శ్రీరస్తు.

శ్రీమత్కాశ్యపకులజలధికౌస్తుభేన

కవికులకమనీయకీర్తికదమ్బేన

శ్రీమత్ మహీశూరమహారాజాస్థానపణ్డితేన

సోసలె. గరళపురీశశాస్త్రిణా విరచితః

చమ్పూరామాయణయుద్ధకాణ్డః

మైసూరు సద్విద్యాశాలాధ్యక్షేణ

మైసురు మహారాజా కాలేజ్ సంస్కృతపణ్డితేన

మణ్డయం పేరిస్వామి తిరుమలాచార్యేణ

విరచితయా మధుమఞ్జర్యాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహితః

గ్రన్థకర్తుర్ద్వితీయపుత్రేణ శ్రీమత్ మహీశూర

మహారాజాస్థానపణ్డితేన సోసలె, అయ్యాశాస్త్రిణా

మైసూరు సద్విద్యామన్దిరముద్రాశాలాయామ్

ముద్రాపితః.

౧౮౯౧.

అస్య గ్రన్థస్య ముద్రాపణే సాహాయ్యకర్తారః.

శ్రీ ॥ సోసలె అణ్ణయ్యాశాస్త్రి గ్రన్థకర్తుః జ్యేష్ఠపుత్రః.

శ్రీ ॥ కాన్తరాజేఅరస్. మహారాజస్యాలః.

ప్రో ॥ ఉ ॥ పెరిస్వామి తిరుమలాచార్యః. వ్యాఖ్యానకర్తా.

వై ॥ పుట్టశ్యామపణ్డితః. మహారాజవైద్యశాలాపణ్డితః.

ప్రో ॥ ఉ ॥ ఆజీ. ఐయ్యనైయ్యంగార్యః ముద్రాశాలాధికారీ.

శ్రీరస్తు.

చమ్పూరామాయణే యుద్ధకాణ్డః.

విద్యావైశద్యబీజాయ విఘ్నసఙ్ఘాతఘాతినే ।
సర్వారమ్భేషు సేవ్యాయ పురాణకరిణే నమః ॥

వన్దే సీతాహృదానన్దమిన్దీవరదళద్యుతిమ్ ।
కున్దేన్దువిశదామన్దమన్దహాసలసన్ముఖమ్ ॥

బధ్వా సేతుం సముద్రే తరళతరతరఙ్గాగ్రనిర్ధూతముద్రే గత్వా సైన్యైశ్చ లఙ్కాం మదభరమలినైరాత్తసైర్నిర్విశఙ్కామ్ । హత్వా బాణైర్దశాస్యం క్షితిభృదరిముఖైర్దేవతైరాత్తదాస్యం లబ్ధ్వా లక్ష్మీం సమేయాద్రఘుకులతిలకో యస్సదానన్దపాయాత్ ॥ ౧ ॥ రక్షోభిః ఖరసూకరోష్ట్రవదనైః క్రూరైర్దశాస్యాజ్ఞయా నీచోచ్చావచ భాషితైరతితరాం నిర్భర్త్సితాపి స్వయమ్ । యా కారుణ్యరసైకశేవధిరనాగాంసీత్యపాసీదమూన్యాకల్పం వితనోతు భద్రమధికం సా నస్సదా జానకీ ॥ ౨ ॥ యస్త్యక్త్వాఽఖిలభోగభాగ్యవిభవక్రీడావనే యౌవనే రాజ్యం కిఞ్చ నిరుద్ధబాష్పకణికాం కాన్తాం నవోఢామపి । యాన్తం కాననమన్వగాద్రఘుపతిం సోఽయం సుమిత్రాసుతో దాస్యం తద్విదధాతు రామపదయోరాశాస్యమన్యన్నమే ॥ ౩ ॥ లీలాలఙ్ఘితవారిధిర్జనకజాం దృష్ట్వా సముర్వ్యేర్మికామానన్దామృతవారిధౌ పరిపతన్నాదాయ చూడామణిమ్ । యోరామేణ నిరీక్షితస్సకరుణం దీర్ఘైరపాఙ్గాఞ్చలైస్తస్మై మారుతయే నమో భగవతే మాన్యస్సనాన్యో భువి ॥ ౪ ॥

శ్రీమత్కాశ్యపవంశవారిధిసుధాధామా కృతీ సాహితీసీమా శ్రీనగరీ
శ ఇత్యఖిలసన్నామా బుధాగ్రేసరః । తర్కవ్యాకృతితన్త్రకోవిదకు
లోత్తంసో నృహంసోభువిఖ్యాతస్సత్కవిమౌళిమణ్డనమణి ర్జేగీయతే
యోంబుధైః ॥ ౫ ॥ యేన శ్రీరఘునాథదివ్యచరితం చమ్పూప్రబన్ధా
త్మనా శృఙ్గారాదిరసైస్స్ఫుటీకృతమభూచ్ఛ్రీయుద్ధకాణ్డాభిధమ్ ।
తస్మాత్సర్వకలావిలాసభవనాత్సంప్రాప్తవిద్యాలవో వ్యాఖ్యాతుం
తమపిప్రబన్ధమధునా సజ్జే నలజ్జైకథమ్ ॥ ౬ ॥ శ్రీవత్సాన్వయ సిన్ధు
కౌస్తుభమణే శ్శ్రీమత్పెరిస్వామినో జాతో ధ్యాపిత వేదమౌళియుగళ
శ్శ్రీశ్రీనివాసో గురుః । సూనుస్తస్య గురోరనుగ్రహవశాచ్ఛ్రీశైల
నామాఙ్కితస్తద్వ్యాఖ్యాం మధుమఞ్జరీం వితనుతే గృహ్ణన్తు విద్వ
ద్వరాః ॥ ౭ ॥ కవిస్సోఽయంవాగ్భిస్సురభితయశశ్శోభితదిశః కథా
నాథో నాథో దశముఖరిపుశ్శ్రీరఘుపతిః । కృతిస్సామాధ్వీకప్రకరపట
లీకింబహువిధైర్వచోభిర్ధన్యోఽహం పునరపిచ ధన్యః పునరపి ॥ ౮ ॥
ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా । నామూలం
లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే ॥ ౯ ॥

వా ॥ అథ తత్రభవాన్నిఖిలవిద్వజ్జనమణ్డలమణ్డనాయమా
నః కవికులకమనీయకీర్తికదమ్బః గరళపురీశ నామాకవిః ॥ శ్లో ॥
"కావ్యంయశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే । సద్యః
పరనిర్వృతయే కాన్తాసంమితతయోపదేశయుజే ॥" ఇత్యాద్యా
లఙ్కారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్య నిఖిలశ్రేయః ప్రయోజ
కతామ్, కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధవాక్యస్య అసత్కా
వ్యపరతాంచ పశ్యన్ నిజభుజవిక్రమవిజితనిశిచరనివహస్య దశరథ
తనయస్య చరితనిబన్ధనం యుద్ధకాణ్డాభిధానం ప్రబన్ధంచికీర్షుః, వి
ఘ్ననివృత్తిపూర్వకం చికీర్షితగ్రన్థపరిసమాప్తిం కామయమానః,
" సమాప్తికామో మఙ్గళమాచరేత " ఇత్యాదిశిష్టాచారానుమితశ్రు

తిబోధితకర్తవ్యతాకస్య, "ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపిత న్ముఖమ్" ఇతి ఆశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖలక్షణత్వాన్నిష్టదేవతాం నమస్కరుతే.

విద్యేతి ॥ విద్యా - వేదవేదాఙ్గాదయః, "అఙ్గాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః । పురాణం ధర్మశాస్త్రంచ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ" ఇతి స్మరణాత్. తాసామ్ విశదస్యభావో వైశద్యమ్ - ప్రకాశః, జ్ఞానగోచరత్వమితియావత్; తస్యబీజాయ - నిమిత్తకారణాయ, నిరవద్యవిద్యావిశారదననిపుణాయేత్యర్థః. యద్వా, విద్యా - జ్ఞానమ్, తస్యావైశద్యమ్ - నైర్మల్యమ్, నిర్దోషత్వమిత్యర్థః; భ్రమవిప్రలమ్భాదిరాహిత్యమితి యావత్. తస్య బీజాయ; విఘ్నానాం సఙ్ఘాతం హన్తీతి విఘ్నసఙ్ఘాతఘాతీ, తస్మై. సర్వేషాం కార్యాణామిత్యర్థః, ఆరమ్భస్య సమ్బన్ధసాపేక్షత్వాత్; ఆరమ్భేషు - ఉపక్రమేషు. యద్వా, ఆరభ్యన్త ఇత్యారమ్భాః - కార్యాణి, తేషు సర్వకార్యేష్వపీత్యర్థః. సేవ్యాయ - సేవితుమర్హాయ, అన్తరాయనిరసనద్వారా కార్యఫలప్రదత్వాదితిభావః. పురాణకరిణే - చిరన్తనకుఞ్జరాయ, ఉక్తవిశేషణానుగుణ్యాద్వినాయకాయేతి ఫలితమ్. నమః, అత్ర నమఃపదేన కవిః విఘ్నేశ్వరవిషయకం స్వావధికోత్కర్షప్రకారకం జ్ఞానం ప్రకాశయతి. విద్యావైశద్యేత్యత్ర సంయుక్తవ్యఞ్జనానామ్, అన్యత్ర ఘకారాదీనాంచ కేవలానామసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలఙ్కారః; తదుక్తం విద్యానాథేన ॥ శ్లో ॥ "ఏకద్విప్రభృతీనాంతు వ్యఞ్జనానాం యదాభవేత్ । పునరుక్తిరసౌ నామవృత్త్యనుప్రాసఇష్యతే" ఇతి. ప్రాయశస్సర్వత్రాస్మిన్నయమేవాలఙ్కారోద్రష్టవ్యః; విశేషస్తు వివివ్యతే. కించ ప్రాయేణ ద్రాక్షాపాకః; తల్లక్షణం తైనైవోక్తమ్, "ద్రాక్షాపాకస్సకథితో బహిరన్త

ప ॥ పర్యఙ్కే ఫణిని శ్రియా సహ గతోప్యచ్ఛిద్ర నిద్రాసుఖం క
స్మింశ్చిత్కరిణి క్వ వాదిశి సకృన్మన్నాథ హా రక్ష మామ్ । ఇత్యాక్రన్ద
తి తద్గిరైవ సహాయ స్సద్యో జజాగార స శ్రీమాన్ స్వస్తికృదస్తు కౌస్తుభ

స్స్ఫురద్రసః" ఇతి. అత్రాదౌ భూదేవతాకస్య సర్వగురోర్మగణస్య సమావేశాదిష్టార్థసిద్ధిస్సూచ్యతే; తచ్చోక్తమ్, "శుభదో మోభూమిమయః" ఇతి. గ్రన్థాదౌ వకారస్యామృతబీజస్య ప్రయోగాత్ప్రబన్ధస్య ఆకల్పస్థాయిత్వంచ సఙ్ఘటత ఇతి సర్వమవదాతమ్ ॥ ౧ ॥

అథ కవిర్విఘ్నేశ్వరనమస్క్రియారూపమఙ్గళమాత్రేణాతృప్యన్ నిరుపాధికకృపానిధిం శ్రీహరిం శ్రేయః ప్రార్థయతే ॥ పర్యఙ్క ఇతి ॥ యః - భగవాన్, ఫణిని - శేషరూపే, పర్యఙ్కే - శయనే శ్రియా - లక్ష్మ్యా సహ, అచ్ఛిద్రనిద్రాసుఖమ్ - అవిచ్ఛిన్నం నిద్రానన్దమ్, గతః - ప్రాప్తోపి, కస్మింశ్చిత్ - ఉదాసనీయ ఇతి భావః. కరిణి - గజే, క్వ వా - కస్యాంచిద్దిశి, అజ్ఞాతాయామిత్యర్థః. మన్నాథ - మమస్వామిన్, హా మాం రక్ష - పాలయ, హేతి కష్టాస్వాదానువాదే. ఇతి సకృత్ - నతు ముహుర్ముహుః, అత్ర సకృచ్ఛబ్దేన కథానాయకస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య భగవతః అవతారాన్తరాసాధారణం పరమకారుణ్యం సూచ్యతే; తథాచ శ్రీరామాయణే "సకృదేవ ప్రపన్నాయ తవాస్మీతిచ యాచతే । అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం మమ" ఇతి. ఆక్రన్దతి - క్రోశతి సతి, తస్య కరిణః. గిరైవ సహ - మన్నాథేత్యాది వాచా సాకమేవ, సద్యః - తత్క్షణమేవ, నతు విలంబ్య, జజాగార - ప్రబుద్ధవాన్, జాగృనిద్రాక్షయ ఇతి ధాతోర్లిట్. దీనజనావనతత్పరత్వేన కరుణరవశ్రవణానుపదమేవ నిర్నిద్రోభూదిత్యర్థః. సతాదృశః, శ్రీమాన్ - లక్ష్మీసహితః, కౌస్తుభమణిః - రత్నవిశేషః, శ్రీవత్సః - లాఞ్ఛనమ్, తౌ వక్షసి యస్య సతాదృశః హరిః - గజేన్ద్రపరిత్రాతా, స్వస్తీతి మఙ్గళవాచక

మణిశ్రీవత్సవక్షాహరిః ॥ ౨ ॥ సావిత్రసన్తతిభువాం భువనేశ్వ
రాణాం చారిత్రవర్ణనవిధౌ విధిరప్రగల్భః । స్యాదేతదబ్ధిమథనం

మవ్యయమ్; తత్కరోతీతి స్వస్తికృత్. అస్తు - అస్మాకంకల్యాణప్రదోభూయాదిత్యర్థః. అత్ర కరిహరికర్తృకాక్రన్దనజాగరణయోః కార్యకారణయోస్సహత్వవర్ణనాదక్రమాతిశయోక్త్యలఙ్కారః, "అక్రమాతిశయోక్తిస్స్యాత్సహత్వే హేతుకార్యయోః" ఇతి లక్షణాత్. గజేన్ద్రవిషయిణీ హరిగతా కరుణా కవివిషయాం తాం పుష్ణాతీతి ప్రేయోలఙ్కారోపి బోధ్యః. అత్రాశీరలఙ్కారఇతి కేచిత్, "ఆశీర్నామాభిలషితవస్తునశ్శాసనంమతమ్" ఇతిలక్షణాత్. శార్దూలవిక్రీడితవృత్తమ్ ॥ ౨ ॥

అథేదానీం కవిః వర్ణనీయమహిమాతిశయేన తద్వర్ణనవిధౌ స్వస్యాసామర్థ్యం ప్రకటయన్ తస్యాన్యథాసిద్ధిం దర్శయతి ॥ సావిత్రేతి ॥ సవితురియం సావిత్రీ ॥ సూ ॥ తస్యేదమిత్యణ్, తాదృశీ సన్తతిః ॥ సూ ॥ స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః. తత్ర భువామ్ - సూర్యవంశోద్భవానామ్, భువనేశ్వరాణామ్ - రాజ్ఞామ్, చారిత్రస్య - సాగరఖనన సేతుబన్ధనాదిరూపవ్యాపారస్య, వర్ణనవిధౌ విధిః - బ్రహ్మాపి, అప్రగల్భః - అకుశలః, కిముతవయమితిభావః; విధిరప్రగల్భఇతి ధ్వనినైవ గమ్యమానత్వాదపేరప్రయోగః. స్యాదేతత్ - ఆస్తాం తదప్రాగల్భ్యవ్యసనమిత్యర్థః. తర్హి, కథమసాధ్యసాధనప్రవృత్తిరితిచేత్తదన్యథాసిద్ధిమప్రస్తుతార్థనిదర్శనేనోపన్యస్యతి, అబ్ధీత్యాదినా ॥ అబ్ధిమథనమ్ - సాగరవిలోడనమ్, మన్దరాది బహువిధసామగ్రీసాధ్యమితి భావః. క్వ, నిర్గతమ్ స్వమ్ ధనమ్ యేభ్యస్తే నిస్స్వాః - దుర్గతాః, మథనానుకూలసాధనహీనాఇత్యర్థః. సురాః - దేవాః, క్వ, సాధనహీనైస్సాగరమథనం సాధితుమశక్యమేవేతిభావః. తథాపి తేషాం తత్సిద్ధిందర్శ

క్వ సురాః క్వ నిస్వాః కింకిం నసిధ్యతి రమాసుహృదిప్రసన్నే ॥ ౩ ॥
రసవత్తరభోజకావ్యలగ్నా కృతిరస్వాదురసాపి నః కవిభ్యః । స్వద
తే సగుణస్య సాహచర్యాదమృతాంశోర్మలినేవ లక్ష్మరేఖా ॥ ౪ ॥

యతి. కింకిమితి ॥ రమాసుహృది - లక్ష్మీసహచరే శ్రీహరౌ, ప్రస
న్నే - సానుగ్రహే సతి, కింకిం నసిధ్యతి, సర్వమప్యభిలషితంసిధ్య
త్యేవేత్యర్థః. యథాసురాణాం సాగరమథనసిద్ధిః తద్వదస్మాకమకు
శలధిషణానామప్యభిలషితసిద్ధిః భగవదనుగ్రహవైభవేన భవేదేవే
తిభావః. అత్రాప్రస్తుతాయాః భగవదనుగ్రహావశేన సురకర్తృక
సాగరమథనసిద్ధేర్వర్ణనస్య తేనైవహేతునా కవేఃప్రస్తుతస్వకర్తృ
కసవితృవంశభూభృచ్చరిత్రవర్ణనప్రాగల్భ్యసిద్ధిప్రతిపాదనపర్య
వసాయిత్వాత్సారూప్యనిబన్ధనా అప్రస్తుతప్రశంసా. వసన్తతిలక
వృత్తమ్ ॥ ౩ ॥

అథేదానీం స్వచికీర్షితగ్రన్థస్య సహృదయహృదయఙ్గమతా
ముపపాదయతి ॥ రసవత్తరేతి ॥ రస్యన్తే స్వాద్యన్త ఇతి రసాః శృఙ్గా
రాదయః అస్మిన్ సన్తీతి రసవత్, అతిశయేన రసవత్ రసవత్తర
మ్, తస్మిన్ భోజకావ్యే - శ్రీభోజరాజప్రతిపాదితచమ్పూరామాయ
ణపఞ్చకాణ్డరూపకృతౌ, లగ్నా - సక్తా, అస్వాదురాస్వాదాన
ర్హః రసః శృఙ్గారాదిః యస్యాం తథాభూతాపి, నః - అస్మాక
మ్, కృతిః - యుద్ధకాణ్డరూపా, గుణాః - ఆహ్లాదకరత్వాదయః,
తైస్సహవర్తత ఇతి సగుణః, తస్య - తాదృశస్య, అమృతాంశోః - సు
ధాకరస్య, సాహచర్యాత్ - సంసర్గాద్ధేతోః, మలినా - మలీమసాపీ
త్యర్థః. లక్ష్మణః - కళఙ్కస్య, రేఖేవ, కవిభ్యః - రసాస్వాదనచతు
రేభ్యః, స్వదతే - రోచతే, "గుణవద్వస్తు సంసర్గాద్యాతిస్వల్పోపి
పిగౌరవమ్" ఇతిన్యాయాదితిభావః. ॥ సూ ॥ రుచ్యర్థానాం ప్రి
యమాణఇతి చతుర్థీ. "స్వదఆస్వాదనే" ఆస్వాదనమనుభవో రుచి

శ్రుత్వా శ్రోత్రపుటద్వయాన్తరమృతోద్గారాన్గిరో మారుతేః స్మృత్వేక్ష్వాకుకులస్నుషాజనమపి ప్రాప్తాం దశాం తాదృశీమ్ । అన్తర్దీప్తదశాస్యరోషదహనజ్వాలాగ్రభఙ్గీవ కోప్యక్ష్ణో రావిరభూదహర్ప

శ్చరుచావకర్మకత్వమ్. అత్ర కృతికళజట-రేఖయోరోష్ఠజకావ్యసుధాకరసాహచర్యాత్తట-వికులోపలాలక్తోక్త్యా బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన సాదృశ్యప్రతీతేరుపమాలఙ్కారః. వసన్తమాలికావృత్తమ్. తల్లక్షణమ్ "విషమే ససజాగురూ సమే చేత్సభరాయశ్చవసన్తమాలికా స్యాత్" ఇతి. ॥ ౮ ॥

పూర్వకథానుసారేణ ప్రస్తుతకథాముపక్రమతే ॥ శ్రుత్వేతి॥ శ్రోత్రపుటద్వయస్య అన్తః - అన్తర్దేశే, అమృతోద్గారాః - సుధాప్రవరూపాః, కర్ణానన్దసన్దాయిన్య ఇత్యర్థః. అత్ర ఉద్గారశబ్దో గౌణార్థపర్యవసాయితయా నజుగుప్సావహః, ప్రత్యుతకావ్యస్య అత్యన్తశోభాజనక ఏవేత్యవధేయః. తథాచోక్తం దణ్డినా "నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్ । అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే" ఇతి. మారుతేః - పవనసుతస్య, గిరః - సీతాదర్శనతత్సల్లాపాదివిషయాః, శ్రుత్వా, ఇక్ష్వాకుకులస్నుషాజనమపి - జానకీమపీత్యర్థః. అపినా తస్య అతదర్హత్వం సూచ్యతే. ప్రాప్తామ్ - ఆపన్నామ్, తాదృశీమ్ - అశోకవనికానివాసరాక్షసాపరోధాదిరూపామ్, దశామ్ - అవస్థామ్, స్మృత్వా - ధ్యాత్వా, అహర్పతిః - సూర్యః, తస్యకులే - వంశే, జాతాః యే క్ష్మాభృతః - రాజానః, తేషాం మణేః - శ్రేష్ఠస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య, అన్తః - హృదయే, దీప్తస్య - ప్రజ్వలితస్య, దశాస్యరోషదహనస్య - దశగ్రీవవిషయకకోపపావకస్య, జ్వాలాగ్రభఙ్గీ - శిఖాగ్రపరిపాటీవ, తద్వదతిభీషణ ఇతిభావః. కోపి - అనిర్వాచ్యః, శోణిమా - ఆరుణ్యమ్, అక్ష్ణోః - లోచనయోః, ఆవిరభూత్ - ప్రాదురాసీత్. శ్రుత్వా

తిమలక్ష్మాభృన్మణేశ్శోణిమా ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తదానీం తదాశయానువర్తినా ప్లవగచక్రవర్తినా దూతముఖాదాహూతాః పురుహూతాధికభుజప్రశస్తయో మలయమహేన్ద్రమన్దరరైవతకప్రముఖగిరిదరీవసతయః ప్లవగసేనాపతయః కుముదనళనీలగజగవయగన్ధమాదనప్రభృతయః ప్రస్థాయ సత్వరం నిజనిజైరనీకైస్సాకమతిచిరనిరీక్షితస్వామికార్యనిర్వాహసమయలాభసులభోన్మేషేణ తోషేణ ప్రతిపద

స్మృత్వేత్యనన్తరం స్థితస్యేతి రామచన్ద్రస్య విశేషణమధ్యాహార్యమ్, అన్యథా శోణిమ్నః శ్రవణస్మరణకర్తృత్వానుపపత్తేః, అత్ర ఆఞ్జనేయముఖాత్ సీతాప్రవృత్తిముపగమ్య మోదమానస్యాపి రఘువీరస్య తదీయదుర్దశాస్మరణసమయసమాశ్లిష్టపీరరసాతిరేకజనితే నయనారుణ్యే, దశవదనవిషయకక్రోధానలజ్వాలాగ్రతాదాత్మ్యసమ్భావనయా ఉక్తవిషయా స్వరూపోత్ప్రేక్షా ॥ ౫ ॥

తదానీమితి ॥ తదానీమ్ - దశవదనక్రోధకలుషీకృతరఘువరనయనారుణ్యనిరీక్షణసమయే, తస్య - శ్రీరామస్య, ఆశయానువర్తినా - అభిప్రాయానుసారిణా, ప్లవగచక్రవర్తినా - సుగ్రీవేణ, దూతముఖాత్ - చారముఖాత్, ఆహూతాః, పురుహూతాత్ - ఇన్ద్రాత్, అధికా భుజయోః - దోష్ణోః, ప్రశస్తిః - ప్రఖ్యాతిః యేషాం తే తథోక్తాః, మలయాదయో గిరయః ప్రముఖాః పురస్సరాః యేషాం తేషాం గిరీణామ్, దరీషు - గుహాసు, వసతిర్వాసో యేషాం తే తథోక్తాః; ప్లవగసేనాపతయః - వానరవాహినీనాయకాః, సత్వరమ్, నిజనిజైః - స్వైస్స్వైః, అనీకైస్సాకమ్ - సైన్యైస్సహ, ప్రస్థాయ అతిచిరమ్ - బహుకాలదారభ్య, నిరీక్షితః - ప్రతిపాలితః, స్వామికార్యనిర్వాహస్య సమయలాభః - కాలప్రాప్తిః, తేనసులభః - అనాయాసలభ్యః, ఉన్మేషోవికాసో యస్యతథాభూతేన, తోషేణ - హర్షేణ, కృతజ్ఞతయేతిభావః. పదేపదే ప్రతిపదమ్ - ప్రతి

మాస్ఫోటయన్తః కరతలైర్భుజశిరాంసి, ఆపూరయన్తః కిలకిలకోలాహలైర్బ్రహ్మాణ్డమణ్డలీమ్, సమున్నమయన్తో లాఙ్గూలాని శిరస్ప్రదేషు, సముద్గమయన్తో ధూళీః ప్లుతివిశేషైః, ప్రత్యధ్వసముపనతశుభశకునపరమ్పరా నిరీక్షణ క్షణద్విగుణితరణోత్సాహతయా సన్నహ్యన్తస్సత్రికూటాచలముత్పాట్య లఙ్కాముదన్వజ్జలే నిమజ్జయితుమ్, ఆగత్య ససమ్భ్రమమృశ్యమూకం గిరిమ్, అభివన్ద్య ససుగ్రీవసు

పాదవిన్యాసమిత్యర్థః. కరతలైః - హస్తతలైః, భుజశిరాంసి - స్కన్ధాన్, ఆస్ఫోటయన్తః - సశబ్దం తాడయన్తః, కిలకిలేతి కపీనాంహర్షోత్కర్షజన్యధ్వనివిశేషస్యానుకరణమ్, తస్య కోలాహలైః - కలకలైః, బ్రహ్మాణ్డమణ్డలీమ్ - విశ్వాణ్డమణ్డలమ్, ఆపూరయన్తః - ముఖరీకుర్వన్తః, లాఙ్గూలాని - పుచ్ఛాని, శిరస్ప్రదేషు - మూర్ధదేశేషు ॥ సూ ॥ అధశ్శిరసీపదఇతి విసర్గస్య సాదేశః. సమున్నమయన్తః - ఉదగ్రీకుర్వన్తః, ప్లుతివిశేషైః - వివిధప్లవనైః, ధూళీః - రేణూన్, సముద్గమయన్తః - ఉత్థాపయన్తః, ప్రత్యధ్వమ్ - ప్రతిమార్గమ్, సముపనతానామ్ - సమాపాదితానామ్, శుభశకునపరమ్పరాణామ్ - విజయసూచకశుభనిమిత్తానామ్, నిరీక్షణక్షణే - విలోకనసమయే, ద్విగుణితః - విజయనిశ్చయాత్పునరుక్తః, రణోత్సాహః - యుద్ధప్రయత్నః యేషాం తేషాం భావస్తత్తా, తయా హేతునా, లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థైర్యాన్ప్రయత్న ఉత్సాహః. లఙ్కామ్ - రావణనగరీమ్, సత్రికూటాచలమ్ - తదాధారభూతత్రికూటాచలేనసహైవ, ఉత్పాట్య - ఉన్మూల్య, ఉదన్వజ్జలే - సాగరామ్భసి, నిమజ్జయితుమ్ - విప్లావయితుమ్, సన్నహ్యన్తః - యతమానాస్సన్తః, ససమ్భ్రమమ్, ఋశ్యమూకమ్ - తన్నామానం గిరిమ్, ఆగత్య - ప్రాప్య, ససుగ్రీవసుమిత్రానన్దనమ్ - సుగ్రీవలక్ష్మణసహితమ్, రఘూణాం రాజ్ఞాం కులమేవ ఉపవనం ఆరామః,

మిత్రానన్దనం రఘుకులోపవనచన్దనమ్, అర్యమణమివ మయూఖా
స్సర్వే పర్యవారయన్ ॥ ౫ ॥ తదాఖలు ॥ వ ॥ లఙ్కాం యియా
సోస్సహ కీశసైన్యైరనల్పదివ్యాస్త్రవిదః ఖరారేః । పాథోధిరా
సీన్నమునేర్ముముక్షోః ప్రాజ్ఞస్య సంసార ఇవాన్తరాయః ॥ ౬ ॥
భగ్నారిచక్రం భరచూర్ణితాక్షం తథాపి సంవర్తసమీరవేగమ్ । మ

తస్య చన్దనమ్ చన్దనద్రుమవదానన్దనం రఘునన్దనమిత్యర్థః. అభివ
న్ద్య - నమస్కృత్య, అర్యమణమ్ - సూర్యమ్, సర్వే, మయూఖాః
కిరణా ఇవ, పర్యవారయన్ - పరివవ్రుః ॥ ౫ ॥

అథకథంవా రామచన్ద్రో వానరసైన్యైస్సహ జలధిమప్యతి
లఙ్ఘ్య లఙ్కాం జిగమిషతీత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే ॥ లఙ్కామితి ॥
కీశసైన్యైః - వానరసేనాభిస్సహ, లఙ్కామ్ - జలనిధిమధ్యప్రతి
ష్ఠితామితిభావః. యియాసోః - యాతుమిచ్ఛోః ॥ వ్యా ॥ యాతేస్స
న్నన్తాదుప్రత్యయః. అనల్పాని బహూని దివ్యాస్త్రాణి ఆగ్నేయా
దీని వేత్తీతి తద్విత్ , తస్య, ఖరారేః - శ్రీరామస్య, పాథాంసిధీ
యన్తేఽస్మిన్నితి పాథోధిః, "కర్మణ్యధికరణేచ" ఇతి ధాధాతోః కి
ప్రత్యయః. ముముక్షోః - మోక్తుమిచ్ఛోః, ప్రాజ్ఞస్య - విదుషః,
మునేః - మననశీలస్య, సంసారః - కర్మానుగుణజననమరణపరమ్ప
రాపరపర్యాయః, సఇవ అన్తరాయః - విఘ్నరూపః, ప్రకృత
ప్రవృత్తివిఘటకదుర్లఙ్ఘ్యత్వజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః. నాసీత్. ఉపమా
లఙ్కారః ॥ ౬ ॥

విజయయాత్రాయై రామలక్ష్మణయోః రథారోహణమాహ
ద్వాభ్యామ్ ॥ భగ్నేతి ॥ అథ - వానరసైన్యాగమనానన్తరమ్, మ
హారథః - రథికాగ్రేసరః, ప్రకర్షేణ వీరః ప్రవీరః, దాశరథిః, భగ్నా
ని - విధ్వంసితాని, అరీణాం చక్రాణి - మణ్డలాని, యేనతథోక్తమ్,
అన్యత్ర, భగ్నాని - చూర్ణితాని, అరాణి చక్రమధ్యని వేశితతిర్యగ్దా

హారథో దాశరథిః ప్రవీరో రథం హనూమన్తమథారురోహ ॥ ౭ ॥
ప్రజవం హరిమారుహ్య సాఙ్గదాభిఖ్యమున్నతమ్ । సౌమిత్రిరపి శ

రువిశేషః ॥ ని ॥ అరం శీఘ్రే చ చక్రాఙ్గే ఇతి మేదినీ. తాన్యేషాం
సన్తీత్యరీణి తాదృశాని - చక్రాణి రథాఙ్గాని యస్య తథోక్తమ్, భ
రేణ - అతిశయేన, చూర్ణితః - వినాశితః, అక్షఇతి రావణసుతః యే
న తం తథోక్తమ్. అన్యత్ర, భరేణ భారేణ చూర్ణితః భగ్నః అక్షః
లోహనిర్మితః శకటవహనక్షమః తిర్యక్ప్రసారితః పరిఘరూపః,
యస్య తథోక్తమ్. తథాపి, సంవర్తః - ప్రళయః, తస్మిన్ యస్సమీ
రో మారుతః తస్య వేగఇవ వేగో యస్య తం తథోక్తమ్; అత్ర, శిథిలిత
నిఖిలప్రధానావయవోపి రథః ప్రళయపవనసమానజవ ఇతి విరోధా
భాసః. హనూమన్తం రథమ్ - ఆఞ్జనేయరూపం స్యన్దనమ్, ఆరురో
హ - ఆరూఢవాన్, అత్ర హనూమతః ప్రకృతకార్యోపయోగిత్వేన
రథాత్మనా పరిణత్యపేక్షణాత్ పరిణామాలఙ్కారః. పూర్వోక్తవి
రోధాభాసస్య భగ్నారిచక్రం భరచూర్ణితాక్షమితి శ్లేషోత్థాపితత్వా
త్ సఙ్కరః. అనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ సంసృష్టిరిత్యలమ
తివిస్తరేణ ॥ ౭ ॥

ప్రజవమితి ॥ శత్రూణామ్ - వైరిణామ్, హన్తా - సంహా
రకః, సౌమిత్రిః - లక్ష్మణోపి, అపిస్సముచ్చయే, ప్రజవమ్ - ప్రకృ
ష్టవేగమ్, అఙ్గద ఇత్యభిఖ్యా నామ తయా సహ వర్తత ఇతి సాఙ్గదాభి
ఖ్యః, తథాభూతమ్; అన్యత్ర అఙ్గదయోః - కేయూరయోః, అ
భిఖ్యా - శోభా, తయా సహితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అభిఖ్యా నామశోభ
యోరిత్యమరః. ఉన్నతమ్ - ప్రాంశుమ్, హరిమ్ - కపిమ్, తుర
ఙ్గం చ ॥ ని ॥ యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శు
కాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు ఇత్యమరః. ఆరుహ్య, భ్రా
తరమ్ - జ్యేష్ఠం శ్రీరామమ్, అన్వగాత్ - అన్వగచ్ఛత్, ప్రకృతా

తూర్ణాం హస్తాభ్యన్తరమన్వగాత్ ॥ ౮ ॥ ౫ ॥ తత్క్షణమిక్ష్వా
కుకులక్షితిరక్షిణా కర్మసాక్షిసుతసమక్షం కటాక్షసలిలైరభిషిచ్య స
పక్షపాతమక్షౌహిణీనామధ్యక్షతాపదే నిక్షిప్తోఽయమక్షయ్యభుజ
సత్త్వసాహసైకనిధిరాశుశుక్షణినన్దనః స్కన్దఇవ సాక్షాదమరవరూ

ప్రకృతవిషయః శ్లేషాలఙ్కారః. తేన తురఙ్గాఙ్గదయోః ఔపమ్యం గమ్యతఇత్యలఙ్కారేణ అలఙ్కారధ్వనిః ॥ ౮ ॥

తత్క్షణమితి ॥ సచాసౌక్షణశ్చ తత్క్షణః తం తత్క్షణమ్ - తస్మిన్కాలఇత్యర్థః. ॥ సూ ॥ కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగఇతి ద్వితీయా, ఇక్ష్వాకుకులక్షితిరక్షిణా - రామేణ, కర్మసాక్షిసుతస్య - సూర్యపుత్రస్య సుగ్రీవస్య, సమక్షమ్ - పురతఏవ, అక్ష్ణస్సమీపమిత్యవ్యయీభావేప్రతిపరసమనుభ్యోఽక్ష్ణఇతి టచ్ సమాసాన్తః. పక్షే, పాతః - అభినివేశః, పక్షపాతః - ప్రీతిరిత్యర్థః. తేన సహవర్తత ఇతి సపక్షపాతమ్, కటాక్షాః - అపాఙ్గవీక్షణాని, తాన్యేవ ఉదకానీతి కటాక్షాణాం సలిలాత్మనా పరిణామః, తైః - అపాఙ్గదర్శనామృతధారాభిరిత్యర్థః. అక్షౌహిణీనామ్ - అక్షౌహిణీసఙ్ఖ్యాపరిమితసేనానామ్, ॥ సూ ॥ "అక్షాదూహిన్యాముపసఙ్ఖ్యానమ్" ఇతివృద్ధిః. అక్షౌహిణీసఙ్ఖ్యామగ్రే దర్శయిష్యామః. అధ్యక్షతాపదే - ఆధిపత్యే, నిక్షిప్తః - నియోజితః, అక్షయ్యాణి - క్షేతుమశక్యాని, శత్రుభిరపరిహార్యాణీతియావత్. భుజయోస్సత్త్వమ్ - బలమ్, సహసాకృతాని కర్మాణి సాహసాని తేషామేకోముఖ్యః. నిధిః - స్థానమ్, అయమాశుశుక్షణినన్దనః - అనలసుతోనీలః, సేనాధిపత్యసాన్నిధ్యాదిదం శబ్దేన వ్యపదేశః, సాక్షాత్ - ప్రత్యక్షః, స్కన్దః - షణ్ముఖః, ఆశుశుక్షణినన్దనఇత్యస్య అత్రాపి విశేషణతయా సమ్బన్ధః; అమరవరూథినీమ్ - దేవసేనామివ, అఖిలామ్ - సమస్తామపి వానరాణామియం వానరీ, తస్యేదమిత్యణ్ ॥ సూ ॥

థనీం నిఖిలామపి వానరీం సేనాం వివక్షానుసారేణ రక్షోనగరీమ
నుచకర్ష ॥ ౯ ॥ వ ॥ క్షితిరజస్తిమిరేషు విసృత్వరేష్వభిససార త
దాహరివాహినీ । ప్రథితనీలపరిగ్రహశోభితా మలయభూభృతమా
దృతచన్దనమ్ ॥ ౧౦ ॥ శ్రీఖణ్డక్షితిరుహషణ్డనిర్గతేభ్యో వాతేభ్యస్స

టిద్ధాణఇతిత్యాదినాఙీప్. తాం సేనామ్ - కపిసైన్యమ్, రక్షోనగ
రీమ్ - రాక్షసపురీం ప్రతి, వక్తుమిచ్ఛావివక్షా ॥ వ్యా ॥ వచేస్సన్న
న్తాదప్రత్యయః. తదనుసారేణ - స్వనిరోధానుగుణ్యేనేతి యావ
త్, అనుచకర్ష - సమాకృష్టవాన్ ॥ ౯ ॥

క్షితీతి ॥ తదా - తస్మిన్కాలె, క్షితిరజాంసి - భూరేణవః,
తిమిరాణి - తమాంసీవేత్యుపమితసమాసః, తెషు, విసృత్వరేషు -
ప్రసరత్సుసత్సు, ప్రథితః - ప్రఖ్యాతః, నీలః - సేనానాయకః, తస్య
పరిగ్రహేణ - తత్కర్తృకస్వీకారేణ రక్షణీయతయేతిభావః. శోభి
తా - ప్రకాశితా, నీలవస్త్రాదిస్వీకారశోభితేతిచ గమ్యతె. హరి
వాహినీ - వానరసేనా, స్త్రీలిఙ్గాత్ కాచన కామినీతిచ గమ్యతే.
ఆదృతః - అధిగతః, చన్దనః - శ్రీగన్ధవృక్షః అఙ్గరాగశ్చ, యేనతథో
క్తమ్, మలయభూభృతమ్ - మలయశైలమ్ కంచిద్రాజానంచ,
అభిససార - అభిజగామేత్యర్థః. అత్ర కపిసేనాకర్తృక మలయాచ
లాభిగమనే వర్ణ్యమానే, తమః ప్రసరణకాలికస్య నీలనిచోళావకు
ణ్ఠితకామినీకర్తృకస్య చన్దనానులిప్తరాజాభిసరణస్య అప్రస్తుతస్య
స్ఫురణాత్ సమాసోక్తిరలఙ్కారః. తల్లక్షణముక్తమ్ "సమాసోక్తిః
పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతెఽప్రస్తుతస్యచేత్" ఇతి ॥ ౧౦ ॥

శ్రీఖణ్డేతి ॥ ప్రస్విన్నాః - మార్గాయాసజనితస్వేదయుక్తాః
స్నెహనార్థక ష్విదధాతొరాదికర్మణి క్తః, నిష్ఠానత్వమ్. కపీన్ద్రాః-
వానరాధీశాః, ఉద్భ్రాన్తానామ్ - కపిసేనాకొలాహలభయాదు
డ్డీనానామ్, ద్విజానామ్ - పక్షిణామ్, గరుద్భిః - పక్షైః, పక్ష

పది విశశ్రముః కపీన్ద్రాః । ఉద్భ్రాన్తద్విజగరుదుచ్ఛలల్లతాసు ప్రస్వి
న్నా మలయగిరేరుపత్యకాసు ॥ ౧౧ ॥ X ॥ అథ రఘుపతిరారు
హ్య ప్రకృతకార్యస్య ధురమివ మలయమహీధరమభినన్దనీయమ
న్దానిలమృదువలన విదళిత ధవళశరన్మల్లికాముకుళ మధుర మధురసా
స్వాద సుహిత మదకల మధుకరనికరఝఙ్కారముఖరితహరిదన్తరా
ళామ్, ప్రవిశ్య పరిసరవనస్థలీమ్, తత్ర తత్ర చైకత్ర పటీరభూరుహ

వాతైరిత్యర్థః. ఉచ్ఛలన్త్యో లతాః యాసు తథోక్తాసు, మలయగి
రేః ఉపత్యకాసు - ఆసన్నభూమిషు, శ్రీఖణ్డక్షితిరుహాణామ్ - చన్ద
నమహీరుహాణామ్, షణ్డాత్ - సమూహాత్, నిర్గతేభ్యః వాతే
భ్యః, విశేషణబలాత్ వాతానాం సౌరభ్యం వ్యజ్యతే, మన్దాని
లేభ్య ఇతి యావత్. విశశ్రముః - విశ్రాన్తిమగమన్. హేత్వర్థప
ఞ్చమి. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. ॥ ౧౧ ॥
అథేతి ॥ అథ - సేనానివేశనానన్తరమ్, రఘుపతిః, ప్రకృత
కార్యస్య - రావణహనన సీతానయనరూపస్య, ధురమ్ - భారమివ,
ప్రయత్నమివేతి యావత్. మలయమహీధరమ్ - మలయపర్వతమ్,
ఆరుహ్య, అభినన్దనీయానామ్ - శ్లాఘనీయానామ్, మన్దానిలానాం
మృదువలనేన - కోమలసఞ్చారేణ, విదళితానామ్ - వికసితానామ్,
ధవళానామ్, శరన్మల్లికాముకుళానాం మధురమధురసస్య - స్వాదు
మకరన్దరసస్య ॥ ని ॥ మధుమద్యేపుష్పరసఇత్యమరః. ఆస్వాదనేన-
అనుభవేన, సుహితానామ్ - తృప్తానామ్, అతఏవ మదకలానామ్-
మదోత్కటానామ్, మధుకరాణాం నికరస్య - సమూహస్య, ఝ
ఙ్కారేణ ముఖరమ్ - శబ్దాయమానమ్, హరితామ్ - దిశామ్, అన్త
రాళమ్ - మధ్యమ్, యస్యాస్తథోక్తామ్, పరిసరవనస్థలీమ్ - మలయ
పర్వతపర్యన్తవనోద్దేశమ్, ప్రవిశ్య, తత్రతత్రచ - తతస్తతః, ఏకత్ర-
ఏకస్మిన్ దేశే, పటీరభూరుహాణామ్ - శ్రీగన్ధపాదపానామ్, సన్ధ్యా

పకాణ్డేషు నిభృతముపవిష్టాంశ్చిరనిమీలితాని నయనాని శనైశ్శనైరు
న్మీల్య సమున్నతగ్రీవమాలోక్య గగనతలమవిరళనిష్పతద్బాష్పశీక
రాననుక్షణమేకైకశః స్వతోనిపతత్పత్త్రానుపరతమదానవిరతగ
దానవసితకేకోత్కణ్ఠాన్నీలకణ్ఠాన్నిరన్తరాయనిపతితనీహారాసార
జర్ఝరానివ కమలాకరానాలక్ష్య సకరుణం హన్త విరచితబహువి

షు - ప్రకాణ్డేషు, నిభృతమ్ - నిశ్చలం యథాతథా, పక్షాకుఞ్చన
ప్రసారణాదిక్రియాశూన్యమితియావత్. ఉపవిష్టాన్ చిరం - బహు
కాలాదారభ్య, నిమీలితాని నయనాని శనైశ్శనైశ్శోకాలసత్వాదితి
భావః. ఉన్మీల్య - వికాస్య, సమున్నతా ఊర్ధ్వమున్నమితా గ్రీవా య
స్మిన్కర్మణి తద్యథాతథా, కణ్ఠమున్నమయ్యేత్యర్థః. గగనతలమ్ - న
భస్థలమ్, ఆలోక్య - దృష్ట్వా, అవిరళమ్ - అవిచ్ఛిన్నమ్, నిష్పత
న్తః - స్రవన్తః, బాష్పశీకరాః అశ్రుజలకణాః యేషాం తథోక్తాన్,
సజలజలధరాభావాదితిభావః. అనుక్షణమ్ - ప్రతిక్షణమ్, ఏకైకశః
పర్యాయేణైకైకమిత్యర్థః ॥వ్యా॥ సఙ్ఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామితిశ
స్ప్రత్యయః. స్వతః నిపతన్తి, పతత్త్రాణి తనూరుహాణి యేషాం తథో
క్తాన్, ఉపరతః - అవసన్నస్సమాప్తఇతి యావత్. మదశ్చిత్తోత్సు
క్యం యేషాం తాదృశాన్ - అవిరతమ్ - అనిశమ్, గదః రోగః యే
షాం తథోక్తాన్, అవసితా అవసానం ప్రాపితా కేకాయాం కేకా
ధ్వనౌ విషయే ఉత్కణ్ఠా ఆసక్తిర్యేస్తథోక్తాన్. నీలకణ్ఠాన్ - మ
యూరాన్, నిర్గతః అన్తరాయో విఘ్నః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా త
థా, అవిచ్ఛేదమిత్యర్థః. నిపతితః నీహారాణాం తుహినానాం ఆ
సారో ధారాసమ్పాతః, తేన జర్ఝరాన్ శిథిలాన్ లక్షణయా శిథి
లితశతపత్త్రానిత్యర్థః. ఆలక్ష్య - దృష్ట్వా, సకరుణం - సశోకం య
థాతథా, తపస్వినః-దీనాః, అమీఅపి-మయూరాఅపి, హన్తేతిఖేదే,
మయూరదర్శనోద్బుద్ధసంస్కారజనితాత్మదశాసంస్మరణాత్ ఖేదః,

థానారమ్భణీయ విధినా విధినాఽనతిచిరప్రముషితామాత్మప్రియాం, కాదమ్బినీం నితమ్బినీమివ వయమనుపలభ్య క్వచిదపి శోచ్యాం దశాం నీతా అమీ అపి తపస్విన ఇతి మనసి నిశ్చిన్వన్ సదృశానుభవక్షుభితహృదయో నిశ్వస్య దీర్ఘముష్ణంచ లక్ష్మణమిదమవాదీత్ ॥ ౧౨ ॥ వ ॥ ప్రియజనవిరహకృశానౌ మలయసమీరేణసమ్ప్రతిసమిద్ధే । సమిధమివమన్మథమఖీ సహజామపిధీరతాంజుహావమమ॥

విరచితాః బహ్వోవివిధాః ప్రకారాః యేషాన్తేతథోక్తాః. అనారమ్భణీయాః - ప్రారమ్భానర్హాః, విధయః విధానాని యేనతథోక్తేన, విధినా - దైవేన, ॥ ని ॥ విధిర్విధానే దైవేపీత్యుభయత్రాపిఅమరః. అనతిచిరమ్ - అల్పకాలఏవ, ప్రముషితామ్ - అపహృతామ్, ఆత్మప్రియామ్ - స్వేషామానన్దజనకతయా స్వప్రేమవిషయీభూతామ్, కాదమ్బినీమ్ - మేఘమాలామ్, నితమ్బినీమ్ - సీతామ్, విరచితేత్యాదీనామత్రాపి యోజనా, వయమివ క్వచిదపి - కుత్రాపి, అనుపలభ్య - అలబ్ధ్వా, శోచ్యామ్- శోచితుమర్హామ్, దశాం - అవస్థామ్, నీతాః - ప్రాపితాః, ఇత్యేవం మనసినిశ్చిన్వన్ - అవధారయన్, సదృశానాం ఆత్మసదృశవిరహిణామ్, అనుభవేన - సాక్షాద్దర్శనేన, క్షుభితం విధురితం హృదయం చేతః యస్యతథోక్తస్సన్, దీర్ఘముష్ణంచ నిశ్వస్య, లక్ష్మణం ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమువాదీత్. వదేర్లుఙ్ ॥౧౨॥

ప్రియజనేతి ॥ భోలక్ష్మణేతి శేషః. మన్మథోమదనఏవ మఖీ అధ్వరదీక్షితః, సంప్రతి - ఇదానీమ్, మలయసమీరేణ, మన్దమారుతేన సమిద్ధే - దీపితే, ప్రియః ప్రీతివిషయః, సచాసౌజనశ్చ సీతారూపఇతి యావత్. తస్య విరహో వియోగఏవ కృశానురనలః, తస్మిన్ మమ సహజామ్ - నిసర్గసిద్ధామపి, ధీరతామ్ - ధైర్యమ్, సమిధమివ - ఇధ్మమివ, జుహావ - హుతవాన్, అత్ర విరహిధైర్యలోపినిమదనే, మఖిత్వారోపాద్రూపకాలఙ్కారః ॥ ౧౩ ॥

గ ॥ ఇతి వ్యాహరన్నేవ దురాసదోఽయమస్మద్విధైరితి ద్రాగేవ
తమద్రిమతిచక్రామ ॥ ౧౪ ॥ ప ॥ సైన్యైస్తతో గిరిరయం గణనా
విదూరైః ప్రేక్ష్యావతీర్య పరితోఽపి వివేష్ట్యమానః । ప్రాగర్ణవస్య
జఠరాద్దివి నిర్జిహానో మైనాకభూధర ఇవ క్షణమాబభాసే ॥ ౧౫ ॥
॥ గ ॥ తదను హరికులపతిరాసాద్య శీతాళుతయా బహిర్నిర్గత్య త
పనకిరణసేవాసముత్సుకైర్లవణోదయాదోభిరుచ్చావచమధ్యాసిత

ఇతీతి ॥ ఇతి - పూర్వోక్తప్రకారేణ, వ్యాహరన్, వదన్నేవ అయమ్ - మలయగిరిః, అస్మాకం విధేవ విధా యేషాం తైః, అస్మద్విధైః - అస్మాదృశైః, దురాసదః - ఆసాదితుమశక్యః, ఇతి ద్రాగేవ - ద్రుతమేవ, తమద్రిం అతిచక్రామ - అతిక్రాన్తవాన్ ॥ ౧౪ ॥

సైన్యైరితి ॥ తతః - అనన్తరమ్, అయంగిరిః - మలయశైలః, గణనావిదూరైః - సఙ్ఖ్యాతీతైః, సైన్యైః, ప్రేక్ష్య - దృష్ట్వా, ఊర్ధ్వదేశ ఇతి భావః. అవతీర్య - అవరుహ్య, పరితః - సమన్తాదపి, వివేష్ట్యమానః - పరివార్యమాణః, ప్రాక్ - ఆఞ్జనేయకృతసముద్రోల్లఙ్ఘనకాలే, అర్ణవస్య జఠరాత్ - ఉదరాత్, దివి - అన్తరిక్షే, నిర్జిహానః - నిర్గచ్ఛన్, మైనాకభూధరఇవ - మైనాకగిరిరివ, క్షణమ్- క్షణకాలే, ఆబభాసే - బభౌ ॥ ౧౫ ॥

తదన్వితి ॥ తదను, హరికులపతిః - సుగ్రీవః, శీతాళుతయా - శీతాసహిష్ణుత్వేన, ॥ సూ ॥ శీతోష్ణతృప్రేభ్యస్తదసహనఇత్యాళుచ్. బహిః - సముద్రాద్బహిరిత్యర్థః. నిర్గత్య - నిష్క్రమ్య, తపనకిరణసేవాసముత్సుకైః - సూర్యాతపసేవాసమాసక్తైః, లవణముదకం యస్యస లవణోదః - లవణసముద్రః ॥ సూ ॥ ఉత్తరపదస్య చేతి వక్తవ్యమిత్యనేన ఉదకస్య ఉదాదేశః. తస్య యాదోభిః - జలజన్తుభిః, ఉదక్చ అవాక్చ ఉచ్చావచమ్ - అనేకవిధం యథాతథా, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. ఊర్ధ్వాధోముఖతయేత్యర్థః.

విశాలశిలాసాన్ద్రమూలం మహేన్ద్రశైలం నిదేశేన దాశరథేర్నిర
తిశయరసవదురుతరఫలభారభఙ్గుర పనస రసాలప్రముఖనిఖిలవిటపిస
న్తానదన్తురవనమాలాయాం సలిలనిధివేలాయాం, బలమఖిలమపి ప
థికజనహృదయతాపాతపచ్ఛాయాయాం ప్రపాయామివ నివేశయా
మాస ॥ ౧౬ ॥ వ ॥ యత్నస్పృశాప్యథ దృశామనువంశకేతోః

॥ టి ॥ ఉచ్చావచం నైకభేద ఇత్యమరః. అధ్యాసితాభిః - ఆక్రా
న్తాభిః, విశాలశిలాభిః - విస్తీర్ణోపలైః, సాన్ద్రమ్ - నీరన్ధ్రమ్,
మూలమ్ - మూలదేశో యస్య తథోక్తమ్. మాహేన్ద్రశైలం ఆసా
ద్య - ప్రాప్య, దాశరథేః - శ్రీరామస్య, నిదేశేన - ఆజ్ఞయా,
అఖిలం బలమ్ - సైన్యమ్, నిరతిశయాని సర్వోత్తరాణి రసా మధు
రాదయ ఏషాం సన్తీతి రసవన్తి, ఉరుతరాణి - పృథుతరాణి యాని
ఫలాని, తేషాం భారేణ భఙ్గురాః - భఙ్గశీలాః, వినమ్రా ఇతి యా
వత్. పనసాః - కణ్టకిఫలాః, రసాలాః - చూతాః, తే ప్రముఖాః
ప్రభృతయో యేషాం తే తథోక్తాః. అఖిలాః - సమస్తాః, విటపినః -
తరవః, తేషాం సన్తానేన - సమూహేన, దన్తురా - వ్యాప్తా, వ
నానామ్ - అరణ్యానామ్, మాలా - పరమ్పరా, యస్యాం త
థోక్తాయామ్. సలిలనిధివేలాయామ్ - జలనిధిరోధసి, పన్థానం
గచ్ఛన్తీతి పథికాః ॥ సూ ॥ పథష్ష్కన్నితి ష్కన్ప్రత్యయః. తాదృశా
నాం జనానామ్ - అధ్వగానామ్, హృదయస్య తాపః - సన్తాపః,
స ఏవ ఆతపః - సూర్యరశ్మిః, తస్యచ్ఛాయాయామ్ - రాత్రిరూపాయా
మ్, సాన్ద్రసన్తాపహారిణ్యామిత్యర్థః. ప్రపాయామివ - పానీయశా
లికాయామివేత్యుపమా, నివేశయామాస - నివేశితవాన్, య
థా వా ప్రపా పానీయాదిదానైర్వర్త్మసంచారపరిశ్రాన్తపథికహృ
దయసన్తాపం పరిహరతి; మధురతరఫలాసవాదిప్రదానైస్సైన్యనిశానా
మియమపి తథైవేతి భావః ॥ ౧౬ ॥

పాథోధిపారమనిపీతవతస్తదానీమ్ । తస్మిన్మునౌ కలశజన్మని భక్తి

యత్నేతి ॥ అథ - సేనానివేశనానన్తరమ్, యత్నం స్పృశతి ప్రాప్నోతీతి యత్నస్పృక్. ॥ సూ ॥ స్పృశోనుదకే క్విన్నితి క్విన్. కథఞ్చిదప్యతిదూరప్రసారితయాపీత్యర్థః. దృశా - దృష్ట్యా, పాథోధేః - సముద్రస్య, పారమ్ - దక్షిణతీరమిత్యర్థః. అనిపీతవతః - అదృష్టవతః, భానువంశకేతోః - శ్రీరామస్య, తదానీమ్- సాగరదక్షిణతీరదర్శనకాలే, కలశజన్మని - కుమ్భోద్భవే, తస్మిన్ - తాదృశే, చుళకీకృతజలనిధావితిభావః. మునౌ - అగస్త్యే, భక్తిరేవవల్లీతి రూపకమ్, అవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తతిర్భక్తిః, పూజ్యేష్వనురాగో వా, విశ్వాసాతిశయ ఇతి యావత్. తస్మిన్ - తాదృశే, లీలావిలఙ్ఘిత వారిధావితి భావః. హనూమతి - ఆఞ్జనేయేచ, వత్సలతా - వాత్సల్యం ప్రీతిః, ద్విరుక్తా - ద్విగుణీకృతా, వవృధ ఇత్యర్థః. అత్ర రఘునన్దనస్య కథఞ్చిదతిదూరప్రసారితాభ్యామపి దృగ్భ్యామనిరీక్షితపారస్య పారావారస్య మహత్త్వాతిశయజనితాద్భుతరసస్య కుమ్భజన్మహనూమద్విషయకరతిరూపభావాఙ్గత్వాద్రసవదలఙ్కారః. యద్వా, వర్ణనీయార్ణవవైభవన్యూనతామాశఙ్క్య కార్యనిబన్ధనాప్రస్తుతప్రశంసావిధయా విహితస్య మునిహనూమద్విషయకభక్తివాత్సల్యద్వైగుణ్యవర్ణనస్య ప్రస్తుతసముద్రగతమహత్త్వాతిశయకీర్తనఏవ కవితాత్పర్యమవలమ్బమానైస్తదుభయవిషయరతిరూపభావస్య సముద్రవిషయాద్భుతరసాఙ్గత్వకల్పనయా ప్రేయోలఙ్కారోబోధ్యః. నచ తయోరేవ భక్తివాత్సల్యయోరరసత్వాద్రసస్య రసాఙ్గత్వలక్షణో రసవదలఙ్కారఏవాస్తు, రసస్యేతరరసాఙ్గత్వే వా భావాఙ్గత్వే వా రసవదలఙ్కారఇతి సర్వమతాభ్యుపగతత్వాదితి వాచ్యమ్. నతయోరసత్వం స్థాయిత్వాభావాత్, స్థాయినోహి రసత్వమఙ్గీకృతం రసజ్ఞైః, యదాహుః

వల్లీ తస్మిన్హనూమతిచ వత్సలతాద్విరుక్తా ॥ ౧౭ ॥ చటులజలధివీచీరంహసాకృష్యమాణై రనుపమ ఫలపుష్పైరన్తరీపాన్తరాణామ్। సకుతుకకపిలోకైస్సన్నిధిం నీయమానైరపరిచయగురుత్వాన్మానవేన్ద్రోన ననన్ద ॥ ౧౮ ॥ మథనకృదమరైః ప్రాగేష సర్వస్వహర్తా పు

"కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణియానిచ । రత్యాదేస్థ్సాయినో భావాస్తానిచేన్నాట్యకావ్యయోః ॥ విభావాఅనుభావాస్తత్కథ్యన్తే వ్యభిచారిణః । వ్యక్తస్సతైర్విభావాద్యైఃస్థాయీభావో రసఃస్మృతః॥" ఇతిప్రకృతేతు తయోర్దేవాదివిషయత్వాత్తత్త్వవిరహః. తథాచోక్తమ్ "రత్యాదిశ్చేన్నిరఙ్గస్స్యాద్దేవాదివిషయోఽథవా। అన్యాఙ్గభావభాక్స్యాన్నతదా స్థాయిశబ్దభాక్ ॥" ఇతి దేవాదయస్తు దేవతాగురుశిష్యద్విజపుత్రాదయః, వసన్తతిలకవృత్తమ్ ॥ ౧౭ ॥

చటులఇతి ॥ మానవేన్ద్రః రామచన్ద్రః, చటులానామ్ ఉచ్చలన్తీనామ్, జలధివీచీనామ్ - సముద్రతరఙ్గాణామ్, రంహసా - వేగేన, ఆకృష్యమాణైః - సమీపంప్రాప్యమాణైః, అన్యాని అన్తరీపాణి అన్తరీపాన్తరాణి, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. తేషాం ద్వీపాన్తరాణాం కుతుకేనసహవర్తన్తఇతి సకుతుకాః. అదృష్టపూర్వవస్తు దర్శనేనేతిభావః. తాదృశైః కపిలోకైః కర్తృభిః, సన్నిధిమ్ - స్వసమీపమ్, నీయమానైః - ఆహ్రియమాణైః, తేషాం రాజోపహారార్హత్వాదితిభావః. అనుపమైః - అసదృశైః, ఫలపుష్పైః, హేతౌ తృతీయా. పరిచయః - సామానాధికరణ్యమ్, తదభావోఽపరిచయః, తేన గురుత్వాత్ - గౌరవాద్ధేతోః, ననన్ద - తుతోష. ద్వీపాన్తరఫలపుష్పాణాం కదాప్యదృష్టచరత్వాత్తద్దర్శనేన ప్రీతోభూదిత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮ ॥

మథనకృదితి ॥ సిన్ధూనామ్ - సరితామ్, బన్ధుః - సముద్రః, కర్తా, ఏషః - శ్రీరామః, సన్నికృష్టత్వాదేవఇతి నిర్దేశః, ప్రాక్ -

నరపికపిసైన్యైరుద్ధురోబద్ధమాగాత్ । ఇతి కలితతరఙ్గభ్రూవిభఙ్గః
ప్రవాళద్యుతిఖచితముఖఃకిం సిన్ధుబన్ధుర్జగర్జ ॥ ౧౯ ॥ పారేసిన్ధుప్ర

పురా, కూర్మావతారఇతి భావః. అమరైః - దేవైః కరణైః, మథనం కరోతీతి మథనకృత్, కర్తరిక్విప్, తథాభూతస్సన్నిత్యర్థః. సర్వాణిచ తానిస్వానిచ సర్వస్వాని - సర్వధనాని, లక్ష్మ్యాదీనీతి భావః. తేషాం హర్తా - అపహారకః, మమేతి శేషః ॥ ని ॥ స్వోజ్ఞాతావాత్మనిస్వంత్రిష్వాత్మీయేస్వోస్త్రియాం ధనఇత్యమరః. పునరపి- ఇదానీమిత్యర్థః. కపిసైన్యైః కరణైః, బద్ధం సేతువిధానేనేతి భావః. మామితి శేషః. ఉత్ - ఉద్ధృతా, ధూః - భారః, యేనస ఉద్ధురః ॥ సూ ॥ ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తః అప్రత్యయః. ధృతప్రయత్నస్సన్నిత్యర్థః. ఆగాత్ - ఆగతః, ఇణ్ గతౌ లుఙ్, ఇతి రోషాదితిభావః. గమ్యమానత్వాదప్రయోగః, కలితాః కృతాః తరఙ్గా ఊర్మయఏవ భ్రూవిభఙ్గాః - భ్రుకుటయః, యేనతథోక్తస్సన్, ప్రవాళానామ్ - విద్రుమాణామ్, ద్యుతిభిః - కాన్తిభిః, ఖచితమ్- అనురఞ్జితమ్, ముఖమ్ - అగ్రభాగః, వదనంచ, యస్యతథోక్తశ్చ, క్రోధాత్ భ్రూకౌటిల్యం వదనారుణ్యంచ సర్వేషామపి సమ్భవతీతిభావః. జగర్జకిమ్ - ఉచ్చైర్ధ్వానకిమ్, అత్ర సముద్రస్య తరఙ్గసఙ్ఘసఙ్ఘర్షణజనితే ధ్వనౌ అహేతోరపి కల్పితస్య శ్రీరామవిషయకక్రోధస్య హేతుత్వసమ్భావనయాఽసిద్ధవిషయా హేతూత్ప్రేక్షా. మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౯ ॥

అథేదానీం లఙ్కాయాం విదితప్రతిపక్షాభిషేణనస్య దశవదనస్య వృత్తాన్తప్రతిపిపాదయిషయా ప్రథమం తావత్తస్య మన్త్రివర్ణనాయ బీజమావపన్ తదుచితోద్దేశగమనమాహ ॥ పారేసిన్ధ్వితి ॥ అథ - వానరసేనానివేశనానన్తరమ్, రక్షఃపతిః - రావణః, చలానభవతీత్యచలా - స్థిరా, ధృతిః - ధైర్యమ్, యస్య,

యాతం పరిమితిరహితం వానరాణాం బలంతజ్జాగ్రత్సుగ్రీవగుప్తం రఘుకులతిలకప్రేమవిక్రీతకాయమ్ । చారైరాకర్ణ్య రక్షఃపతిరచలధృతిస్సన్నపి స్పృష్టశజ్కాతజ్కస్సార్ధం ప్రహస్తాదిభిరథ సచివైః

యద్వా, అచలః - పర్వతః, తస్యేవ ధృతిర్యస్యేతి “ధైర్యేణ హిమవానివ” ఇతి ప్రయోగాత్, ధృతిస్తు భయహేతుసద్భావే ప్యభీతత్వం తథోక్తస్సన్నపి, అపిరత్రవిరోధే, పరిమితిరహితమ్ - పరిమాణశూన్యమ్, సఙ్ఖ్యాతీతమిత్యర్థః. జాగ్రతా - జాగరూకేణ, సమయానుకూలకార్యావహితేనేత్యర్థః, సుగ్రీవేణ - కపిరాజేన, గుప్తమ్ - రక్షితమ్, రఘుకులతిలకేన - శ్రీరామేణ, కర్త్రా, ప్రేమ్ణా - ప్రీత్యా, మూల్యేన కరణేన విక్రీతః - పణితః, కాయః - శరీరం యస్య తథోక్తమ్, రఘుపతిప్రీతిసమార్జనైకతత్పరత్వేన తదుపకృత్యై పరిత్యక్తస్వదేహాభిమానమిత్యర్థః. ఉక్తవిశేషణైరుత్తరోత్తరం సైన్యస్య రావణశజ్కాస్థానత్వం వ్యజ్యతే; వానరాణామ్ - కపీనామ్, తత్తాదృశమ్, పరాక్రమశాలీతి యావత్. బలమ్ - సైన్యమ్, సిన్ధోః పారే పారేసిన్ధు. ॥ సూ ॥ పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వేతి అవ్యయీభావః. సముద్రస్య ఉత్తరతీరే, ప్రయాతమ్ - కృతప్రయాణంసత్, చారైః - స్వనియోజితగూఢపురుషైః, ఆకర్ణ్య - శ్రుత్వా, సైన్యవిశేషణానాం ఉత్తరవిశేషణవిధయా తాదృశం సదాకర్ణ్యేతి వా యోజనా. అతఏవ స్పృష్టః - సంసక్తః, శజ్కా - భీతిః, స్వాపరాధగౌరవాత్ శత్రూణామభిషేణనాచ్చేతి భావః. తయా ఆతజ్కః సన్తాపః యేనతథోక్తస్సన్. ॥ ని ॥ రుక్తాపశజ్కాస్వాతజ్క ఇత్యమరః. అనేన మన్త్రబీజం సూచితమ్. అథ - అనన్తరమ్, ప్రహస్తాదిభిః - ప్రహస్తముఖైః, సచివైస్సార్ధమ్ - మన్త్రిభిస్సహ, మన్త్రః - గుప్తభాషణమ్, తస్యశాలామ్ - తదుచితస్థలీమ్, ప్రావిశత్ ప్రవిష్టవాన్, మన్త్రోచితస్థలముక్తం మనునా “గిరెస్తం

ప్రావిశన్మన్త్రిశాలామ్ ॥ ౨౦ ॥ నియమితజనా నిర్వాదిత్రా నిరాకృతమాగధస్తుతికలకలా నిష్ప్రత్యూహా ప్రఫుల్లమణిప్రభా । భువనజయినో లఙ్కాభర్తుస్తదా ప్రబభౌ సభా శయనపతితప్రాణిశ్రేణిర్నిశేవ సచన్ద్రికా ॥ ౨౧ ॥ అథోపవిష్టేషు యథాస్వవిస్తరం

భం సమారుహ్య ప్రాసాదం వా రహోగతః । అరణ్యే నిశ్శలాకే వా మన్త్రయేతావిభావితే ॥ " ఇతి. అత్రతు ప్రాసాద ఇత్యవధేయమ్. విశప్రవేశనే ఇతి ధాతోః కర్తరి లఙ్. స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥

మన్త్రిశాలాం వర్ణయతి, నియమితేతి ॥ తదా - రావణప్రవేశసమయే, నియమితః - ద్వారనిషిద్ధః, జనః యస్యాం తాదృశీ, నిర్వాదిత్రా - వాద్యవిశేషరహితా, నిరాకృతః - తిరస్కృతః, మాగధానామ్ - వన్దినామ్, స్తుతేః - స్తోత్రస్య, కలకలః - కోలాహలః, యస్యాం తథోక్తా. నిష్ప్రత్యూహమ్ - నిర్విఘ్నం యథాతథా, నిర్నిరోధమితియావత్. ప్రఫుల్లా - వికసితా, మణీనామ్ - రత్నానామ్, ప్రభా - రుచిః యస్యాం తథోక్తా, భువనజయినః జగజ్జయశీలస్య, లఙ్కాభర్తుః - రావణస్య, సభా - సంసత్, శయనే - పర్యఙ్కే, పతితాః - గాఢం సుప్తా ఇత్యర్థః, ప్రాణినామ్ - దేహినామ్, శ్రేణిః - పఙ్క్తిః యస్యాం తథోక్తా, సచన్ద్రికా - జ్యోత్స్నాసహితా, నిశా - రాత్రిరివ, ప్రబభౌ - చకాశే, ఉపమాలఙ్కారః. హరిణీవృత్తమ్. "భవతి హరిణీ న్సౌమ్రౌ స్లౌ గౌ రసామ్బుధివిష్టపైః" ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౨౧ ॥

అథేతి ॥ అథ - సభాప్రవేశానన్తరమ్, ప్రహస్తగపూర్వేషాం తేషు, సమస్తమన్త్రిషు, స్వవిస్తరమ్ - స్వాసనమనతిక్రమ్య యథాస్వవిస్తరమ్ ॥ ని ॥ విష్టరో విటపీ దర్భ ముష్టిపీఠాద్యమాసనమితి మేదినీ. స్వస్వోచితాసనేష్విత్యర్థః. ఉపవిష్టేషు - నిషణ్ణేషు సత్సు, ప్రచణ్డాః విక్రమశాలినః దోషః వింశతిబాహవః యస్య తథో

ప్రహస్తపూర్వేషు సమస్తమన్త్రిషు । ప్రచణ్డదోరాసనమణ్డనీభవన్ వచో గభీరార్థముపాచ రావణః ॥ ౨౭ ॥ ౧ ॥ భోభో నీతిశాస్త్రవిశారదాః ప్రజ్ఞాధనాః హితాహితకృత్యవిభాగవేదినః పరావరవిదో మహామాత్యాః! నను ప్రత్యక్షమేవ యుష్మాకమననుభూతపర

క్తః, రావణః, ఆసనస్య - పీఠస్య, మణ్డనీభవన్ - అలఙ్కారీభవన్ సన్, ఆసనోపవిష్ట ఇత్యర్థః. గభీరః - గమ్భీరః, అర్థః - అభిధేయం యస్య తథోక్తమ్. వచః - వాచమ్, ఉవాచ - ఉక్తవాన్, వంశస్థవృత్తమ్ ॥ ౨.౭ ॥

అథ రావణః పూర్వం స్పృష్టశఙ్కాతఙ్క ఇత్యుక్తమ్, తదేవ శఙ్కాస్థానం అమాత్యాన్ బోధయన్నాహ ॥ భోభో ఇతి ॥ భోభో ఇతి సమ్బోధనే అవ్యయమ్, నీతిశాస్త్రేషు - రాజనీతిశాస్త్రేషు, విశారదాః - కుశలాః, సన్ధివిగ్రహాది విభాగవేదిన ఇత్యర్థః. ప్రజ్ఞా ధీః ధనం యేషాంతథోక్తాః - ధనవత్ప్రజ్ఞాం ప్రమాదాద్గోపాయన్త ఇత్యర్థః. హితఞ్చ అహితఞ్చ హితాహితే, తయోః కృత్యయోః - కార్యయోః, విభాగం విదన్తీతి హితాహితవిభాగవేదినః, ॥సూ॥ తాచ్ఛీల్యే ణినిః. సమయానుసారేణ ఇదంహితం ఇదమహితమితి కార్యవ్యవస్థాపకా ఇత్యర్థః. పరావరవిదః - పూర్వాపరజ్ఞాః, యద్వా, పరమ్ - ఉత్కృష్టమ్, అపరమ్ - అపకృష్టం తదుభయజ్ఞాః మహామాత్యాః - సచివశ్రేష్ఠాః, యుష్మాకం ప్రత్యక్షమేవ - యుష్మత్సాక్షికమేవేత్యర్థః. పరేభ్యః - శత్రుభ్యః, పరిభవేన - తిరస్కారేణ, అపకృష్టో వాదః అపవాదః - నిన్దావచనమిత్యర్థః. సః అననుభూతో యయా తథాభూతాయాం అతఏవ నిష్కళఙ్కాయామ్ - దోషరహితాయామ్, లఙ్కాయామపి, అపిరత్ర ఆశ్చర్యే, విస్తరేణ నతుసఙ్క్షేపేన, ఉపన్యస్తమ్ - ఉపనివేశితమ్, ప్రకటితమిత్యర్థః. నిస్తీర్ణరత్నాకరస్య - విలఙ్ఘితవారినిధేః, తస్యకపేః - హనూమతః

పరిభవాపవాదనిమగ్నశబ్దాయాం లఙ్కాయామపి విస్తరేణోప న్యస్తం నిస్తీర్ణరత్నాకరస్య తస్య కపేరస్మరణీయపారుష్యం పౌరుషవైదుష్యమ్ ॥ ౨౩ ॥ అథ శృణుతేదమపి సావధానేన మనసా యదేతత్కిఞ్చిదుపలబ్ధమాప్తభృత్యముఖాత్తదిదానీముద్భావయితుముదీరయతి మామత్రభవతామేవ భవతాం పౌలస్త్యకులహితచిన్తకతా ॥ ౨౪ ॥ యథా ॥ ౫ ॥ నిఖిలశస్త్రాస్త్రవిద్యాపారావార

ఇత్యర్థః. అస్మరణీయమ్ - స్మర్తుమశక్యమ్, పారుష్యమ్ - క్రౌర్యం యస్యతథోక్తమ్. పౌరుషస్య - పరాక్రమస్య, విదుషోభావః వైదుష్యమ్ - పాణ్డిత్యమ్, అతిశయఇతియావత్. యుష్మాకం ప్రత్యక్షమేవనను - ప్రత్యక్షజ్ఞానవిషయఏవఖలు, నన్వితి ప్రశ్నే, తథాచామరః "ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణేనను" ఇతి ॥ ౨౩ ॥

అథేతి ॥ అథేతిప్రస్తుతోపన్యాసారమ్భే, ఇదమపి - వక్ష్యమాణమ్, సావధానేన - అవధానమేకాగ్రతా తత్సహితేన - అనన్యవిషయేణేతియావత్. మనసా శృణుత, కింతదిత్యత ఆహ యదిత్యాది ॥ ఆప్తానామ్ - సఞ్జాతప్రత్యయానామ్ ॥ ని ॥ ఆప్తప్రత్యయితౌ సమావిత్యమరః. భృత్యానాం ముఖాత్ యదేతత్కిఞ్చిత్ - హృదయసన్నిహితంరహస్యమిత్యర్థః. ఉపలబ్ధమ్ - శ్రుతమ్, తత్ - రహస్యమ్, ఇదానీం ఉద్భావయితుమ్ - ఉద్ఘాటయితుమ్, అత్రభవతామ్ పూజ్యానాం భవతామ్, పులస్త్యస్య ఇదం పౌలస్త్యమ్ - పులస్త్యసమ్బన్ధి, యత్కులం తస్య హితచిన్తకతైవ - హితైషిత్వమేవ, ఏవేతీతరవ్యవచ్ఛేదే, మాం ఉదీరయతి - ప్రేరయతి, ఆప్తచారముఖోపనతమపి రహస్యం యుష్మాకమస్మద్ధితైషిత్వమవధార్యాభిధాస్యామీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥

తదేవ రహస్యం విశదయతి యథేత్యాదినా ॥ నిఖిలేతి ॥ నిఖిలానాం శస్త్రాణి - పాణిప్రయోజ్యాన్యాయుధాని, అస్త్రాణి -

**పారీణదురవగాహమదీయభుజవర్గదుర్గగతాం జనకసుతాం ప్రత్యా
నేతుకామో రామస్సహానుజః చిరకాలనిపాతజీర్యదుద్దామదున్దుభి
దానవకళేబరభారదూరప్రసారితవసామాంసదుర్గన్ధబన్ధురాం కిష్కి
న్ధాంనామ గిరిగుహామావసతా సోదరవిపత్తినిమిత్తోపనతకాపీనమాత్ర**

మన్త్రప్రయోజ్యాని, తేషాం విద్యైవ పారావారః సాగరః తస్మిన్
పారీణః - పారగామీ ॥సూ॥ అవారపారేత్యాదినా ఖఞ్. శస్త్రా
స్త్రవిద్యాతత్త్వవేదీత్యర్థః. అతఏవ అవగాఢుమశక్యః దురవగా
హః, పరైరితిభావః. మదీయానాం భుజానాం వర్గః సఙ్ఘః సఏవ
దుఃఖేన గచ్ఛత్యత్రేతి దుర్గః - రాజ్యాఙ్గభూతో గిరినద్యాదిభిః పరివృ
తోదేశః. ॥ సూ ॥ సుదురోరధికరణఇతి డప్రత్యయః. తంగతామ్-
ప్రాప్తామ్, జనకసుతామ్- సీతామ్, ప్రత్యానేతుమ్- ప్రత్యాహర్తుం
కామోయస్య స ప్రత్యానేతుకామః, పృషోదరాదౌ "లుమ్పేద
వశ్యమః కృత్యేతుంకామమనసోరపి" ఇతివచనాత్ తుమునోమ
కారస్యలోపః. రామః, అనుజేన లక్ష్మణేన సహవర్తతఇతి సహాను
జః, చిరకాలనిపాతేన - బహుకాలాన్నిపతితత్వేనహేతునా, జీ
ర్యత్ - పరిణమత్, ఉద్దామస్య - ఉద్దణ్డస్య, దున్దుభేః - తన్నా
మ్నోదానవస్య, కళేబరమ్ - అఙ్గమ్, తదేవభారః - భారద్రవ్య
మ్, తేన దూరప్రసారితేన - అతిదూరప్రేరితేన, వసా - హృద
యస్థితమేదోవిశేషః, మాంసమ్ - పిశితమ్, తయోర్దుర్గన్ధేన - పూ
తిగన్ధేన, బన్ధురామ్ - వ్యాప్తామ్, కిష్కిన్ధాంనామ నామేతికుత్సనే
॥ ని ॥ నామప్రాకాశ్యసమ్భావ్యక్రోధోపగమకుత్సనఇత్యమరః గిరిగు
హామ్ - శైలబిలమ్, ఆవసతా - అధితిష్ఠతా ॥ సూ ॥ ఉపాన్వధ్యా
ఙ్వసఇతి ఆధారస్య కర్మత్వమ్. దున్దుభిశరీరదుర్గన్ధనిరసనేప్యశక్తే
నేతిభావః. సోదరస్య - సగర్భ్యస్య, వాలినః సమానముదరం య
స్యేతి విగ్రహే సమానస్యచ్ఛన్దసీత్యాదిసూత్రే సమానస్యేతి యో

సీమాసాంమ్రాజ్యలాభసమ్భావితదురవష్టమ్భసముత్తమ్భితగ్రీవేణ సుగ్రీవేణ కపినా లబ్ధసాహాయ్యః తదుపగృహీతేనచ ద్వితీయేనేవ సాగరేణ మహీయసా వనౌకసామనీకేన సాకమాగత్యమహోదధేరుత్తరం తీరమధ్యాస్తఇతి ॥ ౨౫ ॥ శ్రూయతామత్రమమాభిసన్ధిశ్చ ॥

గవిభాగేన సభావాదాన్, సదృశార్థకసహశబ్దేన సాకమన్యపదవిగ్రహే సభావాద్వా సోదరశబ్దసిద్ధిః. ఏపదేవనిమిత్తమ్, తేన ఉపనతమ్ - ప్రాప్తమ్, నతు భుజవిక్రమార్జితమితిభావః. కౌపీనమ్ - వస్త్రశకలమ్, తదేవ ప్రమాణమస్యాఇతి కౌపీనమాత్రీ ॥ సూ ॥ ప్రమాణేద్వయసజిత్యాదినామాత్రచ్. తాదృశీచసా సీమాచ కౌపీనమాత్రసీమా ॥ సూ ॥ స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః. తస్యాః, సంమ్రాజోభావః సాంమ్రాజ్యమ్ - ఆధిపత్యమ్, తస్య లాభేన - ప్రాప్త్యా, సమ్భావితేన - అభ్యూహితేన, దురవష్టమ్భేన - దురహఙ్కారేణ, సముత్తమ్భితా - సమున్నమితా, గ్రీవా - కన్ధరో యేన తథోక్తేన; గోష్పదమాత్రదేశాధికారేణైవ సార్వభౌమంమన్యేనేత్యర్థః. సుగ్రీవేణ - సుగ్రీవనామకేన కపినా, వనమృగేణ, లబ్ధసాహాయ్యః - ప్రాప్తసాహాయ్యకస్సన్, కపికృతసాహాయ్యకింకుర్యాదస్మానితి అనాదరస్సూచ్యతే. తేన - వానరేణ, ఉపగృహీతేన - సఙ్గృహీతేన, ద్వితీయేన సాగరేణేవ - సముద్రేణేవ స్థితేనేతి శేషః. తేనైవ కిఞ్చిచ్ఛఙ్కా ఇతిభావః. అతిశయేనమహాత్ మహీయః, తేన అతిమహతా, వనౌకసామ్ - వానరాణామ్, అనీకేనసాకమ్ - సైన్యేనసహ, సమాగత్య, మహోదధేః - సముద్రస్య, ఉత్తరంతీరం అధ్యాస్తే - ఆవసతి ॥ సూ ॥ అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి ఆధారస్యకర్మత్వమ్. ఇతీతి - యదేతత్కిఞ్చిదుపలబ్ధమిత్యనేన సమ్బన్ధః. ॥ ౨౫ ॥

॥ ప ॥ నిపతతు వియద్భూమౌ భూమిర్నిమజ్జతు వారిషు శ్రయతు పయసాం రాశిశ్శోషం చలన్తు కులాద్రయః । నిరుపమతపస్సిద్ధం శస్త్రం జగన్తి జిగీషతః కుసుమధనుషస్సీతాం హాతుం మనో మమ నేహతే॥ ౨౯॥

ఏతావచ్చారముఖోపనతరహస్యవృత్తాన్తమావేద్య ఇదానీం తదీయమన్త్రాలోచనస్య స్వాభిలషితవిరోధితాసమ్భవమాశఙ్క్య ప్రథమమేవ స్వమతముపపాదయన్నాహ ॥ శ్రూయతామితి ॥ అత్ర- పూర్వోక్తవిషయే, మమ అభిసన్ధిః - అభిప్రాయశ్చ, శ్రూయతామ్. భవద్భిరితి శేషః. విధౌ లోట్ ॥ ౨౮ ॥

నిపతత్వితి ॥ వియత్ - అన్తరిక్షమ్, భూమౌ నిపతతు; భూమిః వారిషు - సలిలేషు, నిమజ్జతు; పయసాం రాశిః - సముద్రః, శోషమ్ - నిర్జలత్వమ్, శ్రయతు - ఆశ్రయతు; కులాద్రయః - సప్త కులాచలాః, చలన్తు - కమ్పన్తామ్; యథాసమ్భవం విధౌ సమ్భావనాయాం వా లోట్. ఏవమాద్యసమ్భావితార్థసమ్భవేఽపి సీతాం న త్యజేయమ్. కిముత తదభావే ఇతి స్వనిశ్చయదార్ఢ్యప్రతిపాదనమ్. జగన్తి - భువనాని, జిగీషతః - జేతుమిచ్ఛతః, జిజయ ఇతి ధాతోస్సన్నన్తాచ్ఛతృప్రత్యయః. కుసుమధనుషః - రతిపతేః, అత్ర వా సంజ్ఞాయామితి వైకల్పికత్వాన్నానఙ్. నిరుపమేన - అసదృశేన, తపసా సిద్ధమ్ - లబ్ధమిత్యర్థః. శస్త్రమ్ - ఆయుధమ్, మన్మథస్య జగజ్జయసాధనీభూతశస్త్రరూపామిత్యర్థః. అనేన తస్యా అతిసౌన్దర్యం వ్యఞ్జయన్ దుస్త్యజతాం ద్రఢయతి. సీతామ్ - జానకీమ్, హాతుమ్ - త్యక్తుమ్, మే మనః నేహతే - నేచ్ఛతి, ఈహతేర్నఞ్కర్తరి లట్. యథాకథఞ్చిదపి యుష్మన్నిర్బన్ధాత్సీతాం పరిత్యక్తుమిచ్ఛత్యపి మయి, మనస్తు మమ నేచ్ఛత్యేవ, తస్మాత్తదవిరోధేన యుష్మాభిరాలోచనీయమిత్యాత్మాభిప్రాయః. హరిణీవృత్తమ్ ॥ ౨౯ ॥

॥ ౭ ॥ తదధునా కిమత్ర ప్రతికర్తవ్యమస్మాభిరితి ॥ ౮ ॥ ప ॥ ఆస్వాద్య దశకణ్ఠస్యవాక్యసారమనన్తరమ్ । ప్రహస్తప్రముఖాస్సర్వేప్రత్యవోచన్నిశాచరాః ॥ ౯ ॥ కుమ్భకర్ణసగర్భ్యస్య జమ్భవైరిజితః

ఇతి స్వనిశ్చయమావేద్య, ప్రతిపక్షవ్యవసాయప్రతీకారప్రకారం పృచ్ఛతి ॥ తదితి ॥ తత్ - తస్మాత్కారణాదిత్యర్థః, అధునా - ఇదానీమ్, అస్మాభిః - ఏవం దృఢనిశ్చయైరితిభావః. అత్రవిషయే, కిం ప్రతికర్తవ్యం - ప్రతిక్రియతామ్ ? ॥ సూ ॥ వై ప్రైషాతిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చేతి ప్రాప్తకాలే తవ్యప్రత్యయః. ఇతీతివచోగభీరార్థముపాచేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ॥ ౮ ॥

ఆస్వాద్యేతి ॥ ప్రహస్తప్రముఖాః - ప్రహస్తప్రభృతయః, నిశాచరాః - రాక్షసాః, నిశాచరశబ్దేన తేషాం సాహసికత్వం ద్యోత్యతే. దశకణ్ఠస్య - రావణస్య, వాక్యస్య సారమ్ - స్థిరాంశమ్, ఆస్వాద్య - అనుభూయ, శ్రుత్వేత్యర్థః. అనన్తరమ్ - అనుపదమేవ, ప్రత్యవోచన్. ॥ ౯ ॥

తద్వచనప్రకారమేవాహ ॥ కుమ్భకర్ణేతి ॥ కుమ్భకర్ణస్య-తన్నామ్నోరాక్షసస్య, వరప్రసాదబలాల్లీలామాత్రజయాఖిలజగత ఇతిభావః. సగర్భ్యస్య - సోదరస్య, సమానశ్చాసౌగర్భశ్చేతి విగ్రహః ॥ సూ ॥ భవార్థేసగర్భసయూథేత్యాదినా యత్. జమ్భస్య అసురస్య వైరీ శత్రుః - ఇన్ద్రః, తంజయతీతి తజ్జిత్ తస్య - ఇన్ద్రజితః, పితుః - జనకస్య, కింబహునా, అస్మాకమపి - ప్రఖ్యాతభుజకీర్తీనామితిభావః. దేవస్య - స్వామినః, తవేతిశేషః. అకస్మాద్భవా ఆకస్మికీ - నిర్హేతుకా, వ్యథా - దుఃఖమ్, కస్మాత్ - కస్మాద్ధేతోః జాతేత్యర్థః. బహుశః పరీక్షితభుజవిక్రమభ్రాతృపుత్రసచివాదిసహాయవతోపి భవతోప్యకారణికా కుత ఇయం వ్య

పితుః । అస్మాకమపి దేవస్య కస్మాదాకస్మికీ వ్యథా ॥ ౩౦ ॥ సాహాయ్య
కమనుష్ఠాతుం రామస్య సహ సేనయా । పయోధిపరిఖాం లఙ్కాం క
థమేతు స దుర్మతిః ॥ ౩౧ ॥ తీర్త్వా వా సాగరం ఘోరం యేన కేనచి
దధ్వనా । ఇహ ప్రయాన్తు హరయస్తత్రాపి చ వచశ్శృణు ॥ ౩౨ ॥

ధేత్యర్థః. కస్మాదితి వ్యథాకారణానుయోగే. ఆకస్మికీతి స్వోక్తివిరోధ ఇతి చేన్న, నిజభుజదర్పతృణీకృతజగత్త్రయాణాం తేషాం కారణాన్తరేష్వకిఞ్చిత్కరత్వప్రతిపత్తేః; అజ్ఞాతహేతుకత్వాద్వా. అత్ర కుమ్భకర్ణసగర్భ్యస్యేత్యాదిసాభిప్రాయవిశేషణోపాదానాత్పరికరాలఙ్కారః. తదుక్తమ్ "అలఙ్కారః పరికరస్సాభిప్రాయే విశేషణే" ఇతి ॥ ౩౦ ॥

ఏవం స్వపక్షసహాయసమ్పదం నిగమయ్య పరపక్షసహాయశైథిల్యమాహ ॥ సాహాయ్యకమితి ॥ దుష్టా మతిర్యస్య స దుర్మతిః- దుర్బుద్ధిః, స సుగ్రీవః, రామస్య సహాయస్య కర్మ సాహాయ్యకమ్, ॥ వా ॥ సహాయాద్వేతి వుఞ్. అనుష్ఠాతుమ్ - కర్తుమ్, పయోధిః - సముద్రః, స ఏవ పరితః ఖాతా పరిఖా ప్రాకారాద్బహిస్సమన్తాత్కృతః ఖాతవిశేషః యస్యాస్తాం తథాభూతామ్, సముద్రపరివృతామిత్యర్థః. లఙ్కామ్ - సేనయా సహ కథం ఏతు - ప్రాప్నోతు, స్వైస్సైన్యైస్సముద్రోఽనలఙ్ఘ్యత ఏవేత్యర్థః. సమ్ప్రశ్నే లోట్. అత ఏవ అశక్యార్థప్రవృత్తేస్సుగ్రీవస్య దుర్బుద్ధిత్వమితి భావః ॥ ౩౧ ॥

పక్షాన్తరే ప్రతీకారమాహ — తీర్త్వేతి ॥ వా - అథవా, హరయః - కపయః, ఘోరమ్ - భయఙ్కరమ్, సాగరమ్ - సముద్రమ్, యేన కేనచిదధ్వనా - కేనాపి వర్త్మనా, తీర్త్వా - విలఙ్ఘ్య, ఇహ - లఙ్కాయామ్, ప్రయాన్తు - ఆగచ్ఛన్తు, తత్రాపి చ - తస్మిన్నపక్షేపి, వచః - ప్రతీకారోపాయవచనమ్, శృణు. ॥ ౩౨ ॥

దిష్ట్యా ప్రమాదపతితే బాహుశాలిని వాలిని । అన్యే వనౌకసోఽస్మాకం నాలమౌదరతృప్తయే ॥ ౩౩ ॥ ఇత్థం సహాయశైథిల్యాద్రామే భగ్నమనోరథే । మైథిలీ తత్ర నైరాశ్యాత్స్వయం వశముపైష్యతి ॥౩౪॥ గ ॥ ఇతిప్రహస్తప్రముఖసమస్తసచివకార్తాన్తికోపక్రాన్తం

దిష్ట్యేతి ॥ బాహుశాలిని - పరాక్రమవతి, వాలిని - ఇన్ద్రసుతే, దిష్ట్యా - దైవయోగేన, అస్మద్భాగధేయేనేతిభావః. ప్రమాదేన - అనవహితతయా, ॥ ని ॥ ప్రమాదోఽనవధానతేత్యమరః. పతితే - హతేసతి, జాగరూకస్య తస్య సురాసురైరప్యజయ్యత్వాదితిభావః. అన్యే - తదితరే, వనౌకసః - కపయః, అస్మాకం ఉదరస్యేయమౌదరీ - ఉదరసమ్బన్ధినీ, తస్యేదమిత్యణ్. తాదృశీ చసాతృప్తిశ్చ ఉదరతృప్తిః, తస్యై నాలమ్ - నపర్యాప్తాః ॥ సూ ॥ నమస్స్వస్తీత్యాదినాచతుర్థీ. ఆగతానపి సర్వాన్కపీన్లీలామాత్రేణ భక్షయామఇతిభావః ॥ ౩౩ ॥

ఉక్తమర్థం స్వాభ్యభీప్సితసిద్ధౌ నిగమయన్తి ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమ్ - పూర్వోక్తరీత్యా, సహాయస్య - వానరరూపస్య, శైథిల్యాత్ - నాశాత్, రామే, భగ్నో మనోరథః సీతాప్రత్యానయనవిషయః యస్యతాదృశేసతి, మైథిలీ తత్ర - రామే, నైరాశ్యాత్ - నిరాశత్వాత్, స్వయమ్ - స్వయమేవ, వశమ్ - అధీనతామ్, ఉపైష్యతి - గమిష్యతి, ఉపపూర్వాదిణ్ధాతోఃలృట్ ॥ ౩౪ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - ఏవమ్, ప్రహస్తప్రముఖాః - ప్రహస్తాదయః, సమస్తాః - సకలాః, సచివాః - మన్త్రిణః, తఏవ కార్తాన్తికాః - మౌహూర్తికాః, తేషాం ప్రళయనిర్ణాయకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ స్యుర్మౌహూర్తికమౌహూర్తజ్ఞానికార్తాన్తికా అపీత్యమరః. తైః ఉపక్రాన్తమ్ - ఆరబ్ధమ్, లఙ్కాయాః ప్రళయస్య - వినాశస్య,

లఙ్కాప్రళయసిద్ధాన్తమన్తఃకరణహితమాకర్ణ్య పురాఽఽత్మనస్సుర
స్త్రీసమ్భోగహఠాత్కారసమ్భవస్వాయమ్భవకోపాదఞ్చితశాపోద
న్తమన్తరాయం సీతాబలాత్కారస్య ప్రలపన్తం నిరపత్రపం తమగ్రజం
సమగ్రజన్తుహితధిషణోన్మేషణో విభీషణస్సరోషమిదమభాషత॥౩౫॥

సిద్ధో అన్తో నిశ్చయో నేనేతి సిద్ధాన్తః తం - రాద్ధాన్తమ్, లఙ్కాప్రళయనిర్ణయమితియావత్. దుర్మన్త్రిభిరేతైశ్శత్రుజయోపాయబుద్ధ్యోపన్యస్తస్సర్వోప్యయం స్వాపాయసమ్పాదక ఏవేతిభావః. అన్తఃకరణస్య - మనసః, హితంసన్తమ్, ఆకర్ణ్య ప్రత్యాసన్నమృత్యుత్వాదితిభావః. పురా - పూర్వమ్, ఆత్మనః - స్వస్య, సురస్త్రియాః - పుఞ్జికస్థలాఖ్యాయాః దేవాఙ్గనాయాః, సమ్భోగస్య - సురతరూపస్య, హఠాత్కారేణ - బలాత్కారేణ, సమ్భవేన - ఉత్పన్నేన, స్వయమ్భువోఽయం స్వాయమ్భువః ॥ సూ ॥ తస్యేదమిత్యణ్, ఓర్గుణఇతిగుణే అవాదేశః. బ్రహ్మసమ్బన్ధీ, తేనకోపేన, ఉదఞ్చితస్య - ఉత్పాదితస్య, శాపస్య, ఉదన్తమ్ - వృత్తాన్తమ్, సీతాయాః - జానక్యాః, బలాత్కారస్య - సమ్భోగార్థనిర్బన్ధస్య, అన్తరాయమ్ - ప్రతిబన్ధకంసన్తమ్, ప్రలపన్తమ్ - భాషమాణమ్, తథాపీతిశేషః. నిరపత్రపమ్ - పరేభ్యోవిగతలజ్జమ్, ॥ ని ॥ లజ్జాసాపత్రపాన్యతఇత్యమరః. తమగ్రజమ్ - జ్యేష్ఠభ్రాతరమ్, రావణం సమగ్రాణామ్ - సకలానామ్, జన్తూనామ్ - ప్రాణినామ్, హితం - హితచిన్తకమ్, ధిషణాయాః - బుద్ధేః, ఉన్మేషణమ్-వికాసో యస్యతాదృశః, సర్వభూతహితేరతఇత్యర్థః. అతఏవ పరదారాభిమర్శేన పాతకినోపి రావణస్య హితైషిత్వమితిభావః. విభీషణః రావణానుజః, సరోషమ్ - సక్రోధం యథాతథా, ఇదమ్ - వక్ష్యమాణమ్, అభాషత - ఉక్తవాన్, భాషతేఽకర్తరిలఙ్ ॥ ౩౫ ॥

॥ వ ॥ ఉపవన ఇవ రమ్యే హన్త పౌలస్త్యగోత్రే జననముపగతస్స
న్నున్నతప్రాభవేన । కుమతిఫణితివాత్యా జాతసంఘర్షజాగ్ర

అథతద్వచన ప్రకారమేవాహ ॥ ఉపవనఇతి ॥ ఉపవనఇవ ఆరామఇవ, రమ్యే - రమణీయే, పులస్త్యస్యేదం పౌలస్త్యమ్, తస్మిన్ గోత్రే - కులే, హన్త ఇత్యాశ్చర్యే, తాదృశేపివంశే కథ మేతాదృశాముద్భవఇతి భావః. యద్వా, హన్తేతి ఖేదే, ఈదృశ వంశోద్భవోప్యేవం దురాచారఇతి; జననమ్ - జన్మ, ఉన్నతప్రా భవేన - అత్యుత్కటభాగధేయేన, అన్యథా అస్మిన్వంశే జన్మైవదు ర్లభమితిభావః. వేణుపక్షే ఔన్నత్యాతిశయేనేతి గమ్యతే, ఉపగ తః - ప్రాప్తస్సన్, కుత్సితామతిర్యేషాంతేషాం దుర్బుద్ధీనామమీ షామితిభావః. ఫణితిరుక్తిః, వాత్యావాతసమూహఇవేత్యుపమితస మాసః, వాతశబ్దాత్సమూహార్థే ॥ సూ ॥ పాశాదిభ్యోయఇతియ ప్రత్యయః. తయాజాతః - ఉత్పన్నః, యస్సఙ్ఘర్షః - అన్యోన్యప ఙ్ఘర్షణమ్, తెన జాగ్రత్ - ఉద్బుధ్యమానః, రఘుపతేః - శ్రీరా మస్య, శరః - బాణః, వహ్నిరివ యస్మిన్ తాదృశస్సన్, వేణూ నామ్ - వంశానామ్, కృత్యమ్ - కార్యమ్, మాకృథాః - మాకురు, కృఞ్కరణే కర్తరిమాఙిలుఙితివిధౌలుఙ్, నమాఙ్యోగఇత్యడాగమప్రతిషే ధః. వేణవః ఖలు వాతాహతాః పరస్పరం సఙ్ఘర్షేణ జాయమాన జాతవేదసా స్వయం దహ్యమానా అఖిలాన్యపి వనాని దహన్తి, తద్వత్త్వమపి స్వయం నష్టపరానపి మానీనశఇత్యర్థః. అత్ర దుర్మ న్త్రిమన్త్రజనితపక్షకలహసమయోత్పత్స్యమాన రఘువరశరే నిశిచరవరే పవనజనిత పరస్పరసఙ్ఘర్షోద్బుద్ధదహనజ్వాలవేణుధర్మారో పాత్, పదార్థవృత్తిర్నిదర్శనాలఙ్కారః. ప్రాచీనమతానుసారేణ వాక్యార్థవృత్తిరేవ నిదర్శనాభోధ్యా, అస్మాభిస్తు ఉపమానోపమే యయోరన్యతరస్మిన్ అన్యతరధర్మారోపః పదార్థవృత్తినిదర్శనేత్యల

ద్రఘుపతిశరవహ్నిర్మాకృథా వేణుకృత్యమ్ ॥ ౩౭ ॥ అనర్ణవలవం జగజ్జనయితుం తథైకార్ణవం విధాతుమపి యద్ధనుర్జయతి దుర్జయాస్త్రక్రమైః । అహోబా తదనుగామినః ప్లవగమణ్డలస్వామినస్స్ఫుటం పతిరపాం గతిగ్రథనకర్మ నిర్మిత్సతి ॥ ౩౮ ॥ పస్పన్దే పవనః ప్ర

ఙ్కారసారజ్ఞశిరోమణిశ్రీమదప్పయ్యదీక్షితసరణిమనుసరద్భిః పదార్థవృత్తిరేవోక్తేత్యవధేయమ్, సాచ ఉపమానుప్రాణితేతి తయోస్సఙ్కరః. మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౩౭ ॥

అథ విభీషణోవక్ష్యమాణస్వసిద్ధాన్తదృఢీకరణాయ ప్రహస్తప్రముఖసచివోక్తపక్షద్వయం పరిహాసముఖేనదూషయన్నాహద్వాభ్యామ్ ॥ అనర్ణవేతి ॥ యస్య - శ్రీరామస్య, ధనుః - చాపః, దుర్జయైః - జేతుమశక్యైః, అస్త్రాణామ్ - ఆగ్నేయవారుణాదీనాం, క్రమైః జగత్ - లోకమ్, అనర్ణవలవమ్ - సాగరకణశూన్యంసత్, జనయితుమ్ - ఉత్పాదయితుమ్, తథా ఏకఏవ అర్ణవః యస్మింస్తథోక్తంచసత్, విధాతుమ్ - కర్తుమపి జయతి - ప్రభవతి, పర్యాప్తమిత్యర్థః. తం రామం అనుగచ్ఛతీతి తదనుగామీ - తదనుసారీ, తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః. తస్య ప్లవగానామ్ - కపీనామ్, మణ్డలస్య - సమూహస్య, స్వామినః - నాయకస్య సుగ్రీవస్యేత్యర్థః. అపాంపతిః - సముద్రః, గతిగ్రథనకర్మ - గమననిరోధకృత్యం, స్ఫుటమ్ - ధ్రువమ్, నిర్మిత్సతి - నిర్మాతుమిచ్ఛతీతి కాకుః, ననిర్మిత్సత్యేవేతిభావః. మాతేస్సన్నన్తాల్లట్, అహోఇతిపరిహాసే, అహో కిమువక్తవ్యమమీషాం మన్త్రికౌశల్యమితిభావః. అస్త్రబలేన అఖిలార్ణవశోషణదక్షస్య రామస్య అనుయాయినః ప్లవగోత్తమస్య సుగ్రీవస్య సముద్రః కదాపి గమనప్రతిబన్ధం నానుతిష్ఠతీతి భావః. అత్ర కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౩౮ ॥

పస్పన్దఇతి ॥ యస్మిన్వనే పవనః - వాయుః, నిరర్గళగతిరితి

సూనపతనత్రాసాన్న యస్మిన్నలం పత్రగ్లానిభియా నయత్ర వవలె
భాస్వానపిస్వాంశుభిః । ధీరేణైవ నభీరుణా వనచరేణైకేన తత్తైవనం
భగ్నం దన్త ఇవ ద్విపస్య హి తదా క్వత్యా అమాత్యా అమీ ॥ ౩౮ ॥
తస్మై దయార్ద్రహృదయాయ మయా నియుక్తస్సీతాం సమర్పయ

భావః. ప్రసూనానామ్ - కుసుమానామ్, పతనాత్ - గళనాద్ధేతోః, త్రాసాత్ - భయాత్, అలమ్ - పర్యాప్తం స్వచ్ఛన్దమిత్యర్థః. ॥ ని ॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమితి మేదినీ, నపస్పందే - కిఞ్చిదపి నచచాల, యత్రవనే భాస్వాన్ - సూర్యోఽపి, అప్రతిహతకిరణప్రసరఇతిభావః. పత్రాణామ్ - పలాశానామ్, గ్లానేః - శోషాత్, భియా - భీత్యా, స్వాంశుభిః - స్వకిరణైఃకరణైః, నవవలె - నచచాల, తత్ - తాదృశమ్, పవనభాస్వతోరపి స్వాచ్ఛన్ద్యానాస్పదమిత్యర్థః. తే - తవ, తయోరపి భయప్రదస్యేతిభావః. వనమ్ - అశోకవనమ్, ఏకేన - అసహాయేన, తథాపి ధీరేణైవ - ధైర్యవతైవ, నభీరుణా - నతుభయశాలినా, ఏవకారేణైవ భీరుత్వవ్యవచ్ఛేదే సిద్ధే పునఃప్రతిపాదనం విచ్ఛిత్తివిశేషకారి, వనచరేణ - కపినా ఆరణ్యకేనచ, నతు నాగరికేణ, ద్విపస్య దన్తఇవ భగ్నంహి - విధ్వస్తంఖలు, తదా - తస్మిన్కాలె, అమీప్రహస్తాదయ ఇతి హస్తనిర్దేశః, శూరమానినఇతిభావః. అమాత్యాః - మన్త్రిణః, క్వత్యాః - క్వభవాః, కుత్రస్థితాఃఇత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యప్. ఇదానీం స్వచ్ఛన్దం వికత్థమానేష్వేషు తదా నకోఽపి శూరఆసీదిత్యర్థః. ॥ ౩౮ ॥

తర్హీదానీం కింకర్తవ్యమిత్యత్ర సన్ధిపక్షమాశ్రిత్య స్వమతమాహ — తస్మాఇతి ॥ దయయా ఆర్ద్రమ్ - సిక్తం హృదయం యస్య తస్మై శ్రీరామచన్ద్రాయ, నిసర్గతో దయావత్త్వాదీదృశాపరా

నిశాచరకాళరాత్రిమ్ । అర్కప్రభామపహృతాం క్షణమమ్బువా
హః పద్మాకరాయ మరుతేవ పునః ప్రణున్నః ॥ ౩౯ ॥ యేనద్వా
భ్యాం సమమవసితస్తీవ్రసారః ఖరోఽయం యన్నారాచాత్సకపటపటు
స్తాటకేయః క్షతాయుః । ధ్వస్తాయేన త్రిజగదధికప్రాణశాలీచవాలీ

ధే త్వయ్యపి దయత ఏవేతి భావః. మయా నియుక్తః - ప్రేరితః, నిశాచరాణామ్ - రాక్షసానామ్, కాళరాత్రిమ్ - తద్వద్వినాశినీమిత్యర్థః. కాళరాత్రిః ప్రళయకర్త్రీ కాచనదేవతా, సీతామ్ - జానకీమ్, పద్మాకరాయ - కమలసరసే, క్షణమ్ - క్షణకాలే, అపహృతామ్ - ఆచ్ఛాదితామిత్యర్థః. అర్కస్య - సూర్యస్య, ప్రభాం- కాన్తిమ్, పునః మరుతా - వాయునా, ప్రణున్నః - ప్రేరితః, అంబువాహః - మేఘఇవ, సమర్పయ - ప్రదేహి, అమ్బువాహస్య సూర్యప్రభాపహరణం యాదృచ్ఛికం, నత్వైచ్ఛికం, తద్వత్ తవాపి సీతాపహరణం భవత్వితిభావః. ఋధాతోర్ణిజన్తాల్లోట్. ॥ సూ ॥ అర్తీత్యాదినా పుగాగమః ॥ ౩౯ ॥

నను స్వమతం స్వామ్యభిసన్ధివిరుద్ధంచేత్ అన్యథా నకథం ఇదపి కుశలినోభవామఇతి నిదర్శయన్ రఘువీరస్య విక్రమమేవవిశినష్టి — యేనేతి ॥ యేన - శ్రీరామేణ, తీవ్రః - తీక్ష్ణః, సారః - బలం యస్యతథోక్తః. అయంఖరః - ఖరనామాఅసురః, ఖరస్య భ్రాతృత్వరూప బాన్ధవ్యకృతంసామీప్యం మనసి నిధాయ ఇదం శబ్దప్రయోగః, ద్వాభ్యాం రాక్షసాభ్యాం సమమ్ - దూషణత్రిశిరోభ్యాం సాకమ్, అవసితః - అవసానం ప్రాపితః, యస్య నారాచాత్ - బాణవిశేషాత్, తాటకేయః - మారీచః, క్షతమ్ - నష్టమ్, ఆయుః - జీవితకాలః యస్యతథాభూతః వినాశితఇత్యర్థః. త్రిజగదధికప్రాణశాలీ - భువనాతిశాయిపరాక్రమః, తస్య త్రిజగదధికప్రాణశాలిత్వే నను భవానేవ ప్రమాణమితిభావః. వాలీచ - ఇం

తత్రాస్మాకం సపది శరణం తత్ప్రణామాత్కిమన్యత్ ॥ ౪౦ ॥
భ్రాతురిత్థమనఘాపి న వాణీ యాతు నేతురుదియాయ శుభాయ । ప్రాణినాం ఫలదసాధుదశానాం కామధేనురపి శుష్కతరోధ్నీ ॥ ౪౧ ॥
॥ గ ॥ ఏవం నిజమనోరథతరుపరశ్వథప్రాయనయవచనప్రకుపితస్య

ద్రసుతశ్చ, ధ్వస్తః - వినాశితః, తత్ర - తస్మిన్ శ్రీరామే, అస్మాకమ్ - ఏవంకృతాగసామితి భావః. సపది - ద్రుతమ్, తస్య - రామస్య, ప్రణామాత్ - నమస్కారాత్, అన్యత్ కింశరణమ్ - రక్షకమ్, నకిమపీత్యర్థః. తస్మాత్తమేవశరణం భజామ ఇతి భావః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్ ॥ ౪౦ ॥

భ్రాతురితి ॥ భ్రాతుః - కనిష్ఠభ్రాతుర్విభీషణస్య, అఘం - పాపం న విద్యతే యస్యా ఇత్యనఘా, నిర్దోషాపీత్యర్థః. ఇత్థం వాణీ - పూర్వోక్తహితవచనమ్, యాతు నేతుః - రాక్షసాధిపతేః రావణస్య, శుభాయ - మఙ్గళాయ, నోదియాయ - న జాతా, ఉత్పూర్వాదిణో లిట్. స్వహితమపి తద్వచనం నాశృణోదిత్యర్థః. అనేన రావణస్య గతాయుష్ట్వం సూచ్యతే. తథాచోక్తమ్ "దీపనిర్వాణగన్ధంచ సుహృద్వాక్యమరున్ధతీమ్ । న జిఘ్రన్తి న శృణ్వన్తి న పశ్యన్తి గతాయుషః" ఇతి. ఉక్తార్థమేవ అర్థాన్తరన్యాసేన ద్రఢయతి ॥ ప్రాణినామితి ॥ ఫలన్త్యఽసాధుదశాః దుర్దశాః యేషాం తేషామ్, పరిణమద్దుష్కృతానామిత్యర్థః. ప్రాణినామ్ - శరీరిణామ్, కామధేనుః - సర్వదా సర్వాభీప్సితప్రదాపీతి భావః. శుష్కమ్ - నీరసమ్, అతిశయేన శుష్కం శుష్కతరం, ఊధః - ఆపీనం యస్యాస్సా శుష్కతరోధ్నీ, క్షీరేణాపి శూన్యాపీనేత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః. స్వాగతా వృత్తమ్. ॥ ౪౧ ॥

ఏవమితి ॥ ఏవమ్ - ఉక్తరీత్యా, నిజమనోరథః - స్వాభిలాషః స ఏవ తరుః వృక్ష ఇతి రూపకమ్, తస్య పరశ్వథప్రాయమ్ - కుఠా

దశముఖస్య వక్రితాదాస్య కార్ముకాన్నియతమముష్య శూరజనోచి
తసమరభీరుతయా జ్ఞాతిభావసులభమదీయశ్రియోఽసహిష్ణుతయా
వా సన్ధిపక్షమాశ్రిత్య విపక్షగుణశ్లాఘినశ్శిక్షణీయస్య సముచితస్త
త్రైవ వైతాళికాధికార ఇతి సనిశ్వాసం వినిర్యద్భిః పరుషభాషిత

రసదృశమ్, మనోరథవిచ్ఛేదకమిత్యర్థః. ॥ ని ॥ ప్రాయోవయసి బా
హుల్యే తుల్యానశనమృత్యుష్వితి వైజయన్తీ. నయవచనమ్ - నీతి
వచః, తేన ప్రకుపితస్య - క్రుద్ధస్య, దశముఖస్య - రావణస్య, వ
క్రితాత్ - కుటిలీకృతాత్, కుణ్డలీకృతాదితిచగమ్యతే, ఆస్యమ్- ము
ఖం తదేవ కార్ముకమ్ - ధనుః, తస్మాత్ శూరజనానామ్ - వీరాణా
మ్, ఉచితః - యోగ్యః, యస్సమరః - రణః, తస్మిన్ భీరుతయా -
కాతర్యేణ, జ్ఞాతిభావస్య - జ్ఞాతిత్వస్య, సులభా - లబ్ధుంశక్యా, యా
మదీయస్య శ్రియః - అభ్యుదయస్య, అసహిష్ణుతా - అసహనశీల
తా, తయా హేతునా వా ॥ సూ ॥ అలంకృఞిత్యాదినా తాచ్ఛీల్యే ఇ
ష్ణుచ్, జ్ఞాతేశ్శ్రియఃపరిపన్థితా నిసర్గసిద్ధైవేతిభావః. సన్ధౌ-సన్ధా
నే, పక్షమ్ - అభినివేశమ్, రామశరణాగత్యభిమాన రూపమిత్యర్థః.
॥ ని ॥ పక్షోమాసార్ధకే పార్శ్వే గ్రహే సాధ్యవిరోధయోరితి విశ్వప్ర
కాశః. అత్రగ్రహః - అభినివేశః, ఆశ్రిత్య - అవలమ్బ్య, విపక్షస్య -
శత్రోః, గుణాన్ - శౌర్యాదీన్, శ్లాఘతఇతి తచ్ఛ్లాఘీ ॥ సూ ॥ తా
చ్ఛీల్యేణినిః. తస్య-తథాభూతస్య, అతఏవ శిక్షణీయస్య - శిక్షితుమ
ర్హస్య, అముష్య - విభీషణస్య, తత్రైవ - శత్రుసమీపే, వైతాళి
కాః -వన్దినః, ॥ ని ॥ వన్దినస్స్తుతిపాఠకాః। వైతాళికాబోధకరా ఇత్య
మరః. తేషాం అధికారః - ఆధిపత్యమ్, సముచితః - యుక్తః, ని
యతమ్ - నిశ్చయః, ఇతి సనిశ్వాసమ్ - నిశ్వాసేనసాకమ్, విని
ర్యద్భిః - నిర్గచ్ఛద్భిః, పరుషభాషితాని - క్రూరవచనాని, తాన్యే

వాయువిశిఖైరుత్క్షిప్త ఇవ దూరమన్తరిక్షే క్షణాదేవోత్పతన్ చతు ర్భిస్సహమాసాద్య కాకుత్స్థచమూనివేశనస్థానం గగనస్థిత ఏవ మృదుమధురభాషణో విభీషణస్సవినయమిదమాచచక్షే ॥ ౮౨ ॥ ఏ ॥ త్యక్త్వా దుర్నయమగ్రజం ఫలమివ ప్రాగ్జన్మదుష్కర్మణాం పౌలస్త్య ప్రభవం తవాహమితిమాం సత్యం ప్రపన్నం గిరా । యేనస్త్వ

వ వాయువిశిఖాః - వాయవ్యాస్త్రాణీతి రూపకమ్, తైః ఉత్క్షిప్తః - ఊర్ధ్వం ప్రేరితఇవ, అన్తరిక్షే - గగనే, క్షణాదేవ చతుర్భిః స్వసచివైస్సహ దూరం ఉత్పతన్ - ఉత్ప్లవమానః, విభీషణః, కకుత్స్థస్య గోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః-శ్రీరామః ॥ సూ ॥ శివాదిత్వాదణ్. తస్య చమూనివేశనస్థానమ్ - సైన్యనివేశోద్దేశమ్, ఆసాద్య - ప్రాప్య గగనస్థితః - అన్తరిక్షగతఏవ, మృదు - మృదులమ్, మధురమ్ - మనోహరమ్, భాషణం యస్య తథోక్తస్సన్, సవినయం యథా తథా ఇదమ్ - వక్ష్యమాణమ్, ఆచచక్షే - ఉవాచ. చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచి లిట్. ॥ ౮౨ ॥

తదుక్తిప్రకారమేవాహ ॥ త్యక్త్వేతి ॥ దుర్నయమ్ - దురాచారమ్, ప్రాగ్జన్మదుష్కర్మణామ్ - పూర్వజన్మార్జితపాపానామ్, ఫలమివస్థితమ్, అగ్రజమ్ - జ్యేష్ఠభ్రాతరం రావణమ్, త్యక్త్వా - పరిత్యజ్య, అహమ్ తవ - త్వత్సమ్బన్ధీ, నతురావణసమ్బన్ధీత్యర్థః. యద్వా, దుర్నయం అగ్రజం, ప్రాగ్జన్మదుష్కర్మణామ్ - పూర్వజన్మసఞ్చితహేయకర్మణాం పుణ్యపాపరూపాణామ్, పుణ్యస్యాపి భగవత్ప్రాప్తివిరోధిత్వాద్దుష్టత్వమితి భావః. ॥ శ్రుతి ॥ విధూయపుణ్యపాపే నిరఞ్జనఃపరమం సామ్యముపైతీతిశ్రుతేః. ఫలమ్ - సుఖదుఃఖరూపమివ, త్యక్త్వా - అహం తవసమ్బన్ధీ నతుమమేతి మమతాపరిహారోవ్యజ్యతే. సర్వకర్మఫలపరిత్యాగాభావే భగవత్పరిగ్రహాయోగాదితిభావః, తథాచోక్తం భగవతా స్వయమేవ ॥ శ్లో ॥ " స

త్ర జవాన్నివేదయత సమ్భావ్యాన్యథా మామలం తస్మైదీనధనాయ గౌతమమునిశ్వశ్రూకృతాఙ్ఘ్రిశ్రియే ॥ ४३ ॥ ౫ ॥ అథ తామతికరుణామాకర్ణ్య వాణీం సవితర్కమున్ముఖేషు వ్యఖిలవలీముఖేషు

ర్వధర్మాన్పరిత్యజ్య మామేకం శరణంవ్రజ" ఇతి. గిరా - వాచా, సత్యం యథాతథా నతుకపటేన, ప్రపన్నమ్ - శరణాగతమ్, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః - జన్మహేతుః, పౌలస్త్యోవిశ్రవాఃప్రభవోయస్య తం తథాభూతం, పులస్త్యకులోద్భవమితి స్వవంశౌత్కృష్ట్యకథనేన రావణస్య దుష్టత్వేపి స్వస్య పరిగ్రాహ్యత్వం సూచితం భవతి. మాం, అత్రయేసన్తి-వర్తన్తే, తె ఇత్యధ్యాహారః, యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్, దీనానామ్- ఆపన్నానాం దరిద్రాణామితిచ, ధనాయ- ధనరూపాయ, ధనవత్ప్రియాయేత్యర్థః. యద్వా, దీనాపవధనం యస్యతాదృశాయ దీనానపి ధనవత్పరిపాలయత ఇత్యర్థః, గౌతమమునేః - గౌతమమహర్షేః, శ్వశ్రూకృతా - పత్నీజననీకృతా, అఙ్ఘ్రిశ్రీః - చరణసమ్పత్తిః యస్యతాదృశాయ, తస్మై - శ్రీరామభద్రాయ, జవాత్ - వేగాత్, నివేదయత - విజ్ఞాపయత, ప్రార్థనాయాంలోట్, మాం అన్యథా రక్షా న్వేషణాయ శత్రుణాప్రేరితోఽపసర్పఇతి సమ్భావ్యఅలమ్, అలమితినిషేధే. మాసమ్భావయతేత్యర్థః. ॥ సూ ॥ అలంఖల్వోఃప్రతిషేధయోఃప్రాచాంక్త్వేతి క్త్వాప్రత్యయేల్యప్. అసంశయం శరణాగతఇతి విజ్ఞాపయతేత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణే "సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయమహాత్మనే । నివేదయత మాంక్షిప్రం విభీషణముపస్థితమ్ ॥" ఇతి॥ ४३ ॥

అథేతి ॥ అథ - విభీషణవచనానన్తరమ్, అతికరుణామ్ - అత్యన్తదీనామ్, తాం వాణీమ్ - వాచమ్, ఆకర్ణ్య అఖిలవలీముఖేషు - సర్వేష్వపి వానరేషు, సవితర్కమ్ - కిఙ్కారణమస్యాగమన ఇతి

సోఽయమాజానసున్దరస్వభావో విభీషణో నామ లఙ్కావిభూషణం రావణానుజఇతి సప్రత్యభిజ్ఞం విజ్ఞాపితవతి హనూమతి కథమరాతి కులాదాగతస్య విశేషతస్తదనుజస్య విశ్వసనీయా పాపీయసీజాతి రితి సన్దిహానఏవ రవినన్దనే యథాశ్రుతం తదాగమన నిదానముప పాదయతి దయానిధిరాలోచ్య సప్రసాదమిదమవాదీత్ ॥ ౪౪ ॥

॥ ప ॥ అపనీయ కోపముపనీయ తేదయాం శరణంమమేతి చరణం భ

సశఙ్క మిత్యర్థః. ఉన్ముఖేషుసత్సు - ఊర్ధ్వమాలోకమానేష్విత్యర్థః. హనూమతి - ఆఞ్జనేయే, సోఽయమ్, ఆజానసున్దరః-నిసర్గరమణీయః, స్వభావః - స్వరూపం యస్య తథోక్తః; విభీషణోనామ నామేతి ప్రసిద్ధావవ్యయమ్. లఙ్కాయాఃవిభూషణమ్ - ఆభరణరూపః, రావణస్య అనుజఇతి సప్రత్యభిజ్ఞమ్ - దృష్టస్య పునర్దర్శనేన సోఽయమితి జ్ఞానం ప్రత్యభిజ్ఞా, తయా సహితమిత్యర్థః. విజ్ఞాపితవతి - నివేదిత వతిసతి, అరాతీనామ్ - పరిపన్థినామ్, కులాత్ - యూథాత్, ఆగతస్య - ప్రాప్తస్య, విశేషతస్తస్య అరాతేరేవేత్యర్థః. అనుజస్య- యవీయసః, అతిశయేనపాపా పాపీయసీ అతిశయార్థేఈయసున్, జాతిః- సామాన్యమ్, రాక్షసత్వరూపమిత్యర్థః. కథంవిశ్వసనీయా - విస్రమ్భణీయా, ప్రత్యర్థికులాదాగతోఽజనః ఉదాసీనోఽపి నప్రత్యయభాజనమ్; కిముత తదనుజఇతిభావః. ఇతిసన్దిహానే - ససన్దేహంప్రాప్నువత్యేవ, రవినన్దనే - సుగ్రీవే, శ్రుతమనతిక్రమ్యయథాశ్రితమ్ - తదుక్తానుసారేణైవేత్యర్థః. తస్య - విభీషణస్య, ఆగమనస్య నిదానమ్ - ఆదికారణమ్, ఉపపాదయతిసతి - ప్రతిపాదయతిసతి, దయానిధిః - దయాళుః, దాశరథిః - శ్రీరామః, ఆలోచ్య, సప్రసాదమ్ - సానుగ్రహంయథాతథా, ఇదమ్- వక్ష్యమాణమ్, అవాదీత్ - ఉక్తవాన్, ॥ ౪౪ ॥

తదుక్తిప్రకారమేవాహ ॥ అపనీయేతి ॥ అతీవ - అత్యన్తమ్,

జేత చేత్ । సుదతీనికారకృదతీవ విశ్రవస్తనుజస్స వా తదనుజస్తు కిం పునః ॥ ౪౫ ॥ తస్యాథ మారుతసుతాదవతారితస్య సీతాసహాయపదపల్లవనమ్రమూర్ధ్నః । రోమ్ణాం గణేన యదహర్షి తదేవ లఙ్కా- రా

శోభనాః దన్తాః యస్యాస్సా సుదతీ ॥ సూ ॥ వయసి దన్తస్య దతృ ఇతి దన్తశబ్దస్య దత్రాదేశః ఉగిత్వాన్ఙీప్. తస్యాః ప్రియాయాస్సీతాయాః, నికారకృత్ - ద్రోహకృత్, విశ్రవాః - పులస్త్య బ్రహ్మణః పుత్రః, తస్యతనుజః - సుతః, సవా - రావణో వా, మమ శరణం రక్షకమితి చరణం భజేత - ఆశ్రయేచ్చేత్, కోపమ్ - క్రోధమ్, అపనీయ - నిరాకృత్య, దయామ్ - కృపామ్, ఉపనీయతే - ప్రాప్యతే, తస్య రావణస్య అనుజస్తు కింపునః - కిము వక్తవ్య ఇత్యర్థః. స రావణ ఏవోపసృత్య శరణముపగతశ్చేత్; సోపి మయాఽనుకమ్ప్యః, కింపునస్తదనుజో నిరపరాధ ఇత్యర్థః. అతశ్శీఘ్ర మానయతేతి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్, "ఆనయైనం హరిశ్రేష్ఠ దత్తమస్యాభయం మయా । విభీషణో వా సుగ్రీవ యది వా రావణస్స్వయమ్" ఇతి. మఞ్జుభాషిణీవృత్తమ్ ॥ ౪౫ ॥

తస్యేతి ॥ అథ - శ్రీరామవచనానన్తరమ్, మారుతసుతాత్ - హనూమతః, హేతౌ పఞ్చమీ, అవతారితస్య - అవరోపితస్య, వానరైరితి శేషః, సీతాసహాయస్య - రామస్య, పదే పల్లవే ఇవేత్యుపమితసమాసః. తయోః నమ్రః - నతః, మూర్ధా - శిరః యస్య తథాభూతస్య, తస్య - విభీషణస్య, రోమ్ణాం గణేన - రోమసమూహేన, అహర్షి - హృషితమితి యత్, రోమాఞ్చోభూదితి యదిత్యర్థః. హృషేర్భావే లుఙ్. తత్ - రోమహర్షణమేవ, లఙ్కారాజ్యశ్రియః - లఙ్కారాజ్యలక్ష్మ్యాః, ప్రథమసఙ్గమస్య - ప్రాథమికసమాగమస్య, చిహ్నమ్ - లక్షణమ్, ఆసీత్. సీతారమణచరణాశ్రయణమాత్రేణ విభీషణో లఙ్కారాజ్యలక్ష్మీసమాగమసన్తోషమనుబభూవే

జ్యశ్రియః ప్రథమసఙ్గమచిహ్నమాసీత్ ॥ ౪౬ ॥ ౫ ॥ అనన్తరమద
భ్రకఠిననిజభ్రాతృచిత్తశిలాయాం సౌకుమార్యసఞ్జననాశక్తిని
ష్క్రాన్తతయా పాషాణమృదూకరణవిద్యాప్రాగల్భ్యమభ్యసితు
మివ నిజచరణనళినమహల్యాజననముపశ్లిష్య చిరాదనువర్తమానం
యాతుధానపతిమేనముత్థాప్య సదయాళుః పరామృశ్య పశ్చిమా
జ్ఞే తదాత్వ ఏవ ప్రతిశ్రుత్య చ తస్మై లఙ్కాసామ్రాజ్యపదవీమనుక్షణ

త్యర్థః. అత్ర విభీషణస్య రోమాఞ్చేన రాజ్యలక్ష్మీప్రథమసమాగమా
నుమానాదనుమానాలఙ్కారః ॥ ౪౬ ॥

అనన్తరమితి ॥ అనన్తరమ్ - శ్రీరామచరణాభివన్దనానన్తరమ్, అదభ్రకఠినమ్ - అతికర్కశమ్, ॥ ని ॥ అదభ్రం బహుళం బహు ఇత్యమరః. నిజభ్రాతుః - రావణస్య, చిత్తమ్- హృదయమ్, తదేవ శిలా పాషాణ ఇతి రూపకమ్; తస్యాం సౌకుమార్యస్య - మార్దవస్య, నంజననే - ఉత్పాదనే, అశక్త్యా - అసామర్థ్యేన, నిష్క్రాన్తః - నిర్గతః, తస్య భావస్తత్తా తయా హేతునా, పాషాణస్య - శిలాయాః, మృదూకరణమ్ - మార్దవజననమ్, తదేవ విద్యా - కలా, తస్యాః ప్రాగల్భ్యమ్ - కౌశల్యమ్, అభ్యసితుమ్ - పరిచేతుమివేత్యుత్ప్రేక్షా, రామచరణసకాశాదితి శేషః; పాషాణమృదూకరణకౌశల్యస్య అవితరసులభత్వాదితిభావః. అహల్యాయాః - గౌతమభార్యాయాః, జననమ్ - ఉత్పాదకమ్, కర్తరి ల్యుట్. నిజచరణనళినమ్ స్వపాదపద్మమ్, ఉపశ్లిష్య - ఆలిఙ్గ్య, చిరాత్ - బహుకాలమ్, అనువర్తమానమ్ - ఉపసర్పన్తమ్, ఏనం యాతుధానపతిమ్ - విభీషణమ్, ఉత్థాప్య - ఉన్నమయ్య, దయాళుః - దయాశీలః, సరామః - ప్రయోజకః, పశ్చిమాజ్ఞే - చరమాజ్ఞే, పరామృశ్య - ఆమృజ్య, తదాత్వే - తత్కాల ఏవ, తస్మై - విభీషణాయ ॥ సూ ॥ ప్రత్యా

నిరీక్షితస్వనిదేశాక్షరేణ లక్ష్మణేన తత్రైవ తం విధివదభిషేచయాం
చక్రే ॥ ౪౭ ॥ ప ॥ కౌసల్యాసుతచరణప్రణామమూల్యాత్స్వభ్రా
తుఃపదమగమద్విభీషణోఽయమ్ । కిం చిత్రం సులభమనేన యోగివ

ఙ్భ్యాం శ్రువ ఇతి చతుర్థీ. లఙ్కాయాః సామ్రాజ్యస్య - ఆధిపత్యస్య, పదవీమ్ - ప్రతిష్ఠామ్, ప్రతిశ్రుత్య - ప్రతిజ్ఞాయ, తథాచోక్తం శ్రీరామాయణే “ నిహత్య రావణం సఙ్ఖ్యే సప్రహస్తం సబాన్ధవమ్ । రాజానం త్వాం కరిష్యామి లఙ్కాయాం రాక్షసేశ్వర ॥ ” ఇతి. అనుక్షణమ్ - ప్రతిక్షణమ్, నిరీక్షితాని ప్రతిపాలితాని స్వస్య ఆత్మనః శాసనస్య - నిదేశస్య, అక్షరాణి యేన తాదృశేన, లక్ష్మణేన ప్రయోజ్యకర్త్రా, తత్రైవ - సాగరతీర ఏవ, విధిమర్హతీతి విధివత్ - యథాశాస్త్రమ్, ॥ సూ ॥ తదర్హమితి వతిప్రత్యయః. అభిషేచయాఞ్చక్రే - లఙ్కారాజ్యాభిషేకం కారయామాస ॥ ౪౭ ॥

కథమల్పారమ్భేన మహాఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే కౌసల్యేతి ॥ అయం విభీషణః, కౌసల్యాసుతచరణప్రణామః - రామచరణవన్దనమ్, స ఏవ మూల్యమ్ - అవక్రయః, దేయధనమిత్యర్థః. తస్మాత్ హేతోః, స్వభ్రాతుః - నిజాగ్రజస్య రావణస్య, పదమ్ - లఙ్కారాజ్యాధిపత్యరూపమ్, అగమత్ - ప్రాప, కిం చిత్రమ్ - అత్ర కిమాశ్చర్యమ్, న కిమపీత్యర్థః. కుత ఇత్యాశఙ్కాయామాహ, అనేన - రామచరణప్రణామమూల్యేన, యోగివర్యైః - మునిశ్రేష్ఠైః, దుస్సాధమ్ - దుష్ప్రాపమ్, తత్తాదృశమ్, పితామహస్య - బ్రహ్మణోఽపి పితృపితురపీతి చ, పదమ్ - స్థానమ్, ఆధిపత్యమిత్యర్థః. సులభమ్ - లబ్ధుం శక్యమ్, పితామహపదోచితమూల్యేన భ్రాతృపదప్రాప్తిర్బ్రహ్మపదప్రాప్త్యుపాయేన లఙ్కారాజ్యలాభ ఇత్యుభయమపి న చిత్రమిత్యర్థః. పరివృత్త్యలఙ్కారః. తదుక్తమ్ “ పరివృత్తి

ర్వైర్దుస్సాధంతదపి పదంపితామహస్య ॥ ౪౮ ॥ ౭ ॥ తతస్సంభూతవి
స్రమ్భేణ తేన సమర్మకమభిహితాశేషవిద్వేషివ్యవసాయస్సీతాసహా
యస్తత్ప్రథమైస్సహ సమ్మన్త్ర్య మన్త్రిభిరుత్తరంకరణీయం మా
ర్గప్రదానాయ యాదసాంపతిం తపసాప్రసాదయితుం సలిలనిధివేలా
పరికల్పితం కుశతల్పమగాహత ॥ ౪౯ ॥ ౮ ॥ కూలేకుశాస్తరణశా

ర్వినిమయోన్యాన్యాభ్యధికయోరపి ” ఇతి. సచ పితామహ ఇతి శ్లే
షేణ ప్రణామమూల్యాదితి పరిణామేనచోత్థాపిత ఇత్యఙ్గాఙ్గిభావేన
సఙ్కరః. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్ ॥ ౪౮ ॥

తతఇతి ॥ తతః - అభిషేకానన్తరమ్, సంభూతః - ఆవిర్భూతః విస్రమ్భః - విశ్వాసః యస్య తథోక్తేన ॥ ని ॥ విస్రమ్భః కేళికలహే విశ్వాసేపిచ హింసన ఇతి శేషః. రామోమాం నకదాపి జహాతీతి జాతప్రత్యయేనేత్యర్థః. తేన - విభీషణేన, సమర్మకమ్ - సరహస్యంయథాతథా అభిహితః, అశేషః, విద్వేషిజనానామ్ - వైరిజనానామ్, వ్యవసాయః - ఉద్యోగః, యస్య తథోక్తః. సీతాసహాయః - శ్రీరామః, సపవప్రథమాయేషాం తే తత్ప్రథమాః, తైః - విభీషణప్రముఖైరిత్యర్థః. వైరిజనమర్మజ్ఞత్వాత్ మన్త్రితస్యైవ ప్రాథమ్యమ్. మన్త్రిభిః - సచివైస్సహ, ఉత్తరమ్ - భవిష్యత్, కరణీయమ్ - కార్యమ్, సంమన్త్ర్య - సమాలోచ్య, మార్గప్రదానాయ - లఙ్కాగమనోచితమార్గదానాయ, యాదసాంపతిమ్ - సముద్రమ్, తపసా - వ్రతవిశేషేణ, ప్రసాదయితుమ్ - ప్రసన్నంకర్తుమ్, సలిలనిధేః - సాగరస్య, వేలాయామ్ - తీరే, పరికల్పితమ్ - నిర్మితమ్, కుశతల్పమ్ - దర్భశయనమ్, అగాహత - ప్రవివేశ ॥ ౪౯ ॥

అథ సాగరవృత్తాన్తమాహ — కూలఇతి ॥ కూలే - సముద్రతీరే, కోసలేన్ద్రే - కోసలదేశాధీశ్వరే రామే, మౌర్వీకిణాఙ్కమ్ మౌర్వీప్రణకిణలక్షణమ్, ఏతేన మహావీరత్వం వ్యజ్యతే.

ఋనికోసలెన్ద్రై ర్వాల్మీకిణాఙ్కముపధాయ భుజంప్రతెన। తిస్రో

నిశాఅపిసనప్రససాదసిన్ధుస్తస్మాదయం నిజగదె జడధీరసజ్ఞైః ॥ ౫౦ ॥

దుర్ధర్ష వార్ధివర్ధిష్ణుగర్వచర్వణధూర్వహమ్ । అక్ష్ణిసర్వశరణ్యస్య త

భుజమ్-బాహుమ్, ఉపధాయ - ఉపబర్హీకృత్య, ప్రతెన - నియమె న, కుశాస్తరణె - దర్భశయనే, శేతఇతి తచ్ఛాయీ, తాదృశేసతి, సిన్ధుః - సముద్రః, తిస్రో నిశాఅపి - రాత్రిత్రయేపి, ॥సూ॥ కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగఇతి ద్వితీయా. నప్రససాద - ప్రసాదం నచకార, ప్రపూర్వాత్సదేః కర్తరిలిట్; తస్మాత్ - అప్రసన్నత్వా ద్ధేతోః, అయమ్ - సిన్ధుః, రసం - జలం గుణంచ, జానన్తీతి రసజ్ఞాః - ॥ ని ॥ గుణేరాగేద్రవేరస ఇత్యమరః. ఉదకజ్ఞాః గుణజ్ఞాశ్చ, తైః - జడధిః, లడయోరభేదానుశాసనాజ్జలధిస్సముద్రఇతి, జడా - మన్దా ధీర్బుద్ధిర్యస్య తాదృశశ్చ, నిజగదే - ఉక్తః, గదవ్యక్తాయాం వాచీతి ధాతోఃకర్మణిలిట్; జడధీరసజ్ఞైరిత్యత్రజడధీః, జడధిః రసజ్ఞైరితిచ్ఛేదః ఉభయత్రాపి ॥ సూ ॥ రోరీతి రేఫలోపే ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోణఇతి పూర్వస్యదీర్ఘః. నిజవిక్రమేణ - నిఖిలమపి జగదేవ శోషయితుం క్షమస్య రామచన్ద్రస్య ప్రార్థనయాపి సప్రసాదం నచకారేతి గుణజ్ఞైర్మన్దబుద్ధిరితి నిగదితఇతి యుక్తమేవేత్యర్థః. అత్ర గుణజ్ఞనిగదితస్య సమర్థనీయస్య జడబుద్ధిత్వస్య పూర్వవాక్యార్థేన సమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్, తచ్చ జలధిత్వపటుబుద్ధిత్వయోః శ్లేషమూలాభేదాధ్యవసాయరూపాఽతిశయోక్త్యుత్థాపితమితి సఙ్కరః ॥ ౫౦ ॥

తతఃకిమభూదిత్యతఆహ — దుర్ధర్షేతి ॥ సర్వేషాంలోకానాం శరణేసాధుశ్శరణ్యః - రక్షకః, తత్రసాధురితియత్. తాదృశస్య - అఖిలజనరక్షకస్యాపీత్యర్థః. తస్య - శ్రీరామచన్ద్రస్య,

ప్యారుణ్యమదృశ్యత ॥ ౫౦ ॥ దాక్షిణ్యనిస్పృహతయా ధనురభ్యుపే
త్య వర్ధిష్ణు తేజసి రవావివ వాలిశత్రౌ । రోషేణ తత్ర మకరాలయమీ

అక్ష్ణి - నేత్రే, దుర్ధర్షః - ధర్షితుమశక్యః, అపరిహార్య ఇత్యర్థః. వార్ధేః సముద్రస్య వర్ధిష్ణుః - వర్ధనశీలః, ॥సూ॥ అలంకృఞిత్యాదినా తాచ్ఛీల్యే ఇష్ణుచ్. రోషగర్వః - అహఙ్కారః, అప్రసాదలక్షణః, తస్య చర్వణే - భక్షణే నాశన ఇత్యర్థః. ధూర్వహమ్ - ధురన్ధరమ్, సాగరగర్వసర్వంకషమిత్యర్థః. ఆరుణ్యమ్ - అరుణిమా, ॥సూ॥ గుణవచనత్వాత్ భావే ష్యఞ్. అదృశ్యత - దృష్టః, జనైరితి శేషః ॥ ౫౦ ॥

దాక్షిణ్యేతి ॥ దక్షిణస్య భావః దాక్షిణ్యమ్, సరళత్వమ్ - ఆర్జవమిత్యర్థః. పరేచ్ఛానువర్తనమితి యావత్. ॥ ని ॥ దక్షిణే సరళోదారావిత్యమరః. తస్మిన్ నిర్గతా స్పృహా ఇచ్ఛా యస్మాత్స నిస్పృహః తస్య భావస్తత్తా, తయా నైరపేక్ష్యేణేత్యర్థః. దుర్జనేష్వార్జవప్రకాశనం నిష్ప్రయోజనమితి భావః. అన్యత్ర దక్షిణస్యాం భవో దాక్షిణః ॥ సూ ॥ తత్ర భవ ఇత్యణ్. తస్య భావః దాక్షిణ్యం దక్షిణదిగ్వర్తిత్వమిత్యర్థః. దక్షిణాయనమితి యావత్. తస్మిన్ నిస్పృహతయా ధనుః - చాపమ్, అన్యత్ర - ధనూరాశిమ్, అభ్యుపేత్య - ఆసాద్య, వర్ధిష్ణు - వర్ధనశీలమ్, తేజః - బలం ప్రభావో వా, అన్యత్ర దీప్తిర్యస్య తాదృశే ॥ ని ॥ తేజః ప్రభావే దీప్తౌ చ బలే శుక్రేఽపీత్యమరః, రవౌ - సూర్య ఇవ, వాలినః - ఇన్ద్రసుతస్య, శత్రౌ - వైరిణి శ్రీరామే, రలయోరభేదాశ్రయే వారిశత్రావితి రవావిత స్యాపి విశేషణం జలశోషకత్వాత్. తత్ర - సముద్రతీరే, అన్యత్ర - ధనూరాశౌ, స్థిత్వేత్యర్థః. మకరాలయమ్ - సముద్రమ్, అన్యత్ర - మకరరాశిమ్, రోషేణ - క్రోధేన, ఈక్షమాణే - పశ్యతి సతి, అన్యత్ర - తద్గమనాభిముఖే సతీత్యర్థః, భువనే - జలే, యానిసత్వాని

ఘమాణే భూయస్తరాంభువనసత్వచయశ్చకమ్పే ॥ ౫౭ ॥ యావజ్జ్యావల్లిసీమ్నిన్యవిశతపరితస్స్త్యాయమానస్ఫులిఙ్గస్తోమక్రీడాకరాళజ్వలదనలశిఖోద్గారఘోరశ్శరోఽస్య । తావత్తద్ధూమజాలైరుదధివిలయధీబద్ధదుర్భిక్షశఙ్కోన్నిద్రాతఙ్కైరివాబ్దైర్జగదఖిలమపి

జన్తవః, మత్స్యాదయ ఇత్యర్థః. తేషాం చయః - సమూహః, అన్యత్ర జగత్ప్రాణిసన్దోహః, చకమ్పే - భయాచ్ఛీతాచ్చ చచాలేత్యర్థః. ఏకత్ర రామచన్ద్రేణ సముద్రే శోషితే స్వజీవననాశాత్, అన్యత్ర మకరరాశిగతస్య రవేర్హిమజనకత్వాద్ధనుస్సహతేజస్త్వాద్వేతి భావః అత్ర ప్రకృతాప్రకృతానేకవిషయకశ్లేషస్య రవావివేతీవశబ్దప్రతీతౌ పమోపష్టమ్భకత్వాత్సఙ్కరః. వసన్తతిలకమ్ ॥ ౫౭ ॥

యావదితి ॥ పరితః - సమన్తతః, స్త్యాయమానాః - వర్ధమానాః, ॥ వ్యా ॥ స్త్యైశబ్దసఙ్ఘాతయోరితి ధాతోః కర్తరి లటశ్శానచ్. స్ఫులిఙ్గాః - అగ్నికణాః, తేషాం స్తోమః - నికరః, తస్య క్రీడయా - విలాసేన, కరాళః - క్రూరః, జ్వలన్, యోఽనలః - అగ్నిః, తస్య శిఖాయాః - జ్వాలాయాః, ఉద్గారేణ - ఉద్వమనేన, ఘోరః - భయంకరః, అస్య - శ్రీరామస్య, శరః - బాణః ఆగ్నేయాస్త్రమిత్యర్థః. యావత్ - యదా జ్యావల్లైః - మౌర్వీలతాయాః, సీమ్ని - ప్రదేశే, న్యవిశత - వివేశ, విశ ప్రవేశన ఇతి ధాతోర్లఙ్. నేర్విశ ఇత్యాత్మనేపదమ్. తావత్ - తదా, తస్య - శరస్య, ధూమానాం జాలైః - వటలైః, ఉదధేః - సముద్రస్య, విలయధియా - పతదస్త్రప్రయోగేణ సాగరశ్శుష్యేదితిబుద్ధ్యా, బద్ధా - ఆశ్రితా, దుర్భిక్షశఙ్కా - జీవనరాహిత్యభీతిః, తేషాం సాగరైకజీవనత్వాదితి భావః. తయా ఉన్నిద్రః - ఉద్బుద్ధః, ఆతఙ్కః - సన్తాపః, యేషాం తథోక్తైః; అపో దదతీత్యబ్దాః మేఘాః, తైరివ అఖిలమ్ - అశేషమపి, జగత్ గ్ర

గ్రస్తమవ్యక్తమాసీత్ ॥ ౫౩ ॥ నిర్మర్యాదనిజోష్మవీచిచకితవ్యావృత్తదూరద్రుతభ్రాన్తక్లాన్తసచిన్తమూర్ఛితమహాయాదోగణే మార్గణే। పారావారతలావగాహిని తదుద్వాన్తస్ఫులిఙ్గోత్కరాసారాకస్మికతాతివిస్మితజనం పాతాళమాసీత్తదా ॥ ౫౪ ॥ ఘటీజన్మక్రీడా

స్తమ్ - కబళితమ్, వ్యాప్తమితి యావత్. అతఏవ అవ్యక్తమ్ - అస్ఫుటం సత్, ఆసీత్. అత్ర శరానలధూమపటలేషు సముద్రనాశశజోత్కరాదిష్వగ్నిజలదత్వసమ్భావనయా ఉక్తవిషయా స్వరూపోత్ప్రేక్షా ॥ ౫౩ ॥

అథాస్య ఆగ్నేయాస్త్రప్రభావం విశినష్టి ॥ నిర్మర్యాదేతి ॥ నిర్మర్యాదస్య అపరిమితస్య నిజోష్మణః - స్వతాపస్య, వీచిః - తరఙ్గః పరమ్పరేత్యర్థః. తయా చకితః - భీతః, అతఏవ వ్యావృత్తః - పరావృత్తః విముఖ ఇత్యర్థః. దూరద్రుతః - దూరం పలాయితః, భ్రాన్తః - ఘూర్ణః, క్లాన్తః - శాన్తః వికలేన్ద్రియ ఇత్యర్థః. సచిన్తః - చిన్తాసహితః, మూర్ఛితః - మోహం ప్రాప్తః, శరోష్మణా చకితత్వాదీనాం పర్యాయేణ యథాక్రమం సమ్బన్ధః, పూర్వకాలేత్యాదినా స్నాతానులిప్తవత్సమాసః, ఏవంభూతః - మహాన్ యాదోగణః - జలజన్తుసమూహః, యస్య తాదృశే, మార్గణే - శరే, పారావారస్య - సముద్రస్య, తలావగాహిని సతి - అధోదేశం విగాహమానే సతి, తదా - తస్మిన్ కాలే, పాతాళమ్ - అధోభువనమ్, తేన ఉద్వాన్తానామ్ - ఉద్గీర్ణానామ్, స్ఫులిఙ్గానామ్ - అగ్నికణానామ్, ఉత్కరః - పుఞ్జః, తస్య ఆసారః - ధారాసమ్పాతః, నీరన్ధ్రనిపతనమిత్యర్థః. తస్య అకస్మాద్భవ ఆకస్మికః - నిర్హేతుకః, అదృష్టహేతుక ఇతి యావత్. తస్య భావస్తత్తా, తయా - హేతునా, అతివిస్మితః - అత్యాశ్చర్యవిశిష్టః, జనః యస్మిన్ తథాభూతం సత్; ఆసీత్. కిమియమకాణ్డే స్ఫులిఙ్గవృష్టిరితి రసాతలనివాసినస్సర్వేఽపి విస్మితా బభూవురిత్యర్థః.

మనుసరతి కాకుత్స్థవిశిఖే విలీనం తజ్జాడ్యం సచశమముగాదూర్మిరభసః । ప్రకాశోఽభూదన్తర్వ్యగమిచ మదేనాప్యసుతరాం మహత్స్వస్పర్ధా౽పి ప్రభవతి వివేకప్రసవభూః ॥ ౫౫ ॥ ఆలమ్బ్య దైన్య

అత్ర పూర్వార్ధే యాదోగణే చకనాదిక్రియాణాం క్రమేణసమ్బన్ధాత్కారకదీపకాలఙ్కారః, తదుక్తమ్, "క్రమికైకగతానాంతు గుమ్ఫఃకారకదీపకమ్" ఇతి. తాపాసహిష్ణుత్వాతిశయవర్ణనార్థం యౌగపద్యేనైవాషాం సమ్భవతాత్పర్యాభినివేశేతు సముచ్చయో బోధ్యః, తథాచోక్తమ్, "బహూనాం యుగపద్భావభాజాంగుమ్ఫస్సముచ్చయ" ఇతి. ఉత్తరార్ధేతు పాతాళతలవాసినాం తాదృశవిస్మయాసమ్బన్ధేపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్సమ్బన్ధాతిశయోక్తిః. తయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్తిలతణ్డులవత్సంసృష్టిః. శార్దూలవిక్రీడితవృత్తమ్ ॥ ౫౪ ॥

తాదాత్వికసాగరావస్థామాహ ॥ ఘటీజన్మేతి ॥ కాకుత్స్థస్య-శ్రీరామస్య, విశిఖే - బాణే, ఘటీజన్మనః - కుమ్భజన్మనోఽగస్త్యస్య, క్రీడామ్ - సాగరశోషణరూపామ్, అనుసరతి - ఆచరతిసతి, అస్య సాగరస్య తత్ - సహజసిద్ధమ్, జడస్యభావో జాడ్యమ్, శైత్యం మాన్ద్యంచ, ॥ ని ॥ జడస్తద్ధే బుద్ధిహీనే హిమగ్రస్తేపి వాచ్యవదితి నానార్థరత్నమాలా, విలీనమ్ - విలయంప్రాప్తం నష్టమిత్యర్థః. సచ - నైసర్గికః, ఊర్మీణామ్ - తరఙ్గాణామ్, రభసః - వేగః, ఉల్లలనమిత్యర్థః. ఊర్మీణామ్ - బుభుక్షాదీనాం షణ్ణాం రభసశ్చ తదుక్తమ్, "బుభుక్షాచపిపాసాచ ప్రాణస్య మనసఃస్మృతౌ। శోకమోహౌ శరీరస్య జరామృత్యూషడూర్మయః" ఇతి. శమమ్ - శాన్తిమ్, అగాత్ - ప్రాప, అన్తః - ఉదరభాగె అన్తఃకరణేచ, ప్రకాశః - ద్యోతః, తత్త్వావబోధశ్చ, అభూత్, జాడ్యాదేఃపరిహృతత్వాదితిభావః. మదేన - గర్వవిశేషేణ, సుతరామ్ - అత్యన్తం, ని

మసహిష్ణురయం శరాగ్నేస్సోఢాపి బాడబవిషాద్యవలేపభూమ్నా
మ్। సత్రాసకమ్ప ముపదీకృతరత్నరాశిస్సీతాపతిం శరణమాప జగా
దచేదమ్ ॥ ౫౬ ॥ గ ॥ అయి కౌసల్యాగర్భశుక్తిముక్తామణే గగ

శ్లేషమిత్యర్థః. వ్యగమి - విగతమ్, విపూర్వాద్గమేర్భావేలుఙ్. రాఘవకోపాధాపనయనానన్తరం జాడ్యాదీనాం యథాకథంచిత్సమ్భవేపి నజాతుమదస్య పునరావిర్భావ ఇతిభావః. తదేవ అర్థాన్తరన్యాసేన సమర్థయతి, మహత్స్వితి ॥ మహత్సు - పూజ్యేషు, స్పర్ధా - ద్వేషోఽపి, వివేకస్య కర్తవ్యాకర్తవ్య వివేచనస్య ప్రసవభూః - ప్రసూతిస్థానమ్, ప్రభవతి - పరిణమతీత్యర్థః. న కేవలంమహత్సేవయా వివేకః కింతు స్పర్ధయాపీత్యర్థః. ఇదానీం రఘువీరస్పర్ధయా సాగరస్య తాదృశసద్గుణలాభాదితిభావః. అత్ర శ్రీరామశరప్రహారజనితసముద్రదుర్దశానిరూపణరూపే ప్రాకరణికేఽర్థే పర్యవసితే, జాడ్యాదిపదానాముభయ సాధారణ్యాత్, తస్యైవ వివేకసమ్భవ భానాత్, గూఢశ్లేషః; మహత్స్విత్యాదౌతు సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపో ఽర్థాన్తరన్యాసః; తయోశ్చశశినిశౌరివ పరస్పరోపస్కారకత్వాత్సఙ్కరః. వృత్తం శిఖరిణీ ॥ ౫౫ ॥

ఆలమ్బ్యేతి ॥ బాడబః - ఔర్వః, విషమ్ - గరళమ్, లేపవ ఆదీ యేషాం తే - తదాదయః, ఆదిశబ్దేన దుష్టసత్త్వానాం సఙ్గ్రహః; తేషామ్ - అవలేపభూమ్నాం - గర్వాతిశయానామ్, ॥ ని ॥ అవలేపస్తుగర్వేస్యాల్లేపనే దూషణేపి చేతివిశ్వః. కర్మణిషష్ఠీ సోఢాపి - క్షాన్తాపి, అయమ్ - సముద్రః, శరాగ్నేః - ఆగ్నేయాస్త్రస్య, అసహిష్ణుస్సన్ - తత్సన్తాపం క్షన్తుమక్షమస్సన్నిత్యర్థః. కర్మణి శ్లేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీ. దైన్యమ్ - దీనత్వమ్, ఆలమ్బ్య - ఆసాద్య, త్రాసః - భీతిః, కమ్పః - వేపథుః, తాభ్యాం సహవర్తత ఇతి క్రియావిశేషణమ్, ఉపదా - ఉపహారః, అనుపదా ఉపదాసమ్ప

నాదివదనతిలఙ్ఘనీయేన నిజస్వభావేన వర్తమానత్వాదనిగ్రాహ్యే ప్రత్యుత సగరసన్తతివనితాకర్ణావతంసేన భవతా సవిశేషమనుగ్రాహ్యే మయ్యపి కియానయం సంరమ్భః తదిదమమోఘంకృత

ద్యమానసకృతః ఉపదీకృతః రత్నరాశిః యేన తథోక్తేన సముద్రేణ కదాచిదపి కస్మైచిదప్యేవం రత్నరాశిర్నోపహృత ఇత్యభూతతద్భావేచ్ఛుః; సీతాపతిమ్ - రామమ్, శరణమ్ - రక్షితారమ్, ఆప - ప్రాప, ఇదమ్ - వక్ష్యమాణంచ, జగాద - గదేర్లిట్ ॥ ౫౬॥

తదుక్తిప్రకారమేవాహ — అయీతి ॥ అయి - అయీత్యనునయవచనమ్, ॥ ని ॥ ప్రశ్నేఽనునయేత్వయీత్యమరః. కౌసల్యాయాః గర్భః - కుక్షిః, ॥ని॥ గర్భోభవవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతేపవనసఙ్కటే । కుక్షౌకుక్షిస్థజన్తౌచేతియాదవః. నపవశుక్తిః - ముక్తాస్ఫోటః, తస్య ముక్తామణే మౌక్తికరూప. గగనాదినా తుల్యం గగనాదివత్, ఆదిశబ్దేన పృథివ్యాదిభూతసఙ్గ్రహః. అనతిలఙ్ఘనీయేన - అనతిక్రమణీయేన, నిజస్వభావేన - స్వస్వరూపేణ, అగాధత్వాదిరూపేణేత్యర్థః. వర్తమానత్వాత్ - స్థితత్వాద్ధేతోః, అనిగ్రాహ్యే నిగృహీతుమనర్హే, ॥ శ్లో ॥ సర్వస్యహి పరీక్ష్యన్తే స్వభావానేతరేగుణాః । అతిక్రమ్య గుణాన్ సర్వాన్ స్వభావో మూర్ధ్ని వర్తతే ॥ ఇతి వచనాత్, భవన్నిర్మితస్య స్వభావస్య దుస్త్యజత్వాదస్మాకం నిగ్రహో నయుజ్యతే; నహి తిక్తోనిమ్బో నిగ్రహేణ మధురాయత ఇతి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణే సాగరవచనమ్ — "పృథివీవాయురాకాశమాపోజ్యోతిశ్చ రాఘవ । స్వభావే సౌమ్య తిష్ఠన్తి శాశ్వతం మార్గమాశ్రితాః ॥ తత్స్వభావో మమాప్యేష యదగాధోఽహమప్లవః । వికారస్తు భవేద్గాధ ఏతత్తే ప్రవదామ్యహమ్ ॥" ఇత్యాది. ప్రత్యుత - వైపరీత్యేన, సగరస్య - స

సన్ధానమస్త్రం వైధాత్రమత్రైవ క్వచనదస్యుభిరాభీరైః కృతో
పవేశే దేశే ప్రయుజ్యతామనాయాస సేనా సముత్తరణాయచ పునర
యమనితర సాధారణ శిల్పకర్మణో విశ్వకర్మణస్సమానగుణవిభవస్త
నూభవఃపిత్రా దత్తవరశ్చ పురా విరోధివన దావానలోనలో విదధా
తు సేతుమవలమ్బ్యతేచ సమయావిష్టమ్భిత సకల సలిలావష్టమ్భ

గరనామకచక్రవర్తినః, సన్తతిః - వంశః, సైవవనితేతి రూపకం. తస్యాః కర్ణావతంసేన - కర్ణభూషణభూతేన, భవతా సవిశేషం- విశేషతః, అనుగ్రాహ్య - అనుగృహీతుమర్హా, సగరకులోద్వహేన భవతా సాగరోఽహమవశ్యమనుగ్రాహ్యఏవేత్యర్థః. మయ్యపి అపిరత్రాత్మగ్లాయామ్, కియానయం సంరమ్భః, సంరమ్భః కర్తవ్యవిషయకత్వరా ॥ శ్లో ॥ సూచ్యగ్రేణసముచ్ఛేద్యే కింకుఠారనియోజనమితివత్ భ్రూవిక్షేప మాత్రేణ భీషణీయేకిమర్థమయమస్త్రప్రయోగపరిశ్రమ ఇత్యర్థః. తత్ - తస్మాత్కారణాత్, ఇదం అమోఘమ్ - అప్రమాద్యదిత్యర్థః, కృతసన్ధానం వైధాత్రమ్ - బ్రహ్మదేవతాకమ్, ॥ సూ ॥ సాస్యదేవతేత్యణ్ అస్త్రమ్ - అత్రైవ దస్యుభిః తస్కరైః, ఆభీరైః - కైశ్చనవనచరైః, కృతోపవేశే - విరచితనివాసే, క్వచనదేశే - కస్మింశ్చిత్ప్రదేశే, ప్రయుజ్యతామ్ - వినియుజ్యతామ్, త్వయేతిశేషః. ॥ సూ ॥ యుజేఃకర్మణివిధౌలోట్. అనాయాసేన - అశ్రమేణ, సేనాసముత్తరణాయచ పునః - సైన్యలఙ్ఘనాయతు, తృతీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః - అయమితిహస్తనిర్దేశః, ఇతరసాధారణం నభవతీత్యనితరసాధారణమ్ - అనన్యసులభమ్, శిల్పకర్మ - పురాదినిర్మాణకౌశలమ్, యస్య తాదృశస్య. విశ్వకర్మణః - దేవశిల్పినః, సమానగుణవిభవః పురా - పూర్వమ్, పిత్రా - జనకేన, దత్తః వరః - శిలాప్లావనరూపః, యస్మైతాదృశశ్చ, విరోధిన

నేత్యభిధాయ తిరోభవతి సరస్వతి పూర్ణమనోరథో దాశరథిః ప్ర స్తుతకార్య నిర్వర్తనాయ ప్రవర్తయామాస సర్వానపి మర్కటభ టాన్ ॥ ౨౭ ॥ ప ॥ ఆవేష్ట్యప్రథమం స్వవాలవలయైరుచ్చాల్యశ శ్వత్తతో మూలోపాన్త నివేశితాఙ్గుళిదళై రామూలమున్మూలితాః । ఆనీతాగిరయో నిపేతురుదధౌ తుఙ్గాః ప్లవఙ్గాధిపైర్దరిష్టుం బన్ధతయా

శ్చాత్రవపవ వనమితిరూపకమ్, తస్యదావానలోవనాగ్నిః, నలః సె తుం విధదాతు విరచయతు నచ - సెతుశ్చ, విష్టంభితః - నిరుద్ధః, సకలసలిలానామ్ - ఉదకానామ్, అవష్టమ్భః -గర్వః ఉల్లలనరూపః, యేనతథోక్తేన. మయాఅవలమ్బ్యతె - ఆశ్రీయతెచ, ఇతి ఏవమ్, అభిధాయ - ఉక్త్వా, సరస్వతి - సాగరే, తిరోభవతి - అన్తర్హి తేసతి, పూర్ణమనోరథః, దాశరథిః, ప్రస్తుతకార్యస్య - ప్రకృతకా ర్యస్య సెతుబన్ధనస్య, నిర్వర్తనాయ - నిర్వహణాయ, సర్వానపి మర్కటభటాన్ - వానరవీరాన్, ప్రవర్తయామాస - ప్రేరితవా న్ ॥ ౨౭ ॥

అథకపీనాం సేతుబన్ధనారమ్భసంరమ్భమాహ — ఆవే ష్ట్యేతి ॥ ప్రథమమ్ - పూర్వమ్, స్వవాలానామ్ - నిజనిజలాఙ్గూ లానామ్, ॥ ని ॥ వాలఃకచేశ్వాదిపుచ్ఛఇతి నానార్థరత్నమాలా। వలయైః - మణ్డలైః, ఆవేష్ట్య - పరివార్య, తతః - ఆవేష్టనాన న్తరమ్, శశ్వత్ - ముహుః, ఉచ్చాల్య - చాలయిత్వా, శిథిలిత మూలాన్ కృత్వేత్యర్థః. మూలోపాన్తె - అధఃప్రదెశె, నివేశితా ని - ప్రసారితాని, అఙ్గుళిదళాని - కరశాఖాః, యైస్తథాభూతైః, ప్లవఙ్గాధిపైః - మూలమభివ్యాప్య ఆమూలమ్ - సమూలమిత్యవ్య యీభావః. ఉన్మూలితాః - ఉత్పాటితాః, తదన్వితే శేషః ఆనీతాః - ఆహృతాః, తుఙ్గాః - ఉన్నతాః, గిరయః - పర్వతాః, ఉదధౌ - అర్ణవే, చిరాత్ - బహుకాలాదారభ్య, అన్తర్గతమ్ - ఇన్ద్రభ

గతాఇవ చిరాన్మైనాకమన్తర్గతమ్ ॥ ౫౭ ॥ ప ॥ శాఖామృగా
హృతమహీధరమేఖలాభ్యో భీతిచ్యుతాన్నిపతితానివగణ్డశైలాన్ ।
వన్యద్విపాన్బుభుజిరేఽధిపయోధిమత్స్యా నక్రాశ్చ తణ్డులకణాని
వ విప్రకీర్ణాన్ ॥ ౫౮ ॥ ప ॥ అకుటిలతటయుగ్మం శ్లిష్టనీరన్ధ్రసన్ధివ్య
పగతముపరిష్టాన్నిమ్నభావోన్నతిభ్యామ్ । జగదసులభశిల్పఖ్యాతి

యాత్ - అర్ణవాన్తర్లీనమ్, మైనాకమ్ - తన్నామానం గిరిమ్, బ
న్ధుతయా - సజాతీయత్వకృతబాన్ధవ్యేన, ద్రష్టుమ్ - నిరీక్షితుమ్,
ఆగతాఇవ నిపేతుః - అపతన్, వానరైరానీయ సాగరే ప్రక్షిప్తా
ఇత్యర్థః ॥ ౫౭ ॥

శాఖామృగేతి ॥ శాఖామృగైః - కపిభిః, ఆహృతానామ్ -
ఆనీతానామ్, మహీధరాణామ్ - పర్వతానామ్, మేఖలాభ్యః -
నితమ్బేభ్యః, భీతేః - నిపాతనభయాత్, చ్యుతాన్ - స్రస్తాన్,
అతఏవ నిపతితాన్ గణ్డశైలాన్ - స్థూలోపలానివస్థితానిత్యుపమా.
వనేభవాఃవన్యాః, ద్వాభ్యాం పిబన్తీతిద్విపాః, తేచతేద్విపాశ్చ
తాన్, పయోధౌ అధిపయోధి, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. మత్స్యాః -
మీనాః, నక్రాః - కుమ్భీరాశ్చ, విప్రకీర్ణాన్ - విక్షిప్తాన్, తణ్డు
లానాం కణానివ - లవానివ, బుభుజిరే - అభ్యవజహ్రుః ॥ ౫౮ ॥

అకుటిలేతి ॥ జగతాం అసులభా - లబ్ధుమశక్యా, అనితరసు
లభేతియావత్. శిల్పస్య - కళాదేఃకర్మణః, ఖ్యాతిః - యశః,
తాంభజతీతితద్భాక్, కర్తరిక్విప్; తేన - నళేన, పయసి - సము
ద్రామ్భసి, సైన్యానామ్ - కపిచమూనామ్, నిస్తారస్య - లఙ్ఘన
స్య, హేతుః - కారణమ్, ఉపాయ ఇత్యర్థః. సేతుః అకుటిల
మ్ - అవక్రమ్, తటయుగ్మమ్ - తీరద్వయమ్, యస్మిన్కర్మణితద్య
థాతథా. శ్లిష్టః - అన్యోన్యసఙ్గతః, నీరన్ధ్రః - అచ్ఛిద్రః, సన్ధిః -
శిలాద్వయసఙ్గమభాగః, యస్మిన్ తద్యథాతథా. ఉపరిష్టాత్ -

భాజానలేన వ్యరచివయసి సేతుః సైన్య నిస్తారహేతుః ॥ ౬౦ ॥ వ ॥
వరుణవేశ్మవిహారవితర్దికా కిము పయోధరవారివినిర్మితా । కిముధమా
క్తికవద్ఘనతాం యయా విధిమతిం నళసేతురజీజనత్ ॥ ౬౧ ॥ గ ॥
తదను మనస్విన ఇవ సైనికాః నీతిపథేనేవ సేతుపథేన విపత్తిమివ

ఊర్ధ్వభాగే, నిమ్నభావః - గమ్భీరతా, ఉన్నతిః - గాఢతా, ఉత్తా
నత్వమిత్యర్థః; తాభ్యాం వ్యపగతమ్ - వినాభూతం యథా తథా.
సమమిత్యర్థః. వ్యరచి- కృతః, మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౬౦ ॥

వరుణేతి ॥ నలసేతుః - నలకృతస్సేతుః, పయోధరాణామ్-
మేఘానామ్, వారిభిః - జలైః, వినిర్మితా - రచితా, ఇయం వరు
ణస్య - అప్పతేః, వేశ్మనః - గృహస్య, విహారవితర్దికా - క్రీడా
వేదికా కిము, కిమ్విత్యవికల్పే ॥ ని ॥ వికల్పే కింకిమూతచేత్యమరః.
అథ - నిర్మాణానన్తరమ్, సైవ మౌక్తికవత్ - ముక్తాఫలవత్, ఘన
తామ్ - ఘనీభావమ్, యయా కిమ్. సముద్రే వృష్టిపతితాఏవ బిన్ద
వో ఘనీభూతా ముక్తాఫలాని భవన్తీతి హి ప్రసిద్ధిః, తద్వదితి భావః.
ఇతి - ఏవం ప్రకారామ్, మతిమ్ బుద్ధిమ్, ద్వివిధామితిభావః. ద్ర
ష్టౄణామితి శేషః అజీజనత్ - జనయామాస, ॥ వ్యా ॥ జనీప్రాదుర్భావఇతి ధాతోర్ణిజన్తాల్లుఙ్. అత్ర సేతౌ పయోధరవారి వినిర్మిత
వితర్దికాతాదాత్మ్య సమ్భావనయా ఉక్తవిషయా ఏకైవ స్వరూపో
త్ప్రేక్షా; ఘనీభావ సమ్భావనాయాస్తదుపష్టమ్భకత్వాత్. మ
తాన్తరేణ సేతౌ వితర్దికాత్వేన సమ్భావనయా ధర్మ్యుత్ప్రేక్షా;
అనన్తరమ్ - తస్యామేవ మౌక్తికవద్ఘనీభావ సమ్భావనయా ధర్మో
త్ప్రేక్షేతి వా; ప్రమాణమత్ర సహృదయాఏవ. ద్రుతవిలమ్బితవృ
త్తమ్, 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌభరౌ' ఇతిలక్షణాత్ ॥ ౬౧ ॥

తదన్వితి ॥ తదను - సేతునిబన్ధనానన్తరమ్, సైనికాః - సే
నాసమవేతజనాః, ॥ ని ॥ సేనాయాం సమవేతాయే సైన్యాస్తే

సరిత్పతిం తాదృశమపి లీలయా సముత్తీర్య నిర్వేలం మహోదయ మివ సువేలం శిలోచ్చయమాసాద్య వేలావనకుసుమవిసరదవిరళ పరిమళాలిఙ్గితతరఙ్గపవనప్రవాహాపహృత సేతుబన్ధశ్రమనిబద్ధస్వే దశీకరాః సుఖమాసామాసుః ॥ ౬౨ ॥ ప ॥ రఘుపతిరవలోక్యతంస మన్తాద్విపులశిలాతరుసఙ్కులం సువేలమ్ । సమరభువిజిఘాంస

స్సైనికాశ్చతఇత్యమరః. మనస్వినః - ధీరాఇవ, కార్యానలసాఇ తియావత్. సేతుపథేన - సేతువర్త్మనా, నీతిపథేన - నీతిమార్గే ణేవ, పథిన్ శబ్దస్య ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తోఽప్రత్యయః. తాదృశమలఙ్ఘ్యమిత్యర్థః. సరిత్పతిమ్ - సముద్రమ్, విపత్తతిమ్- ఆపత్పరమ్పరామివ, లీలయా - లీలామాత్రేణ, సముత్తీర్య - వి లఙ్ఘ్య, సువేలమ్ - తన్నామానమ్, శిలోచ్చయమ్ - పర్వతమ్, నిర్వే లమ్ - నిర్మర్యాదమ్, మహోదయమ్ - అభ్యుదయమివ, ఆసాద్య - ప్రాప్య, అత్ర అనేకేవశబ్దప్రయోగాద్వాక్యార్థోపమా. తదుక్తం దణ్డినా "ఏకానేకేవశబ్దత్వాత్సావాక్యార్థోపమాద్విధా" ఇతి. వే లాయామ్ - తీరే, యద్వనమ్ - అరణ్యమ్, తస్మిన్ యాని కుసు మాని - పుష్పాణి, తేభ్యోవిసరన్ - నిర్గచ్ఛన్, అవిరళః - సాన్ద్రః, పరిమళః - విమర్దోత్థోగన్ధః, తేన ఆలిఙ్గితః - వ్యాప్తః, తరఙ్గపవనా నామ్ - వీచీమారుతానామ్, యఃప్రవాహః - ప్రవహణమ్, తేన- అపహృతాః - పరిహృతాః, సేతుబన్ధశ్రమేణ - సేతునిర్మాణాయా సేన, నిబద్ధాః - జాతాః, స్వేదశీకరాః - శ్రమజలబిన్దవః, యేషాం తథాభూతాస్సన్తః, సుఖంయథాతథా, ఆసామాసుః - ఉపవివిశుః, ఆస ఉపవేశనఇతి ధాతోర్లిట్ ॥ ౬౨ ॥

రఘుపతిరితి ॥ రఘుపతిః - రామచన్ద్రః, విపులాభిశ్శిలా భిః, తరుభిః - పాదపైశ్చ, సఙ్కులమ్ - వ్యాప్తమ్, సువేలంగిరిమ్, సమన్తాత్ - పరితః, అవలోక్య - దృష్ట్వా, సమరభువి - రణభూమౌ,

తాం కపీనాం నియతికృతాం మనుతే స్మ శస్త్రశాలామ్ ॥ ౬౩ ॥ ౫ ॥
అత్రాన్తరే దురుత్తరేఽపి సాగరస్రోతసి నిరాలమ్బం నిబద్ధయా సే
తుపద్ధత్యా పురస్కృత్య విభీషణం సాకమనీకైర్లీలానిస్తీర్ణమహార్ణ
వమాసాదితసువేలశైలారామం రామం నిజముఖాదవేత్యాపి తద
నీకినీచరసుభటలోకభుజప్రతాపసమ్పదియత్తాం సవిశేషమవగన్తు
కామేన నైరృతపతినా పునః ప్రేషితౌ విహగవేషప్రచ్ఛన్నరూపౌ

జిఘాంసతామ్ - హన్తుమిచ్ఛతామ్, శత్రూనితి శేషః. హన్తేస్సన్న
న్తాచ్ఛతృప్రత్యయః. కపీనామ్ - వానరాణామ్, నియతికృతామ్ -
విధివిరచితామ్, శస్త్రశాలామ్ - ఆయుధశాలామ్, మనుతే స్మ -
మేనే, తేషాం తరుపాషాణైకప్రహరణత్వాదితి భావః. పుష్పితా
గ్రావృత్తమ్ ॥ ౬౩ ॥

అథేదానీం దశగ్రీవాధ్యవసాయమాహ — అత్రాన్తరఇ
తి ॥ అత్రాన్తరే - రఘుపతేస్సేనానివేశనసమయే, రామమ్, దు
రుత్తరేఽపి - లఙ్ఘితుమశక్యేఽపి, సాగరస్రోతసి - సముద్రప్రవాహే,
నిరాలమ్బమ్ - నిరాశ్రయం యథాతథా, ఆధారస్తమ్భరహితమి
త్యర్థః. నిబద్ధయా - నిర్మితయా, సేతుపద్ధత్యా - సేతుమార్గేణ,
విభీషణమ్ - స్వభ్రాతరమ్, పురస్కృత్య - అగ్రతఃకృత్వా, నమ
స్పురసోర్గత్యోరితి విసర్గస్యసత్వమ్. అనీకైస్సాకమ్ - సైన్యైస్స
హ, లీలానిస్తీర్ణమహార్ణవమ్ - లీలామాత్రలఙ్ఘితవారిధిమ్, ఆసాది
తః - ప్రాప్తః, సువేలనామకశైలస్య ఆరామః - ఉపవనం యేన
తథోక్తమ్, నిజముఖాత్ - ఆత్మముఖతః స్వోక్త్యేత్యర్థః. అవేత్య - మ
త్వా, తస్య - రామస్య, అనీకినీచరాణామ్ - చమూచరాణామ్,
సుభటలోకానామ్ - వీరజనానామ్, భుజప్రతాపసమ్పదామ్ - బా
హుపరాక్రమశ్రియామ్, ఇయత్తామ్ - పరిమాణమ్, సవిశేషంయ
థాతథా అవగన్తుం కామో యస్య తాదృశేన, జ్ఞాతుమిచ్ఛతేత్య

తారాపథవర్త్మనా సఞ్చరమాణౌ శుకసారణౌ విభీషణవచనేన రావణానుచరావితి విదితవద్భిరుత్పతద్భిః కపియూథపైః గృహీతపక్షౌ శిలాశకలసఙ్ఘట్టితత్రోటీపుటావతికదర్థితౌ నిధ్యాయ సదయమయోధ్యాధిపతిర్నిషిధ్య దూతవధ్యతాం సప్రాణప్రతినివర్తనాధ్యయనమధ్యాపయామాస ॥ ౬౭ ॥ తౌ చ పునః ప్రతినివృత్య నివేద్య

ర్థః. నైరృతపతినా - రాక్షసేన్ద్రేణ, పునః ప్రేషితౌ - ప్రహితౌ, విశేషావగమార్థమితిభావః. విహగవేషేణ - పక్షివేషేణ, ప్రచ్ఛన్నం గుప్తమ్, రూపం ఆకారః యయోస్తాదృశౌ, అన్యథావిస్రబ్ధం తద్విక్రమవివేకవిజ్ఞానానవకాశ ఇతిభావః, తారాపథవర్త్మనా - ఆకాశమార్గేణ, సఞ్చరమాణౌ - క్రమమాణౌ, శుకసారణౌ - తన్నామానౌ రాక్షసౌ, విభీషణస్యవచనేన, ॥ శ్లో ॥ అహిరేవహ్యహేః పాదం విజానాతీతి న్యాయాత్, తస్యాపి రాక్షసత్వాత్తత్స్వరూపావగమ ఇతిభావః. రావణస్య అనుచరౌ - భృత్యావితి, విదితవద్భిః - జ్ఞాతవద్భిః, అతఏవ ఉత్పతద్భిః - ఊర్ధ్వంప్లవమానైః, కపియూథపైః - వానరసేనాపతిభిః, గృహీతౌ పక్షౌ గరుతౌ యయోస్తౌ, శిలాశకలేన - పాషాణఖణ్డేన, సఙ్ఘట్టితమ్ - తాడితమ్, త్రోటీపుటమ్ చఞ్చూపుటం యయోస్తాదృశౌ, అతికదర్థితౌ - అత్యన్తం హింసితౌ, అయోధ్యాధిపతిః - శ్రీరామచన్ద్రః, సదయం యథాతథా దూతస్య - చారస్య, వధ్యతామ్ - సంహార్యత్వమ్, నిషిధ్య "దూతానవధ్యా" ఇతి నివార్య, సప్రాణమ్ - ప్రాణైస్సాకమ్, ప్రతినివర్తనమ్ - పునస్స్వదేశగమనమ్, తదేవ అధ్యయనమ్ - శాస్త్రపరిశీలనమ్, అధ్యాపయామాస - అధ్యాపితవాన్, ప్రాణైస్సాకమేవమోచితవానిత్యర్థః ॥ ౬౭ ॥

తావితి ॥ తౌ - శుకసారణౌచ, పునఃప్రతినివృత్య - ప్రత్యాగత్య, లఙ్కాంప్రాప్యేత్యర్థః. అముంవృత్తాన్తమ్ - స్వానుభూ

చవృత్తాన్తమముం స్వామినే తేన సమం సమారుహ్య సమున్నతం ప్రాసాదశిఖరం ప్రత్యేకం ప్రదర్శయితుముపచక్రమాతే ॥ ౬౫ ॥

దేవ పశ్య యోఽసావగ్రతస్సేనాయామహేన్ద్రశైలఇవ సాగరాఞ్చలే సచమూపతి రురగరాజసున్దరభుజమన్దరక్షోభితరక్షోనగరగర్తసంలగ్నసీతారత్నసముద్ధరణనిబద్ధయుద్ధసముత్సాహశీలో నీలః, దక్షిణత స్తస్య కించిదుచ్ఛ్రలితలాఙ్గూలస్తు నికటగతసువేలతటఘటితస్థ

తమ్, స్వామినే - రావణాయ, నివేద్య - విజ్ఞాప్య, తేనసమమ్ - రావణేనసాకమ్, సమున్నతమ్ - ఉదగ్రమ్, ప్రాసాదస్య - రాజగృహస్య, శిఖరమ్ - శృఙ్గమ్, సమారుహ్య, ప్రత్యేకమ్ - పృథక్పృథక్, ఏకైకమేవేత్యర్థః. ప్రదర్శయితుం సేనాపతీనితి శేషః. ఉపచక్రమాతే - ప్రారేభాతే ॥ ౬౫ ॥

తత్ప్రదర్శనమేవాహ — దేవేతి ॥ దేవ - స్వామిన్, పశ్య, యోఽసౌ - వానరః, విప్రకృష్టత్వాదసావితి నిర్దేశః, తదుక్తమ్ ॥ శ్లో ॥ ఇదమస్తుసన్నికృష్టం సమీపతరవర్తిచైతదోరూపమ్ । అదసస్తు విప్రకృష్టం తదితి పరోక్షేవిజానీయాదితి ॥ సేనాయాః - సైన్యస్య, అగ్రతః - ముఖభాగే, సాగరాఞ్చలే - సముద్రతీరే, మహేన్ద్రశైలఇవ - తిష్ఠతీతి శేషః. సః చమూపతిః - సేనానాయకః, సకథం విక్రమఇత్యత్రాహ. ఉరగరాజః - వాసుకిః, సఇవ సున్దరౌ వర్తులౌ దీర్ఘౌ చేత్యర్థః. ఉరగరాజేన సున్దరఇతి మన్దరేణాన్వయశ్చ. భుజౌ - బాహూ, తావేవ మన్దరఇతి రూపకమ్. తేనక్షోభితః - మథితః, రక్షోనగరమేవ సాగరః - సముద్రఇతి రూపకమ్, తస్యగర్తే - శ్వభ్రే, సంలగ్నం సీతైవ రత్నమ్ - కౌస్తుభమణిః, తస్య సముద్ధరణాయ నిబద్ధః - ఆశ్రిత ఇత్యర్థః. యుద్ధేసముత్సాహః - స్థేయాన్ప్రయత్నః, సఏవశీలమ్ - స్వభావోయస్యతాదృశః. నీలః- నీలనామా. తస్య - నీలస్య, దక్షిణతః - దక్షిణదేశే, వర్తమా

టికశిలాదర్శసఙ్క్రాన్తలఙ్కాప్రతిబిమ్బనిధ్యానసముద్బద్ధదుర్ని రూపకోపాటోపప్రకటితమృత్యుదేవతావతారస్తారః, ఉత్తరతశ్చ చమూపతేరాబద్ధభ్రుకుటిరయమత్యుగ్రదుర్నిగ్రహసమరాగ్రహస మగ్రగుణగ్రహణవిశారద నారదముని సముదఞ్చితనిజప్రశంసార

నఇతి శేషః. కిఞ్చిదుచ్చలితః - ఈషత్కమ్పితః, లాఙ్గూలః - పుచ్ఛః, యస్య తథోక్తస్తు; తుశబ్దో భేదవాచకః. ఇదం విశేషణం ఝడిత్యభిజ్ఞానార్థమ్; ఏవమేవోత్తరత్రాపి, నికటగతస్య - సమీపేస్థితస్య, సువేలస్య - పర్వతస్య, తటే - భృగుప్రదేశే, ॥ ని ॥ ప్రపాతస్తు తటో భృగురిత్యమరః. ఘటితా - బద్ధా, యా స్ఫటికశిలా సైవ ఆదర్శః దర్పణమితి రూపకమ్. తస్మిన్ సఙ్క్రాన్తమ్ - లగ్నమ్, లఙ్కాయాః ప్రతిబిమ్బమ్ - ప్రతిమా, తస్య నిధ్యానేన - దర్శనేన హేతునా, సముద్బద్ధః - ఉద్గతః, దుర్నిరూపః - నిరూపయితుమశక్యః, యః కోపాటోపః - క్రోధాడమ్బరః, తేన ప్రకటితః - ప్రకాశితః, మృత్యుదేవతాయాః అవతారః యేనతథోక్తః, అతిభయఙ్కర ఇత్యర్థః. తారః - తారో నామ వానరః. చమూపతేః - నీలస్య, ఉత్తరతః - వామభాగే, ఆబద్ధా భ్రువోః కుటిః - కౌటిల్యమ్, భ్రుకుటిః - భ్రూభఙ్గః, యేనతాదృశః. అయమితి బుద్ధిసన్నికర్షాన్నిర్దేశః. అత్యుగ్రః - క్రూరః, దుర్నిగ్రహః - నిగృహీతుమశక్యః, నిరర్గళ ఇతియావత్. సమరే ఆగ్రహః - అభినివేశః, తస్య సమగ్రః - సమ్పూర్ణః, గుణః - ఉత్కర్షాదిః, తస్య గ్రహణే - పరిజ్ఞానే, విశారదః - ప్రగల్భః, నారదమునిః - దేవర్షిః, తేన సముదఞ్చితః - సంవర్ధితః, నిజప్రశంసాయాః - ఆత్మస్తుతేః, ఆరమ్భః యస్య తాదృశః. కలహదర్శనోత్సుకో నారదస్తస్య సమరాగ్రహదర్శనమాత్రేణైవ అనుభూతరణోత్సవ ఇవ తం స్తౌతీత్యర్థః. రమ్భః - తన్నామా వానరః. అస్య - రమ్భస్య, పశ్చాత్ -

హేరమ్బః, పశ్చాదస్య యశ్చాతినిశ్చాపలవాలధిరేషనిశ్శేష
రక్షఃకులనిర్మూలనకృతసన్ధా సిన్ధుసముల్లఙ్ఘనావలమ్బితకల్పాన్తరు
ద్రబన్ధుతానుసన్ధానసామర్షః స్కన్దసిన్ధురాననో గన్ధమాదనః, కించి
ద్దూరే తస్య గోలాఙ్గూలబలమధ్యగతశ్చిరకాలకణ్డూలదోర్దణ్డచణ్డి
మోద్దణ్డతాణ్డవానుకూలకాలాగమప్రమోదప్రభవభైరవక్ష్వేళారవ

పృష్ఠభాగే, యశ్చవర్తత ఇతి శేషః. నిశ్చాపలః - చాపల్యరహితః,
స్తిమితఇత్యర్థః. వాలధిః - వాలహస్తః, యస్య తాదృశః. ఏషః
నిశ్శేషం యథాతథా, రక్షఃకులనిర్మూలనే - రాక్షసవంశనాశనే,
కృతా యా సన్ధా - ప్రతిజ్ఞా, సర్వమపి దానవకులమహమేకఏవ
హన్మీత్యేవం రూపా, ॥ ని ॥ సన్ధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదేత్యమరః.
సైవ సిన్ధుః - సాగరః, తస్య సముల్లఙ్ఘనాయ - ఉత్తరణాయ, అ
వలమ్బితా - ఆశ్రితా, యా కల్పాన్తే - ప్రళయే, రుద్రస్య - ఈశ
స్య, బన్ధుతా - బాన్ధవ్యమ్, తత్సాదృశ్యమిత్యర్థః. తస్యాః అను
సన్ధానేన - ధ్యానేన, సామర్షః - కోఽయం వానరోఽస్మజ్జనక ఇ
వ విచేష్టత ఇతి సక్రోధః, స్కన్దసిన్ధురాననౌ - షణ్ముఖగజాననౌ,
యస్య తథోక్తః, గన్ధమాదనః - తన్నామధేయో వానరః. తస్య -
గన్ధమాదనస్య, కించిద్దూరే - ఈషద్విప్రకృష్టదేశే, గోలాఙ్గూలా
నామ్ - కపిత్థాస్యవానరవిశేషాణామ్, ॥ ని ॥ గోలాఙ్గూలేకపిత్థా
స్యదధిశోణనగాటిన ఇత్యమరశేషే. బలమధ్యగతః - సైన్యమ
ధ్యవర్తీ, చిరకాలాత్ కణ్డూలౌ - కణ్డూవన్తౌ, యౌ దోర్దణ్డౌ - భు
జదణ్డౌ, తయోశ్చణ్డిమ్నా - పరాక్రమేణ, ఉద్దణ్డమ్ - ఉద్ధతమ్, య
త్తాణ్డవమ్ - నటనమ్, తదనుకూలస్య కాలస్య ఆగమేన - ప్రా
ప్త్యా, యః ప్రమోదః - హర్షః, సఏవ ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః -
కారణమ్, ॥ సూ ॥ బుదోరప్ యస్య తాదృశః. భైరవః - రౌ
ద్రః, క్ష్వేళారవః - సింహనాదధ్వనిః, తస్య ప్రవేశే యోఽవిమర్దః

ప్రవేశవిమర్దనిర్దళితదిక్పాలపురగోపురగవాక్షో గవాక్షః, పార్శ్వతస్తస్య శశ్వదవనితలఘటితలాఙ్గూలోऽసౌ ఖరతరకరనఖరశిఖరశతధారధారాదశక యుగపదుద్ధృత సుభగంభావుక తావకముఖదశక చికీర్షితదశదిగ్దైవతబలిశ్శతబలిః, మధ్యేసైన్యముద్వేలభుజదర్ప

సఞ్జ్వరః, తేన నిర్దళితాః - శీర్ణాః, దిక్పాలానామ్ - ఇన్ద్రాదీనామ్, పురగోపురస్య - నగరద్వారస్య, గవాక్షాః - వాతాయనాని యేనతథోక్తః, గవాక్షః - గవాక్షనామకో వానరః. తస్య - గవాక్షస్య, పార్శ్వతః - పార్శ్వభాగె, శశ్వత్ - ముహుః, అవనితలె విఘట్టితః - ఆస్ఫాలితః, లాఙ్గూలః యస్య తథోక్తః. అసౌ ఖరతరాణామ్ - అతిశయేన కఠినానామ్, కరయోః నఖరాణామ్ - నఖానామ్, శిఖరాణి - అగ్రాణ్యేవ, శతధారస్య - వజ్రాయుధస్య, ధారాః-నిశితముఖభాగాః, తాసాం దశపరిమాణమస్య దశకం దశావయవకస్సముదాయ ఇత్యర్థః. తెన యుగపత్ - ఏకదా, ఉద్ధృతమ్ - ఉత్పాటితమ్, అతఏవ అసుభగం సుభగం భవతీతి- సుభగంభావుకమ్, తావకమ్ - త్వత్సమ్బన్ధి, ముఖానాం దశకమ్, అత్రాభియత్ర దశకశబ్దప్రయోగాత్ యథాసఙ్ఖ్యం ముఖానాం యుగపదుత్పాటనసౌకర్యాతిశయో గమ్యతె. తెన - ముఖదశకేన, చికీర్షితః - కర్తుమిచ్ఛావిషయీకృతః, దశదిగ్దైవతానామ్ - దశదిగభిమానదేవతానామ్, బలిః - ఉపహారః యేనతథోక్తః. ముఖవిశేషణీభూతచ్ఛల్యర్థఘటితసుభగంభావుకశబ్దేన త్వన్ముఖదశకస్య యథాసఙ్ఖ్యం దిగ్దైవతబల్యుపయోగిత్వమేవ అభూతపూర్వం సౌభాగ్యమితిభావః. శతబలిః - తన్నామా వానరః. సైన్యస్య మధ్యే మధ్యేసైన్యమ్, ఉద్వేలః - వేలాతీతః, అపరిమితఇత్యర్థః. భుజయోః - బాహ్వోః, దర్పః - అహఙ్కృతిః, శౌర్యమితియావత్. ఏషఏవ పాఙ్గ

పాగరచరదర్వీకరమకరాయమాణ శరచాపాభిరామలక్షణయో రామలక్ష్మణయోరగ్రభువి పరస్పరాభిముఖౌతు వలీముఖౌ నిజనియామకరఘునాయకధర్మదారనిరోధాపరాధ భారభఙ్గురరక్షఃకులసఙ్గరసహాయాభియాతప్రమథయూథసనాథప్రమథనాథప్రథితభుజప్రథాయా అప్యనూనభఙ్గదౌ హనూమదఙ్గదౌ, పార్శ్వయోర్దక్షిణే రఘువీరస్య నిరాయాససమాసాదితలఙ్కాసామ్రాజ్యలక్ష్మీస్స్వయం

రః తస్మిన్ చరతఇతి తచ్చరౌ తాదృశౌచతౌ, దర్వీకరః - సర్పః, మకరః-మీనవిశేషః, తావివఆచరతఇతి తాదృశౌ, శరచాపౌ - బాణధనుషీ, తాభ్యామభిరామమ్ - మనోహరమ్, లక్షణమ్ - చిహ్నమ్ వీరత్వప్రకాశకమిత్యర్థః. యయోస్తయోః రామలక్ష్మణయోః, అగ్రభువి - పురోభాగే, పరస్పరమ్ - అన్యోన్యమ్, అభిముఖౌ, వలీ - రేఖావిశేషః, ముఖే యయోస్తౌ వలీముఖౌ - శాఖామృగౌ, నిజనియామకస్య - ఆత్మనియన్తుః, రఘునాయకస్య ధర్మదారాణామ్ - ధర్మపత్న్యాస్సీతాయాః, నిరోధాపరాధస్య - నిర్బన్ధజనితాగసః, భారేణ భఙ్గురస్య - భఙ్గశీలస్య, రక్షఃకులస్య - రాక్షససమూహస్య, సఙ్గరే - యుద్ధే, సహాయార్థం అభియాతస్య - అభిముఖముపగతస్య, ప్రమథయూథేన - ప్రమథగణేన, సనాథస్య - సహితస్య ॥ ని ॥ సనాథంప్రభురిత్యాహుస్సహితేచేతి శబ్దార్ణవే. ప్రమథనాథస్య - శివస్య, రాక్షసానామీశ్వరవరప్రసాదపరిపోషితత్వాత్ మద్భక్తాఇమేఇత్యభిమానేనాస్మత్సహాయార్థమాగతస్యాపి పరమేశ్వరస్య - ప్రథితాయాః - విఖ్యాతాయాః, భుజప్రథాయాః - బాహుఖ్యాతేరపి, అనూనమ్ - అధికమ్, భఙ్గమ్ - పరాజయమ్, దత్తఇతి భఙ్గదౌ. హనూమదఙ్గదౌ - ఆఞ్జనేయవాలిపుత్రౌ. రఘువీరస్య, పార్శ్వయోర్మధ్యే - దక్షిణేపార్శ్వే, నిరాయాసేన - అనాయాసేన, రామచరణానుగ్రహమాత్రేణేతిభావః. సమాసాదితా-

వరమాలావిభూషణో విభీషణః, సవ్యేచ నిహన్తవ్యక్రవ్యాదవీరపరి
వారవిశసనవ్యాపారతృణలఘుతానుతాపాఙ్కురితఘృణావనతగ్రీ
వః సుగ్రీవః, పృష్ఠతస్తస్య పలితశిరాః పృథక్పృథగుపపాదితసక
లకపియూథపాతిశయాళుయుక్తిశక్తిసాహసస్నాహగుణకదమ్బ

ప్రాప్తా, లఙ్కాసామ్రాజ్యలక్ష్మ్యాః - లఙ్కారాజ్యమణ్డలైశ్వ
ర్యశ్రియః, యా స్వయంవరమాలా, సైవ విభూషణమ్ - అల
ఙ్కారః యస్యతాదృశః, లఙ్కారాజ్యలక్ష్మ్యా స్వయమేవవృ
తఇత్యర్థః. విభీషణః. సవ్యే - వామపార్శ్వేచ, నిహన్తుమర్హాః
నిహన్తవ్యః, పక్వమాంసమదన్తీతి క్రవ్యాదాః - రాక్షసాః ॥ సూ ॥
కర్మణ్యణ్. ఉపపదస్య పృషోదరాదిత్వాత్క్రవ్యాదేశః. తేషు వీ
రాః - శ్రేష్ఠాః, తేషాం పరివారః - సమూహః, తస్య విశసనస్య -
మారణస్య ॥ ని ॥ నిర్వాసనంవిశసనంమారణం ప్రతిఘాతనమిత్యమ
రః. వ్యాపారే - క్రియాయామ్, తృణవల్లఘుతయా లాఘవేన
యోఽనుతాపః - పశ్చాత్తాపః, కథం హన్యామహమిమాన్ క్షుద్రజ
న్తూనిత్యాకారకః, ॥ ని ॥ పశ్చాత్తాపోనుతాపశ్చేత్యమరః. తేన-
అఙ్కురితయా - సంజాతాఙ్కురయా ॥ సూ ॥ తారకాదిత్వాది
తచ్. కిఞ్చిదుద్భూతయేత్యర్థః. ఘృణయా - జుగుప్సయా, అ
వనతా - నమ్రా, గ్రీవా - కణ్ఠః, యస్యతాదృశః; సుగ్రీవః - వా
ల్యనుజో వానరః. తస్య - రామస్య, పృష్ఠతః - పశ్చాద్భాగే, పలి
తమ్ - జరాకృతశౌక్ల్యమస్యాస్తీతి పలితమ్, ॥ సూ ॥ గుణవచనే
భ్యోమతుపోలుగిష్టఇతిలుక్. శిరః యస్యతాదృశః; జరాధవళీకృ
తమూర్ధజఇత్యర్థః. పృథక్పృథక్ - ప్రత్యేకమ్, ఉపపాదితమ్ -
ప్రతిపాదితమ్, సకలానాం కపియూథపానామ్ - వానరసేనానా
యకానామ్, అతిశేతఇత్యతిశయాళుః అధికఇత్యర్థః. ॥ సూ ॥ శీ
ఙో వాచ్యఇతి వార్తికేనఆళుచ్; యుక్తిః - కార్యసాధనోపాయః,

వాన్ జామ్బవాన్, తదన్తికే విరచితవిద్వేషిజనభయఙ్కరాభి షేణస్సుషేణః, తదన్యేచ బహవో మైన్దద్వివిదగజగవయదధిముఖప్రముఖామహాబలాఇతి నిరూపితవతో స్తయోర్వచసి విరచితావధీరణః శార్దూలాదిభిరపి ప్రణిధిభిరవగతాశేషవైరివృత్తాన్తః చిన్తాసన్తానదన్తురాన్తఃకరణోరావణః పరావృత్య సమీపగతస్య విద్యుజ్జి

శక్తిః - పరాక్రమః, సాహసమ్ - దణ్డోపాయః, సన్నాహః - కార్యానుకూలః ప్రయత్నః ॥ ని ॥ శక్తిః పరాక్రమః పాణః ॥ సాహసస్తుదమోదణ్డఇతిచామరః. తఏవగుణాః తేషాం కదమ్బం - సమూహః, తదస్యాస్తీతి కదమ్బవాన్, యద్యపి నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయోబహువ్రీహిరితి, తథాపి విచ్ఛిత్తివిశేషార్థం బహుళంప్రయుఞ్జన్తి కవయః. జామ్బవాన్ - తన్నామాఋక్షాధిపః. తదన్తికే - తత్సమీపేచ, విరచితః - కృతః, విద్వేషిజనానామ్ - శత్రుజనానామ్, భయఙ్కరోతీతి భయఙ్కరః, ॥ సూ ॥ మేఘర్తిభయేషు కృఞఇతిఖచ్; అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః. అభిషేణః - అభిషేణనం యేనతథోక్తః. ॥ ని ॥ యత్సేనయాభిగమనమరౌతదభిషేణనమిత్యమరః. సుషేణః - తన్నామావానరః. ॥ సూ ॥ పతిసంజ్ఞాయామగాదితిషత్వమ్, తదన్యేచ - తదితరేచ, బహవః మైన్దద్వివిదగజగవయదధిముఖాపవప్రముఖాఃముఖ్యాః యేషాంతే, మహత్ బలం యేషాంతథోక్తాః - మహావీరాః, ఇతి-ఏవంక్రమేణ, నిరూపితవతోః-సవిశేషంనివేదితవతోః, తయోః- శుకసారణయోః, వచసి - వచనే, విరచితా అవధీరణా అవజ్ఞా యేనతథోక్తః. శార్దూలాదిభిః ప్రణిధిభిః-గూఢపురుషైః, అవగతాశేషవైరివృత్తాన్తః- విదితనిఖిలశత్రుప్రవృత్తిః, చిన్తాంతానాః సన్తానేన పరమ్పరయా దన్తురం వ్యాప్తం అన్తఃకరణం మనః యస్యతాదృశః, రావణః, పరావృత్య - పరాఙ్ముఖోభూత్వా, సమీపగతస్య విద్యుజ్జిహ్వాఇతికశ్చిన్మాయావిశారదోరా

హ్యాస్య శ్రవసి సమస్తవిపక్షకులక్షపణతన్త్రం కమపి మన్త్రముపదిశ్య సౌధాదవతతార ॥ ౬౬॥ ఉపదిష్టశ్చ సమాయావీ సధ్యానం నిమీల్య చక్షుషీ క్షణాదేవ మాయానుభావపరికల్పితం సహస్రశః ప్రాలమ్బి సిరాచ్ఛేదస్రవదసృగ్ధారం రాఘవశిరస్సశరంచ ధనుస్తదీయమాదాయ పశ్య మైథిలి లఙ్కేశ్వరభుజప్రతాపవైభవమిత్యుపదర్శయామాస ॥

క్షణః, తస్య శ్రవసి - శ్రోత్రే, సమస్తవిపక్షకులస్య - నిఖిలశత్రుకదమ్బస్య, క్షపణే - నాశనే, తన్త్రమ్ - ఉపకరణీభూతమ్, కమపి - అనిర్వచనీయమ్, మన్త్రమ్ - గుప్తవచనమ్, ॥ ని ॥ తన్త్రం స్వరాష్ట్రచిన్తాయాం తన్తువాయేపరిచ్ఛదే । మన్త్రోగూఢోక్తివేదాంశౌ ఇతినానార్థరత్నమాలాయామ్. ఉపదిశ్య - మాయావిరచితం రామశిరస్సధనురాదాయ సీతాంవఞ్చయేత్యుక్త్వా, సౌధాత్ అవతతార - అవరురోహ ॥ ౬౬ ॥

ఉపదిష్టఇతి ॥ ఉపదిష్టశ్చ మాయా - మోహనశక్తిః అస్మిన్నస్తీతిమాయావీ ॥ సూ ॥ అస్మాయామెధాస్రజోవినిరితివినిప్రత్యయః. స విద్యుజ్జిహ్వః చక్షుషీ - నేత్రే, సధ్యానమ్-సస్మరణమ్, నిమీల్య క్షణాదేవ మాయానుభావేన - మాయాసామర్థ్యేన, పరికల్పితమ్- విరచితమ్, సహస్రశః - సహస్రప్రకారమ్ ॥ సూ ॥ బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామితి శస్ప్రత్యయః. ప్రాలమ్బినీనామ్ - విస్రంసమానానామ్, సిరాణామ్ - నాడీవిశేషాణామ్, ఛేదేభ్యః- ఖణ్డేభ్యః, స్రవన్తీ అసృగ్ధారా - శోణితసన్తతిః, యస్యతాదృశమ్. రాఘవశిరః - రామమస్తకమ్, సశరమ్ - శరసహితమ్, తదీయమ్ - రామసమ్బన్ధి, ధనుః - చాపంచ, ఆదాయ - గృహీత్వా, హేమైథిలి లఙ్కేశ్వరస్య - రావణస్య, భుజప్రతాపస్య - బాహుపరాక్రమస్య, వైభవమ్ - మాహాత్మ్యమ్, పశ్య - విలోకయ, ఇతి ఉపదర్శయామాస - దర్శితవాన్ ॥ ౬౭ ॥

ఉపదర్శితమాత్రైవ సా యథార్థమవబుధ్య తమనర్థం సద్యఏవ ప
రశునికృత్తేవ స్థలపద్మలతా అశనిహతేవ పురగోపురసాలభఞ్జికా
హారామేతి నిస్సంజ్ఞా పపాత ॥ ౭౨ ॥ తతశ్చిరాదుపలభ్య సం
జ్ఞాం నిర్దయమృగయుమార్గణాభివిద్ధకృష్ణసారా హరిణీవ విలోక్య

ఉపదర్శితమాత్రేతి ॥ కేవలముపదర్శితా - ఉపదర్శితమా
త్రా, నతుకేనాపి సప్రపఞ్చముక్తా, స్వయమపి సమ్యఙ్నదృష్టవతీత్య
ర్థః. ఉపపూర్వాద్దృశేర్ణిజన్తాత్ గౌణేకర్మణిక్తః; తావత్యేవ అతి
దుఃఖితా సీతా అనర్థమ్ - అభిధేయరహితమ్, అసత్యభూతమిత్యర్థః.
తమ్ విషయమ్, రామశిరఃప్రదర్శనాదిరూపమ్, యథా అర్థోఽయస్య
తం యథార్థమ్, యథాభిధేయం సత్యభూతమేవేత్యర్థః. అవబుధ్య-
జ్ఞాత్వా, సద్యః - తత్క్షణమేవ, పరశునా-కుఠారేణ, నికృత్తా- ఛి
న్నా, స్థలపద్మలతేవ - స్థలకమలినీవ, అశనినా - వజ్రేణ, హతా
నిర్భిణ్ణా, పురగోపురస్య- పురద్వారస్య, సాలభఞ్జికా - పాఞ్చా
లికేవ, హారామ ఇతి ఇత్యాక్రుశ్యేత్యర్థః. నిస్సంజ్ఞా - మూర్ఛితా
సతీ, పపాత ॥ ౭౨ ॥

తతఇతి ॥ తతశ్చ చిరాత్, సంజ్ఞామ్ - చైతన్యమ్, ॥ ని ॥
సంజ్ఞాయామర్క-జాయాయాం చైతన్యేప్యర్థ-సూచన ఇతి నా
నార్థరత్నమాలా. ఉపలభ్య - ప్రాప్య, నిర్దయమ్ - నిష్కరుణం
యథాతథా, మృగయునా - వ్యాధేన, కర్త్రా ॥ ని ॥ వ్యాధోమృ
గవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చసఇత్యమరః. మార్గణేన - శరేణ క
రణేన, అభివిద్ధః - ఉపహతః, కృష్ణసారః - కృష్ణసారమృగః య
స్యాస్తథాభూతా, హరిణీ - మృగీవేత్యుపమా, పరితః - సమన్తాత్,
దిశః, శూన్యశూన్యాః - శూన్యప్రకారాః, ॥ సూ ॥ ప్రకారేగుణ
వచనస్యేతిద్విర్భావః; కర్మధారయవద్భావాతిదేశాత్సుపోలుక్. ని
ర్విషయాఇతి యావత్. విలోక్య - దృష్ట్వా, శ్యేనస్య - పక్షివి

పరితప్యమానహృదయాదిశః శ్యేనాభిఘాతాపహృతసహచరా కురరీవ
చిరమేవంవిలలాప ॥ ౬౫ ॥ ప ॥ ఆపీతోఽఞ్జలినాఽభిషేకవిభవచ్ఛే
దాభిధానో రసో దృష్టం తాతజటాయుషశ్చ కుశలం దృగ్భ్యాముభా
భ్యామపి । ద్రాగానేష్యతి వత్సమారుతిరమూ ఇత్యాశ్వసన్త్యా

శేషస్య, అభిఘాతేన - ప్రహారేణ, అపహృతః - బలాత్స్వీకృతః, సహచరః - ప్రియః యస్యాస్సా, కురరీవ - ఖగవిశేషఇవేత్యుపమా, చిరం ఏవమ్ - వక్ష్యమాణప్రకారేణ, విలలాప - పర్యదేవయత్ ॥

తద్విలాపప్రకారమేవాహ — ఆపీతఇతి ॥ అభిషేకవిభవస్య - పట్టాభిషేకవిభవస్య, ఛేదః - భఙ్గః, ఇతి అభిధానం నామ యస్య తథోక్తః, విఘ్నరూపఇతి యావత్. రసః - ద్రవద్రవ్యం క్షీరాది, అఞ్జలినా - కరద్వయసమ్పుటేన, ఆపీతః - ఆస్వాదితః, అభిషేకవిభవచ్ఛేదస్య పానానర్హత్వాత్ప్రకృతరసాత్మనా పరిణామః. ఏవంచ మమ పురేపి నసుఖమితి సూచితమ్. తాతజటాయుషశ్చ - ఆర్యజటాయుషః తాతేతి విశేషణం తస్య శ్వశురసఖత్వాత్. కుశలం విపరీతలక్షణయా అకుశలమిత్యర్థః. నిధనమితి యావత్. ఉభాభ్యామపి దృగ్భ్యామ్ - నేత్రాభ్యామ్, దృష్టమ్ - పర్యాప్తమవలోకితమిత్యర్థః. అనేన వనేప నకుశలమితిభావః. వత్సమారుతిః - హనూమాన్, తస్య వాత్సల్యవిషయత్వాద్వత్సఇతి విశేషణమ్. ద్రాక్ - ఝడితి, అమూ - రామలక్ష్మణౌ, ఆనేష్యతి - ప్రాపయిష్యతి, ఇతి- ఏవంరీత్యా, మనాక్ - కిఞ్చిత్, ఆశ్వసన్త్యాః - సమాదధత్యాః మమేతి శేషః. పుణ్యమేవ లతేతిరూపకమ్. తయా - భాగ్యవల్ల్యా, అద్య - ఇదానీమ్, ఏవం సౌఖ్యనిదానోచ్ఛేదరూపేణేత్యర్థః. ఫలితమ్ - ఆవిర్భూతఫలయా బభూవ ఇత్యర్థః. భావే క్తః; సామాన్యే నపుంసకత్వమ్. హేమృత్యో - దేవతే, తవ దయామ్ - కరుణామ్, ధిక్ ధిగితినిన్దాయామ్ ॥ ని ॥ ధిఙ్నిర్భత్సనా

మహాగద్యైవం ఫలితంచ పుణ్యలతయా మృత్యోర్దయాం ధిక్త్వవ ॥ ॥ ౧ ॥ ఇత్థమతిమాత్రప్రవృద్ధశోకార్ణవమోహావర్తగర్తపరిభ్రమణ పరాధీనమానసాం బాష్పాయమాణలోచనాముపగమ్య దేవి వైదేహి కిమిదమకాణ్డే పరిదేవనం కింనజానాసి ముగ్ధే తథాఽనుభూత హిరణ్మయమారీచహరిణదుర్విలసితాపి పౌలస్త్యవచనప్రహ్వావిద్యుజ్జి

ననిన్దయోరిత్యమరః. జన్మప్రభృతి కిఞ్చిదప్యననుభూతసౌఖ్యాయాం మయి ఇదానీమపి తవదయానిన్దనీయైవేత్యర్థః. యది కరుణాం విహాయ మాంహానిష్యసి తదా నిర్వృతాభవేయమితిభావః॥ ॥ ౭౦ ॥

ఇత్థమితి ॥ ఇత్థం - ఏవమ్, అతిమాత్రమ్ - అత్యర్థమ్, ప్రవృద్ధః - ఉజ్జృమ్భితః, శోకఏవ అర్ణవః - సాగరః, తస్మిన్ మోహః - మూర్ఛైవ ఆవర్తః - అమ్భోభ్రమః, తస్య గర్తః - శ్వభ్రః, తత్ర పరిభ్రమణేన - భ్రాన్త్యా, పరాధీనమ్ - అవశమ్, మానసం యస్యాస్తథాభూతామ్; బాష్పమ్ ఉద్వమత ఉద్గిరతఇతి బాష్పాయమాణేలోచనేయస్యాస్తథోక్తామ్, ॥ సూ ॥ బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనేఇతి సూత్రాత్ క్యఙ్ ప్రత్యయః, జానకీమిత్యర్థః. ఉపగమ్య-ప్రాప్య, దేవి వైదెహి ! అకాణ్డే - అసమయే ॥ ని ॥ కాణ్డోఽస్త్రీదణ్డబాణార్వవర్గావసరవారిషిత్యమరః. కిమిదం పరిదేవనమ్ - రోదనంకిమర్థమిత్యర్థః. ముగ్ధే - అజ్ఞే, తథానుభూతమ్ - సాక్షాద్దృష్టమిత్యర్థః. హిరణ్మయః - సువర్ణవికారః ॥ సూ ॥ దాణ్డినాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. మారీచఏవ హరిణః - మృగః, తస్య దుర్విలసితమ్ - దుశ్చేష్టితమ్, యయా తథాభూతా పిత్వమితిశేషః. ఇదం పౌలస్త్యస్య - రావణస్య, వచనే - మాయాప్రభావేన రాఘవశిరోనిర్మిమీష్వేత్యాదివచసి, ప్రహ్వః - నమ్రః, హతకశ్చాసౌవిద్యుజ్జిహ్వశ్చ విద్యుజ్జిహ్వహతకః ॥ సూ ॥ కుత్సితానికుత్సనైరితిసమాసః. తస్యమాయాయాః - శామ్బర్యాః,

ష్వాహతకమాయామదధ్యవసితమిదమితి, కథంవా సంభావ్యేత దా
రవస్థ్యమీదృశమేకేషునిషూదితమహోదధిమదహఙ్కారస్య రఘు
కులాలఙ్కారస్య లఙ్కాజనాదితి, శశ్వదాశ్వాసయన్తీ శీలవతీనా
మచరమా సరమా నిబరీసవనతరువిటపాన్తరాళసన్దృశ్యమానబన్ధుర
సన్ధ్యారాగసఞ్జనితదావానలపరివృతిభ్రమవిలుప్తచేతనాం హరి
ణీమనుపదాఙ్కురితా సుధాసారశిశిరితజనపదా కౌముదీవ క్షణాదే

॥ ని ॥ స్యాన్మాయా శామ్బరీత్యమరః. మదధ్యవసితమ్ - మదధ్య
వసాయః, ఇతి ఏవం న జానాసి - న బుధ్యసే కిమ్? కిమితి ప్రశ్నే. ఏ
కేషుణా - ఏకేనైవబాణేన, నిషూదితః - ఖణ్డితః, మహోదధేః -
సాగరస్య, మదహఙ్కారః - మదభిమానః యేనతథోక్తస్య, రఘు
కులాలఙ్కారస్య - రామస్య, లఙ్కాజనాత్ - రాక్షసాదిత్యర్థః.
ఈదృశం దౌరవస్థ్యమ్ - దుర్దశా, కథంవా సమ్భావ్యేత - ఊహ్యే
త, ఇతి - ఏవంప్రకారేణ, శశ్వత్ - ముహుః, ఆశ్వాసయన్తీ -
సమాదధతీ, శీలవతీనామ్ - సుస్వభావశాలినీనామ్, అచరమా - అ
గ్రగణ్యా, సరమా - విభీషణపత్నీ, నిబరీసానామ్ - సాన్ద్రాణామ్,
॥సూ॥ నేర్బిడజ్బిరీసచావితి బిరీసచ్ ప్రత్యయః. వనతరువిటపానామ్-
ఆరణ్యకవృక్షశాఖానామ్, అన్తరాళే - అభ్యన్తరే, సన్దృశ్యమా
నః - విలోక్యమానః, బన్ధురః వ్యాప్తో యస్సన్ధ్యాయాః రాగః - ఆ
రుణ్యమ్, తస్మిన్ సఞ్జనితః - ఉద్భూతః, దావానలస్య - వనాగ్నేః,
పరివృతేః - సంవరణస్య, భ్రమః - భ్రాన్తిః, తేన విలుప్తా - విధూతా
చేతనా యస్యాస్తథాభూతామ్, మృగీమ్ - హరిణీమ్, అనుపదమ్ -
తదుత్తరక్షణమేవ, అఙ్కురితా - ప్రాదుర్భూతా, సుధాయాః - అ
మృతస్య, ఆసారేణ - ధారాసమ్పాతేన, శిశిరితః - శీతలితః, జ
నపదో దేశో యయా తాదృశీ. కౌముదీ చన్ద్రికేవేతి సీతాయా అపి
మాయాపరికల్పితరామశిరసి సత్యత్వేన భ్రమాదియముపమా. క్ష

వాహ్లాదయామాస ॥ ౭౧ ॥ ప ॥ సేతోర్బన్ధాదధిజలధి తం మర్త్య మాత్రంనజానే తస్మాన్ముక్త్వాకాం క్షితిదుహితరం రక్షభూరిం స్వమర్థమ్ । బధ్వానాయుశ్శ్రియమితిహితం మాల్యవన్నీతివాక్యం ప్రత్యాచఖ్యౌ తదనుసుమనశ్శత్రురాసన్నమృత్యుః ॥ ౭౨ ॥ అపిచ ॥

ణాదేవ - అచిరాత్, ఆహ్లాదయామాస - సన్తోషయామాస ॥ ౭౧ ॥

తదను రావణస్య మాల్యవన్నయవచనప్రత్యాఖ్యానమాహ — సేతోరితి ॥ ఆసన్నః - సన్నిహితః, మృత్యుః - మరణమ్, యస్యసతథోక్తః. సుమనసామ్ - దేవానామ్, శత్రుః - రావణః, జలధౌ అధిజలధి, అవ్యయమిత్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. సేతోః, బన్ధాత్ - నిర్మాణాద్ధేతోః, తమ్ - రామమ్, మర్త్యమాత్రమ్ - కేవలమానవమ్, నజానే - నమన్యే, సముద్రే సేతుబన్ధస్య దేవేతరాసుకరత్వాత్తం సాక్షాద్దేవమేవ మన్యఇతి భావః. తత్ - తస్మాద్ధేతోః, ఏతాం క్షితిదుహితరమ్- సీతామ్, ముక్త్వా. భూరిమ్ - భూయిష్ఠమ్, స్వమ్ - స్వకీయమ్, అర్థమ్ - ధనం ప్రయోజనంవా, బద్ధ్వా అస్మదాదీనిత్యర్థః, ఆయుః జీవితకాలమ్, తవేతిశేషః. శ్రియమ్ - రాజ్యలక్ష్మీంచ, రక్ష - పాలయ, అల్పస్యహేతోర్బహుమావినాశయేత్యర్థః. ఇతి - ఏవంరూపమ్, మాల్యవతః - నిజమాతామహాభ్రాతుః, నీతివాక్యమ్ - ప్రత్యాచఖ్యౌ - తిరస్కృతవాన్. తథాచ రామాయణే ॥ శ్లో ॥ హితబుధ్యాయదహితం వచఃపరుషముచ్యతే । పరపక్షంప్రవిశ్యైవనైతచ్ఛ్రోత్రగతం మమేత్యాది ॥ అత్రానయవచనప్రత్యాఖ్యానస్య ఆసన్నమృత్యురితి పదార్థేన సమర్థనాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్ ॥ ౭౨ ॥

న కేవలం ప్రత్యాచఖ్యౌ కింతు యుద్ధమారబ్ధవానేవేత్యాహ ॥ అపిచేతి ॥ తమేవ యుద్ధోద్యోగం వర్ణయన్ ఆదౌనిజనగరపరిపాలనపరిపాటీమాహ ॥

॥ ప ॥ ప్రాచీం ద్వారమధిజ్యకార్ముకకరః పాతు ప్రహస్తో బలీ ద్వారం దక్షిణతో మహోదరమహాపార్శ్వౌ చ గోపాయతామ్ । పశ్చాదిన్ద్రజిదేష గచ్ఛతు విరూపాక్షోఽతిరూక్షోఽనుయాత్వన్తర్వ్యూహమహం వ్రజామి కుతుకాత్కౌబేరదిగ్గోపురమ్ ॥ ౭౩ ॥ X ॥ ఇత్యభిదధానో లఙ్కాపరిపాలనప్రక్రియాం మన్త్రిజనాయ రావణస్సభాజనాన్నిశ్చక్రామ ॥ ౭౩ ॥ అథ రఘునాథోఽపి వేషాన్తరా

ప్రాచీమితి ॥ అధిజ్యమ్ - ఆరోపితమౌర్వీకమ్, కార్ముకమ్ - ధనుః, కరే యస్య తథోక్తస్సన్, బలీ - బలవాన్, ప్రహస్తః - ప్రహస్తనామా అసురః, ప్రాచీమ్ - పూర్వదిక్సమ్బన్ధినీమ్, ద్వారం పాతు - రక్షతు. మహోదరమహాపార్శ్వౌ చ - నిశాచరౌ, దక్షిణతః - దక్షిణదిగ్వర్తినీమ్ ॥ వ్యా ॥ సప్తమ్యాంతసిః. తసిలాదిష్వాత్వాదివా పుంవద్భావః. ద్వారమ్ గోపాయతామ్ - రక్షతామ్. ఏషః ఇన్ద్రజిత్ - పశ్చాత్ - పశ్చిమం ద్వారమిత్యర్థః. గచ్ఛతు - ప్రాప్నోతు. అతిరూక్షః - అతినిర్దయః, విరూపాక్షః - తన్నామాఽసురః, అన్తర్వ్యూహమ్ - అన్తర్బలవిన్యాసమ్ ॥ ని ॥ వ్యూహస్తు బలవిన్యాస ఇత్యమరః. అనుయాతు - వ్రజేత్. సర్వత్రవిధౌ లోట్. అహం కౌబేరదిగ్గోపురమ్ - ఉత్తరం పురద్వారమ్, కుతుకాత్ వ్రజామి - గచ్ఛామి. వర్తమానసామీప్యే లట్. ॥ ౭౩ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - ఏవంప్రకారేణ, లఙ్కాపరిపాలనస్య - నిజనగరరక్షణస్య, ప్రక్రియామ్ - రీతిమ్, మన్త్రిజనాయ, అభిదధానః - వదన్సన్, రావణః సభాజనాత్ నిశ్చక్రామ - నిర్జగామ ॥

అథ తదనుగుణం రఘుపతివ్యవసాయమాహ — రఘునాథ ఇతి ॥ రఘునాథోఽపి వేషాన్తరస్య - అన్యవేషస్య, అవలమ్బనేన - ఆశ్రయేణ, నిజస్వరూపగోపనేనేతి యావత్. అనుష్ఠితే - ఆచరితే యాతాయాతే - గమనాగమనే, మైన్దైర్విభీషణస్య అనుచరైః

వలమ్బనానుష్ఠిత యాతాయాతైర్విభీషణానుచరైరావేద్య రక్షోనగరపరిగుప్తిప్రకారం తద్విఘటనాయ పూర్వతః పరిపన్థిజనహృదయశూలం నీలం దక్షిణతః కరాఞ్చలకలితపరిణాహశాలిగోత్రం వాలిపుత్రం పశ్చిమతః ప్రత్యర్థిసార్థవిభఞ్జనకృతం ప్రభఞ్జనసుతం మధ్యతః పిశితాశనపతిసుగ్రీవభల్లూకమల్లానపి యథోచితమాదిశ్య సమాశ్రితవైశ్రవణహరిత్తోరణాయ రావణాయ స్వయమేవప్రతిభటీభవిష్యన్ప్రతిపత్తృపుర దిదృక్షయా సహానుచరైశ్శిరోదేశసన్దృశ్యమాన

చతుర్భిస్సచివైః, రక్షోనగరస్య - లఙ్కాయాః, పరిగుప్తేః - పరిపాలనస్య, ప్రకారం ఆవేద్య - జ్ఞాత్వా, తస్య - పరిగుప్తిప్రకారస్య, విఘటనాయ - భేదాయ, పూర్వతః - పూర్వస్యాం ద్వారీత్యర్థః. సప్తమ్యాస్తసిః. పరిపన్థిజనానామ్ - ప్రత్యర్థిజనానామ్, హృదయస్య శూలమ్ - శూలప్రాయమ్, నీలమ్ - సేనాపతిమ్, దక్షిణతః - దక్షిణద్వారి; కరాఞ్చలే - హస్తాగ్రే, కలితః - న్యస్తః, పరిణాహేన - వైశాల్యేన, శాలత ఇతి తచ్ఛాలీ ॥ ని ॥ పరిణాహో విశాలతేత్యమరః. గోత్రః - పర్వతః, యేన తాదృశమ్, వాలిపుత్రమ్ - అఙ్గదమ్, పశ్చిమతః - పశ్చిమద్వారి; ప్రత్యర్థిసార్థస్య - శత్రుసఙ్ఘస్య, విభఞ్జనం కరోతీతి విభఞ్జనకృత్ తమ్, ప్రభఞ్జనస్య - వాయోః సుతమ్ - హనూమన్తమ్, మధ్యతః - మధ్యదేశే, పిశితాశనపతిః - విభీషణః, సుగ్రీవః, భల్లూకమల్లః - జామ్బవాన్, ఏతానపి యథోచితమ్ - తత్తచ్ఛౌర్యానుగుణమిత్యర్థః. ఆదిశ్య - ఆజ్ఞాప్య, సమాశ్రితః వైశ్రవణహరితః - కుబేరదిశః, తోరణమ్ - బహిర్ద్వారమ్, యేన తథాభూతాయ, రావణాయ స్వయమేవ ప్రతిభటీభవిష్యన్, ప్రతిపత్తృపురస్య - లఙ్కానగరస్య, దిదృక్షయా - ద్రష్టుమిచ్ఛయా, ॥ సూ ॥ దృశేస్సనన్తాదప్రత్యయః. అనుచరైస్సహ, శిరోదేశే - శిఖరదేశే, సన్దృశ్యమానః సప్త ఇత్యశ్వో యస్య, సప్త అశ్వా

సప్తాశ్వఘోటకచటులఖురపుటముద్రావాటం సువేలశైలకూటమారురోహ ॥ ౭౫ ॥ అద్రాక్షీదపి తత్ర నిద్రాక్షీబకుమ్భకర్ణనాసారన్ధ్రకన్దరాన్తరాళనిర్గళితనిశ్శ్వాసజఞ్ఝానిలవిధూయమానసౌధాగ్రధ్వజాంశుకదశాకశాఘాతనిపాతితైరివ జీమూతసఙ్ఘాతైః కరియూథైరలఙ్కృ

యస్యేతి వా బహువ్రీహిః. తథా చ శ్రుతిః "ఏకో అశ్వో వహతి సప్తనామా । సప్తయుఞ్జన్తి రథమేకచక్రమ్" ఇతి చ. తస్య- సూర్యస్యేత్యర్థః. ఘోటకస్య- తురగస్య, చటులానామ్ - చఞ్చలానామ్, ఖురపుటానామ్-శఫప్రదేశానామ్, యా ముద్రాః- చిహ్నాని, తాసాం వాటః సమూహః యస్య తథోక్తమ్; అనేన గిరేరత్యున్నతత్వం వ్యజ్యతే. సువేలశైలస్య కూటమ్ - శిఖరమ్, ఆరురోహ ॥ ౭౫ ॥

కవిస్తామేవ నగరీం వర్ణయతి — అద్రాక్షీదితి ॥ తత్ర - సువేలశిఖరే, లఙ్కామ్ అద్రాక్షీదపి - అపీత్యన్వాచయే, అపశ్యచ్చేత్యర్థః. కథంభూతామిత్యత్రాహ; నిద్రయా క్షీబస్య - మత్తస్య, ॥ ని ॥ మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః. కుమ్భకర్ణస్య - రావణానుజస్య, నాసారన్ధ్రమేవ కన్దరమ్ - గుహా, తస్య అన్తరాళాత్ - మధ్యదేశాత్, నిర్గళితః - వినిర్గతః, నిశ్శ్వాసపవన ఝఞ్ఝానిలః - ప్రచణ్డమారుతః, తేన విధూయమానాని - కమ్ప్యమానాని, యాని సౌధాగ్రధ్వజానామ్ - రాజసదనాగ్రకేతనానామ్, అంశుకాని - వస్త్రాణి, తేషాం దశాః - అగ్రభాగాః ॥ ని ॥ వర్త్యవస్థాంశుకాగ్రేషు దశా ఇతి నానా. తా ఏవ కశాః - తాడన్యః ॥ ని ॥ అశ్వాదేస్తాడనీ కశేత్యమరః. తాసాం ఆఘాతేన - ప్రహారేణ, నిపాతితైః - అధఃక్షిప్తైః, జీమూతసఙ్ఘాతైః - మేఘసమూహైరివేత్యుత్ప్రేక్షా. కరియూథైః- గజనికరైః, అలఙ్కృతాని - వ్యాప్తానీత్యర్థః. ప్రతిమన్దిరబాహ్యాఙ్గణాని - ప్రతిగృహబహిశ్చత్వరాణి, యస్యాం

తత్ప్రతిమన్దిరబాహ్యేఙ్గణామనతిచిరప్రవృత్తే సేతుసన్నాహే సంము
ఖకపినాయక సైనికజననిపాతితమహీధరసహస్రావకాశదానావల
మ్బితోత్సేధాదభ్యర్ణగతార్ణవస్రోతసస్సముల్లఙ్ఘ్య సాలమన్తః ప్రవి
ష్టైరివ తరఙ్గనికరైస్తురఙ్గమవరైర్నిరన్తరరథ్యాన్తరామన్తర్నివసదు
ద్దామరాజరాజవిజయాధిగతపుష్పకవిమానరాజానుచరైరివ దివ్య
విమానవిసరైరాబద్ధమణికిరణశోణీకృతతారాపథైః రథైర్నిబిడీకృత

తథోక్తామ్. అనతిచిరమ్ - సద్య ఏవ, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తే, సేతుసన్నా
హే - సేతుబన్ధనోద్యోగే, సమ్ముఖాః - అభిముఖాః, ఉద్యుక్తా ఇతి
యావత్, కపినాయకా ఏవ సైనికజనాః తైః నిపాతితానామ్ -
ప్రక్షిప్తానామ్, మహీధరసహస్రాణామ్ - అనేకపర్వతానామ్,
అవకాశస్య దానాద్ధేతోః, అవలమ్బితః ఉత్సేధః - ఔన్నత్యం
యేనేతి తథోక్తాత్ ॥ ని ॥ ఉత్సేధః కాయ ఉన్నతిరిత్యమరః. అభ్యర్ణమ్
అన్తికమ్, గతస్య, అర్ణవస్య స్రోతసః - ప్రవాహాత్, అపాదానేప
ఞ్చమీ; సాలమ్ - ప్రాకారమ్, సముల్లఙ్ఘ్య - ఉత్ప్లుత్య, అన్తః
ప్రవిష్టైః తరఙ్గనికరైరివేత్యుత్ప్రేక్షా. తురఙ్గమవరైః - అశ్వశ్రే
ష్ఠైః, నిరన్తరమ్ - నిరవకాశమ్, రథ్యాయాః - ప్రతోళ్యాః, అ
న్తరమ్ - అవకాశః, యస్యాస్తథోక్తామ్. అన్తః నివసతా - వర్తమా
నేన, ఉద్దామస్య - ఉద్దణ్డస్య, రాజరాజస్య - కుబేరస్య, విజయే
న అధిగతః - ప్రాప్తః, యః పుష్పకనామా విమానరాజః - వ్యో
మయానశ్రేష్ఠః, తస్య అనుచరైః భృత్యైః, దివ్యవిమానానామ్-
దేవలోకవిమానానామ్, విసరైస్సమూహైరివస్థితైః, ఆబద్ధానా
మ్ - ప్రత్యుప్తానామ్, మణీనాం కిరణైః, శోణీకృతః - అరుణి
తః, తారాపథః - అన్తరిక్షమ్, యైస్తథాభూతైః, రథైః - స్య
న్దనైః, నిబిడీకృతాని - నీరన్ధ్రీకృతాని, చత్వరాణి యస్యాస్తథో

చత్వరామాసన్నతరసంయమినీనగరభటనికురుమ్బప్రతిబిమ్బైరివ
సమున్నతప్రాకారశిఖరనిబద్ధమణిముకురసఙ్గృహీతైరుదగ్రఖడ్గతో
మరపరశుపరిఘశక్తిశూలాద్యాయుధైర్నక్తంచరయోధైరవతంసిత
ప్రాకారదుర్గాం ప్రాతివాసరికసేవాసమాగతసపరివారదిక్పాలనిక
రాహంప్రథమికాప్రవేశవిమర్దాసహదుర్దమకోపదౌవారికదణ్డఘట్టన

క్రాన్తామ్. సమున్నతప్రాకారశిఖరేషు నిబద్ధేషు - ఘటితేషు, మ
ణిముకురేషు - రత్నాదర్శేషు, సఙ్గృహీతైః - స్వీకృతైః, ఆస
న్నే - సమీపస్థే, లఙ్కాయాః దక్షిణదిగ్వర్తిత్వాదితిభావః; సం
యమినీనగరే-యమపురే, యేభటాః - దూతాః, తేషాంనికురమ్బ
స్య - సమూహస్య, యద్వా, ఆసన్నస్య - సమీపంప్రాప్తస్య,
అనుపదమేవ వానరైర్హనిష్యమాణనిశాచరప్రాణాపహారార్థమితి
భావః; సంయమినీనగరభటనికురుమ్బస్య ప్రతిబిమ్బైః - ప్రతిమాభి
రివస్థితైః, ఖడ్గతోమరపరశుపరిఘశక్తిశూలాదీని ఆయుధాని యే
షాం తథోక్తైః, నక్తంచరయోధైః అవతంసితౌ - సఞ్జాతశిరోభూష
ణౌ, యద్వా, అవతంసవన్తౌకృతౌ అవతంసితౌ, మతుబన్తాణ్ణిచ్;
తతఃకర్మణిక్తః, ప్రాకారః - వరణః, దుఃఖేనగచ్ఛన్త్యత్రేతిదు
ర్గః - పర్వతాద్యావృతోదేశః ॥ సూ ॥ సుదురోరధికరణఇతిడప్రత్య
యః. తౌ యస్యాస్తథోక్తామ్; ఏభిర్విశేషణైర్లఙ్కాయాశ్చతుర
ఙ్గబలసమృద్ధిరుక్తా. ప్రతివాసరంభవా ప్రాతివాసరికీ, తస్యై సే
వాయై సమాగతానామ్, సపరివారాణామ్ - పరిజనసహితానామ్,
దిక్పాలానామ్ - దిక్పతీనామ్, నికరస్య అహంప్రథమమహంప్రథ
మమితియస్యాంక్రియాయామభిధీయతే సా అహంప్రథమికా, మ
యూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. తయా యఃప్రవేశః తేన యోవి
మర్దః - సఙ్ఘర్షణః, తన్నసహన్తఇతితదసహాః, పచాద్యచ్. అత
ఏవ దుర్దమః - దమితుమశక్యః, కోపః యేషాంతాదృశాః. ద్వారి

స్ఫుటితకిరీటకోటివ్యాకీర్ణమణిగణకణకరమ్బితద్వారదేశామత్యుచ్ఛసౌధశిఖరాగ్రపరిచుమ్బితప్రత్యగ్రకాదమ్బినీకతయా ప్రత్యాసన్ననవ్యవైధవ్యసమ్భావితక్లేశసఙ్కీర్ణకేశకలాపామివ విశాలతరస్ఫటికశిలాఫలకసఙ్ఘటితప్రాకారభిత్తినిష్ఠ్యూతనిర్మలప్రభాపటలపిహితాభోగతయా విభీషణవిరహసముద్భూతశరీరగౌరతామివ సముద్వహన్తీ

భవా దౌవారికాః - ద్వారరక్షకాః, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్, ఠస్యేకాదేశః, నయ్వాభ్యామిత్యాదినా వృద్ధినిషేధౌకారాదేశౌ. తేషాం దణ్డేన - యష్ట్యా, ఘట్టనేన - తాడనేన, స్ఫుటితానామ్ - త్రుటితానామ్, కిరీటకోటీనామ్ - మకుటాగ్రాణామ్, వ్యాకీర్ణాః యే మణిగణకణాః తైః కరమ్బితః - వ్యామిశ్రః, ద్వారదేశో యస్యాస్తథోక్తామ్. అత్యుచ్ఛేన - అత్యున్నతేన, సౌధస్య - రాజమన్దిరస్య, అగ్రేణ పరిచుమ్బితా - స్పృష్టా, ప్రత్యగ్రా - అభినవా, జలభరితేతి యావత్. కాదమ్బినీ - మేఘమాలా, యేనతదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. ॥ సూ ॥ శైషికఃకప్రత్యయః. తస్య భావస్తత్తా, తయా ప్రత్యాసన్నేన - సన్నిహితేన, నిజనాయకస్య - రావణస్య, రామేణ అనుపదమేవ హనిష్యమాణత్వాదితి భావః. నవ్యవైధవ్యేన - నూతనవిధవాత్వేన, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్; సమ్భావితః యః క్లేశః - వ్యసనమ్, తేనసఙ్కీర్ణః - విస్తారితః, కేశకలాపః యస్యాస్తాదృశామివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. విశాలతరైః - అతివిశాలైః, స్ఫటికశిలాఫలకైః, సఙ్ఘటితాభిః - సంయోజితాభిః, ప్రాకారభిత్తిభిః నిష్ఠ్యూతేన - ప్రసారితేన, నిష్ఠ్యూతాదిశబ్దానాం కావ్యస్య శోభావహోపవేత్యుక్తమ్. నిర్మలప్రభాపటలేన పిహితః - ఆచ్ఛాదితః, ఆభోగః - విస్తారః, యస్యతథోక్తతయా విభీషణస్య విరహేణ - వియోగేన, సముద్భూతామ్ - సఞ్జాతామ్, శరీరగౌరతామ్ - కాయపాణ్డిమానమ్, సముద్వహన్తీమివ - బిభ్రతీమివస్థితామ్; తద్వార

మభ్యర్ణసంచరదరవిన్దబాన్ధవదీధితిపరిష్వఙ్గసమ్మూర్ఛితస్ఫులిఙ్గజటిల పతఙ్గశిలావినిర్మితహర్మ్యాగ్రవిటఙ్కతయా గన్ధవహనన్దనార్పితవాలానలపరిశేషమివ బిభ్రతీం అన్తఃపురవలమానమన్దోదరీసైరన్ధ్రీపదనిహితసురపురన్ధ్రీజనవదనశశిసన్నిధాననిష్యన్దమానచన్ద్రశిలాసఙ్ఘటితవాతాయననయనతయా తపోభాగ్యలభ్యజనకనన్దినీచరణారవిన్దవిన్యాసజన్యధన్యతానిదానమానన్దబాష్పబిన్దుసన్దోహమివ సము

త్సృజన్తీమివస్థితామిత్యర్థః. అభ్యర్ణే - సమీపే, చరతః అత్యున్నతత్వాదితిభావః; అరవిన్దబాన్ధవస్య - సూర్యస్య, దీధితీనామ్ - కిరణానామ్, పరిష్వఙ్గేన - సమ్బన్ధేన, సమ్మూర్ఛితైః స్ఫులిఙ్గైః - అగ్నికణైః, జటిలమ్ - వ్యాప్తమ్, పతఙ్గశిలావినిర్మితహర్మ్యాగ్రవిటఙ్కమ్ - సూర్యకాన్తవిరచితప్రాసాదశిఖరకపోతపాలికా యస్యేత్యర్థోక్తయా; గన్ధవహనన్దనేన - హనూమతా, అర్పితస్య - నిహితస్య, వాలానలస్య - వాలాగ్నేః, పరిశేషమ్ - అవశేషమ్, బిభ్రతీమ్ - వహన్తీమివస్థితామ్. అన్తఃపురే వలమానానామ్ మన్దోదర్యాః - దశగ్రీవభార్యాయాః, సైరన్ధ్రీపదే - కేశసంవాహనాదిశిల్పకారికాధికారే, నిహితానామ్ - నియోజితానామ్ ॥ ని ॥ సైరన్ధ్రీ పరవేశ్మస్థా స్వవశాశిల్పకారికేత్యమరః. సురపురన్ధ్రీజనానామ్ - అమరకుటుమ్బినీనామ్, వదనాన్యేవశశినఇతిరూపకం, తేషాం సన్నిధానేన నిష్యన్దమానాభిః - స్రవన్తీభిః, చన్ద్రశిలాభిః - ఇన్దుకాన్తైః, సఙ్ఘటితాని - నిర్మితాని, వాతాయనాని - గవాక్షాఏవనయనాని యస్యేత్యర్థోక్తతయా; తపోభాగ్యేన - తపస్సంపదా, లభ్యః - ప్రాప్యః, యోజనకనన్దినీచరణారవిన్దయోః విన్యాసః - నిక్షేపః, తజ్జన్యయా ధన్యతా - కృతార్థతా, సైవనిదానమ్ - ఆదికారణమ్, యస్యేత్యర్థోక్తమ్. ఆనన్దబాష్పబిన్దుసన్దోహం సముత్సృజన్తీమివస్థితామ్. అనేన అచేతనస్యాపి[illegible]

త్స్పృజన్తీం అమరావతీమివ లోకోత్తరైరావణవిహారైరనుజ్ఝితాం అళకామివ సదారవైశ్రవణానన్దసన్దాయిభిర్వాదిత్రైరనపేతాం భోగవతీమివ భువనభయఙ్కరతరసభుజఙ్గగతాం స్వరసమ్పన్నగానాం సుఖాస్పదంచ, లఙ్కారమణీనియన్త్రితద్వారామప్యలఙ్కారమణీ

నగరస్య సీతాచరణసంసర్గవైభవజ్ఞత్వవర్ణనేన జానక్యాఅఖిలజగదుత్కృష్టత్వం వ్యజ్యతే. అమరాః అస్యాంసన్తీతిఅమరావతీ ॥ సూ ॥ తదస్యాస్త్యస్మిన్నితిమతుప్, మతౌబహ్వచోనజిరాదీనామితి పూర్వపదాన్తస్య దీర్ఘః. తామివ లోకోత్తరైః - భువనాతిశాయిభిః, రావణస్యవిహారైః - విలాసైః, అనుజ్ఝితామ్ - అత్యక్తామ్, తత్సహితామిత్యర్థః. అన్యత్ర లోకోత్తరైః ఐరావణస్య - ఐరావతస్య, విహారైరనుజ్ఝితామ్. అలకామ్- కుబేరనగరీమివ, సదా - సర్వదా, రవైః - ధ్వనిభిః, శ్రవణానన్దసన్దాయిభిః - శ్రోత్రాహ్లాదజనకైః, వాదిత్రైః - వాద్యవిశేషైః, యద్వా, సత్- సమీచీనః, ఆరవోధ్వనిర్యేషాం తథోక్తైర్వాదిత్రైః అనపేతాం యుక్తామిత్యర్థః. అన్యత్ర సదారస్య - సభార్యస్య, వైశ్రవణస్య - కుబేరస్య, ఆనన్దసన్దాయిభిరిత్యాదిపూర్వవత్ . భోగవతీమ్ - భుజగనగరీమివ, భువనభయఙ్కరమ్ - జగద్భీతిజనకమ్, తరసభుజమ్ - పిశితాశమ్, రావణమిత్యర్థః. గతామ్ - ప్రాప్తామ్, స్వరైః - సప్తస్వరైః, సరిగమేత్యాదిభిరనురణనాత్మకధ్వనిభిః, తదుక్తం సఙ్గీతరత్నాకరే ॥ శ్లో ॥ శ్రుత్యనన్తరభావీయశ్శబ్దోనురణనాత్మకః । స్వతోరఞ్జయతి శ్రోతృచిత్తం సస్వరఉచ్యతఇతి. సమ్పన్నమ్ - యుక్తమ్, గానమ్ - గీతిర్యస్యాంతథోక్తామ్. సుఖానామ్ - విషయభోగానామ్, ఆస్పదం చ ప్రతిష్ఠామిత్యర్థః ॥ సూ ॥ ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతనాత్సాధుః. అన్యత్రభువనానాం భయఙ్కరతరా - అతిశయేనభయజనకా, సభుజఙ్గతా - సర్పసహితత్వమ్, యస్యాం తథాభూతామ్

నియన్త్రితద్వారాం ఆశరహితవైభవామపి నాశరహితవైభవాం
గోపరిభ్రాజమానామపి నగోపరిభ్రాజమానాం అగోచరంకవిగిరాం
అభూమిం పురన్దరప్రముఖదిక్పాలభుజసాహసానాం నిధిం వివిధవిధి
కరకౌశల్యసమ్పదాం ఖనిం నవరత్నానాం వింశతివిధయాతుధా

పన్నం పతితం గచ్ఛన్తీతి పన్నగాః - ఉరగాః, సర్వత్ర పన్నయోరు
పసఙ్ఖ్యానమితి డప్రత్యయః. తేషాం స్వశబ్ద ఆత్మీయపరః, స్వరసం
ఆత్మీయప్రేమరూపమిత్యర్థః ॥ ని ॥ గుణే రాగే ద్రవే రస ఇత్యమరః.
భోగవత్వాత్ పన్నగప్రేమహేతుత్వాద్ధేతుహేతుమతోరభేదకథన
మ్; సుఖాస్పదంచ. లఙ్కారమణ్యా - లఙ్కానామకస్త్రియా,
నియన్త్రితమ్ - నిబద్ధమ్, ద్వారమ్ - ప్రతీహారః, యస్యాస్తథా
భూతామపి; అలఙ్కారమణీనియన్త్రితద్వారామితివిరోధః; అల
ఙ్కారమణిభిః-భూషారత్నైః ॥ సూ ॥ కృదికారాదక్తిన ఇతి వా ఙీష్.
నియన్త్రితమ్ - నిబద్ధమ్, భూషితమిత్యర్థః; ద్వారంయస్యా ఇతి
పరిహారః. ఆశరేభ్యః - రాక్షసేభ్యః, హితమ్ - అనుకూలమ్,
వైభవం సమృద్ధిర్యస్యాం తథోక్తామపి; నాశరహితవైభవామితివి
రోధః; నశబ్దేన సహ సుప్సుపేతి సమాసః. పరిహారస్తు నాశరహితమ్-
శాశ్వతమిత్యర్థః. వైభవంయస్యా ఇతి. గోభిః - ధేనుభిః కాన్తిభిర్వా,
పరిభ్రాజమానామ్ - ప్రకాశమానామపి, నగోపరిభ్రాజమానామితి
విరోధః; పూర్వవత్సమాసః. నగస్య - త్రికూటపర్వతస్య ॥ ని ॥ శై
లవృక్షౌ నగావగావిత్యమరః. ఉపరి - ఊర్ధ్వదేశే, భ్రాజమానామితి
పరిహారః. కవిగిరామ్ - కవేర్వాచామ్, అగోచరమ్ - అవిషయమ్,
వర్ణితుమశక్యామితి యావత్. పురన్దరప్రముఖదిక్పాలానాం భుజసా
హసానామ్ - బాహుపరాక్రమాణామ్, అభూమిమ్ - అవిషయమ్,
దిగధీశైరపి అజయ్యామిత్యర్థః. వివిధానామ్- నానాప్రకారాణామ్,
విధేః - బ్రహ్మణః, కరకౌశల్యస్య - రచనాచాతుర్యస్య, సంప

నాధిపతిభుజపరిపాలితతయా నిరాతఙ్కరజనీచరపఙ్కజముఖీవిహారానుకూలరత్నపర్యఙ్కాం లఙ్కామ్ ॥ ౭౬ ॥ అపశ్యదపి తత్ర క్వచన తపస్యతామగ్రేసరం సరన్ధ్రక్రౌఞ్చమహామహీధ్రబిలమార్గనిర్గతరాజహంసరేఖానుకారిద్రాఘిష్ఠదంష్ట్రాఙ్కురం కురఙ్గమద

దామ్ - సమృద్ధీనామ్, నిధిమ్ - ఆవాసస్థానమ్, నవరత్నానామ్ - వజ్రాదీనామ్, ఖనిమ్ - ఆకరమ్. వింశతివిధైః - వింశతిప్రకారైః యాతుధానాధిపతిభుజైః పరిపాలితతయా నిరాతఙ్కాః - నిశ్శఙ్కాః యః రజనీచరపఙ్కజముఖీనామ్ - రాక్షసరమణీనామ్, విహారః - క్రీడా, తస్య అనుకూలౌ ప్రాసాదశ్చ రత్నపర్యఙ్కశ్చ ప్రాసాదరత్నపర్యఙ్కౌ యస్యాం తథోక్తామ్; లఙ్కాయాం రావణభుజపాలితత్వాత్ నిశాచరాస్తత్ర నిశ్శఙ్కం క్రీడన్తీతి భావః. ఏవంభూతాం లఙ్కామితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౭౬ ॥

అపశ్యదపీతి ॥ తత్ర లఙ్కాయాం క్వచన - కుత్రచిద్రాజసభాయామిత్యర్థః. తపస్యతామ్ - తపశ్చరతామ్ ॥ సూ ॥ కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్ ; క్యఙన్తాల్లట్; తపసః పరస్మైపదం చేతి విధానాచ్ఛత్రాదేశః. అగ్రేసరమ్ - అగ్రగణ్యమ్, అగ్రే అగ్రేణ వా సరతీతి విగ్రహః ॥ సూ ॥ పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తేరితి టప్రత్యయః - అగ్రశబ్దస్య ఏదన్తత్వమపి సూత్రఏవ నిపాతనాత్. సరన్ధ్రస్య - రన్ధ్రసహితస్య, క్రౌఞ్చమహామహీధ్రస్య - క్రౌఞ్చపర్వతస్య, బిలమార్గాత్ నిర్గతానామ్ - రాజహంసానామ్, రేఖాం అనుకుర్వన్తీతి రేఖానుకారిణః తద్వద్దృశ్యమానా ఇత్యర్థః, ద్రాఘిష్ఠాః - అతిశయేనదీర్ఘాః, దంష్ట్రాఙ్కురాః యస్య తథోక్తమ్. కురఙ్గమదస్య కస్తూరికాయాః విలేపనేన ఉపచితా - సంవర్ధితా, కరాళస్య - క్రూరస్య, దుర్నిరీక్షస్యేతి యావత్. కళేబరభారస్య - శరీరభారస్య, కన్దళితా - పల్లవితా యా కాళిమధారా - నైల్య

విలేపనోపచితకరాళకళేబరభారకన్దళితకాళిమధారాసారబహుళశ్యామలితదశదిగన్తరం తరఙ్గితసమరమదోల్బణదోర్వింశతిదన్దశూకప్రత్యేకముఖపఞ్చకాయమానకరాఙ్గుళిశతప్రవేశమాత్రశిథిలమూలకైలాసగిరిపరిచలనవిహితాత్యాహితకాత్యాయనీస్వయంగ్రహాశ్లేషపరితోషితమృత్యుఞ్జయం జయన్తజనకపురపురన్ధ్రీనికరకరపల్లవా

ప్రసరః, తస్య ఆసారేణ - ధారాసమ్పాతేన, బహుళం యథా తథా అతిశయేనేత్యర్థః. శ్యామలితమ్ - శ్యామలవర్ణంకృతమ్, దశ దిశామన్తరమ్ - మధ్యమ్, యేన తథోక్తమ్; మృగమదద్విగుణితస్వశరీరనీలకాన్త్యా జగదేవమలినీకుర్వన్తమిత్యర్థః. తరఙ్గితేన - సంవర్ధితేన, సమరమదేన ఉల్బణానామ్ - ఉద్భటానామ్, దోష్ణామ్ - బాహూనామ్, వింశతిరేవ దన్దశూకాః - సర్పాః, తేషాం ప్రత్యేకమ్ - ఏకైకస్యేత్యర్థః. ముఖపఞ్చకాయమానానామ్ - ముఖపఞ్చకవదాచరతామ్, పఞ్చపరిమాణమస్యేతి పఞ్చకం సఙ్ఘసఙ్ఖ్యాయామితి కన్ప్రత్యయః. కరాఙ్గుళీనాం శతస్య - వింశతిగుణితపఞ్చకస్య, ప్రవేశమాత్రేణ నతు చాలనేనేతి భావః. శిథిలమూలస్య - దుర్బలమూలభాగస్య, కైలాసగిరేః పరిచలనేన - కమ్పనేన, విహితమ్ - విరచితమ్, అత్యాహితమ్ - మహాభీతిః, యస్యాస్తస్యాః, కాత్యాయిన్యాః - పార్వత్యాః, యః స్వయంగ్రహః - ప్రియచాటువచనం వినాకణ్ఠగ్రహణం, సుప్సుపేతి సమాసః. తేన ఆశ్లేషః - ఆలిఙ్గనమ్, తేన పరితోషితః - ఆనన్దితః, మృత్యుఞ్జయః పరమేశ్వరో యేన తాదృశమ్. కదాచిద్దశగ్రీవః నిజభుజబలదర్పాత్కైలాసముచ్చిక్షేప, తదా భీతా పార్వతీ ససమ్భ్రమమాగత్య స్వయం పరమేశ్వరం పరిషస్వజ ఇతి పౌరాణికాః ప్రపఞ్చయన్తి. జయన్తజనకస్య - ఇన్ద్రస్య, యః పురపురన్ధ్రీనికరః - పౌరరమణీవ్రజః రావణేన బన్దీకృత ఇతి భావః. తస్య కరపల్లవయోః - పాణికిసలయయోః, అఞ్చలే - అగ్రే, చలన్తీ.

శ్చలచలన్నీహారహారధవళచిరత్నరత్నరాజిరాజితచామరవ్యజనప
రమ్పరం పరదారాపహారకౌలీనరాజయక్ష్మవశీకృతికృశీకృతభువన
త్రయవిజయార్జితయశోమణ్డలేనేవ శ్వేతాతపత్రేణ కోటీరముపర్యు
పరివిరాజమానం జలధరమివ క్ష్మాసుతాపహారిణం చన్ద్రమసమివా
బాధకలఙ్కాశ్రయం సుమేరుగిరిమివ కాలత్రయే పినాకిరుచిరాన్తరఙ్గం

నీహారః - హిమమ్, హారః - ముక్తాఫలసరః, తావివధవళా; చిరత్న
రత్నరాజిరాజితా - అనర్ఘమణిగణశోభితా, చామరవ్యజనానామ్ -
వాలవ్యజనానామ్, పరమ్పరా యస్యతథోక్తమ్. పరదారాణామ్
అపహారేణ యత్కౌలీనమ్ - అపవాదః ॥ ని ॥ కౌలీనంసుకులీనత్వే
ప్రాణిద్యూతాపవాదయోరితి నానార్థరత్నమాలా. తదేవ రాజయ
క్ష్మా - క్షయరోగః, తస్య వశీకృత్యా - వశీకరణేన, సమ్బద్ధేనేత్య
ర్థః, అకృశం కృశం సమ్పద్యమానం కృతం కృశీకృతమ్ - శోషిత
మిత్యర్థః. భువనత్రయస్య విజయేన ఆర్జితమ్ - సమ్పాదితమ్,
యద్యశోమణ్డలమ్ తేనేవేత్యుత్ప్రేక్షా. శ్వేతాతపత్రేణ - ధవ
ళచ్ఛత్రేణ, కోటీరముపర్యుపరి - కిరీటస్య, ఊర్ధ్వదేశ ఇత్యర్థః.
ఉపర్యుపరిశబ్దయోగాద్ద్వితీయా; తదుక్తమ్ — "ఉభసర్వత
సోః కార్యాధిగుపర్యాదిషు త్రిషు ॥ ద్వితీయామ్రేడితాన్తేషు త
తోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే" ఇతి. విరాజమానమ్ - ప్రకాశమానమ్.
జలధరమివ క్ష్మాసుతాయాః - జానక్యాః, అపహారిణమ్ - అపహ
ర్తారమ్, అన్యత్ర క్ష్మాసు - భూమిషు, తాపహారిణమ్ - సన్తాపనా
శకమ్, చన్ద్రమసమివ అబాధకా - నిరుపద్రవా, యాలఙ్కా సై
వ ఆశ్రయః - వాసస్థానమ్, యస్యతథోక్తమ్. అన్యత్ర అబాధ
స్య - అనావరణస్య, నిర్నిరోధంప్రకాశమానస్యేత్యర్థః. కళఙ్క
స్య - లాఞ్ఛనస్య, ఆశ్రయమ్ - ఆధారమ్, సుమేరుగిరిమివ కాల
త్రయే - సన్ధ్యాత్రయే, పినాకినా - ఈశ్వరేణ, రుచిరం అన్తరఙ్గమ్ -

లఙ్కామమతావలమ్బినమప్యలఙ్కామమతావలమ్బినం రమ్భావి
మానవరోపనిరోధానుకూలహృదయమప్యరమ్భావిమానవరోపనిరో
ధానుకూలహృదయం దౌర్భాగ్యసృష్టిమివ త్రివిష్టపస్య పాతకస
ముష్టిమివ విష్టపత్రయస్య ప్రత్యూహవ్యూహమివ మునిజనసఙ్కల్ప

అన్తఃకరణమ్, యస్య తథోక్తమ్; సర్వదా పరమేశ్వరధ్యానాస
క్తచిత్తమిత్యర్థః. అన్యత్ర కాలత్రయేఽపి - భూతాదికాలేషు వా, నా
కిభిః - సురైః, రుచిరమ్ - మనోహరమ్, అన్తరఙ్గమ్ - అన్తర్దేశః,
యస్య తమ్; మేరుశిఖరస్థితత్వాత్స్వర్గస్య తత్ర సదా సురా విహరన్తీ
తి భావః. లఙ్కాయామ్ - నగర్యామ్, మమతావలమ్బినమ్ - మ
మతాశ్రయిణమపి, మమేయం లఙ్కేత్యభిమన్యమానమపీత్యర్థః.
అలఙ్కామమతావలమ్బినమితి విరోధః; అలమ్ - పర్యాప్తం య
థా తథా, కామమతావలమ్బినమ్ - మదనతన్త్రప్రవిష్టమితి పరిహా
రః. రమ్భాయాః - దేవవారాఙ్గనాయాః, విమానవరస్య - వ్యో
మయానవర్యస్య, ఉపనిరోధే - ప్రతిబన్ధే, అనుకూలం ప్రవర్తమానం
హృదయం యస్య తాదృశమపి; కదాచిద్రావణః దిక్పాలవిజిగీష
యా కైలాసముపగతో నళకూబరమభిసరన్తీం రమ్భాముపరురోధేతి
కథా. అరమ్భావిమానవరోపనిరోధానుకూలహృదయమితి విరోధః;
ఆరమ్ - శీఘ్రమ్, భావీ - భవిష్యన్, మానవస్య - శ్రీరామస్య,
రోపేణ - పత్రిణా, ॥ ని ॥ పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోరిత్యమరః. ఉపో
నిరోధః - నిర్బన్ధః, తస్య అనుకూలం హృదయమ్ - వక్షః, యస్యే
తి పరిహారః. ॥ ని ॥ హృదయం చిత్తవక్షసోరితి విశ్వః. త్రివిష్టపస్య -
స్వర్గస్య, దౌర్భాగ్యసృష్టిమివ - దుర్దశాసర్గమివ స్థితమిత్యర్థః. దు
ర్భగశబ్దాత్ ॥ సూ ॥ గుణవచనేత్యాదినా ష్యఞ్, హృద్భగసి
న్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చేత్యుభయపదవృద్ధిః. విష్టపత్రయస్య - భువన
త్రయస్య, పాతకసముష్టిమివ - పాపసఙ్ఘాతమివ స్థితమ్; జగత్త్రయ

ణామవగ్రహావతారమివ వరవర్ణినీజనపాతివ్రత్యసస్యాఙ్కురాణాం గణరాత్రమివ సీతారామకోకదమ్పత్యోరాలవాలమివ దుర్నీతిలతాయాః పరమదారుణతపశ్చర్యాపర్యాప్తసంముఖచతుర్ముఖవితీర్ణవర

పమార్జితపాతకైనైవావిర్భూతమిత్యర్థః. మునిజనానామ్ - ఋషీణామ్, సత్కర్మణామ్ - తపశ్చర్యాదిరూపాణామ్, ప్రత్యూహవ్యూహమివ - విఘ్నరాశిమివస్థితమ్; తద్విఘాతకమిత్యర్థః. వరవర్ణినీజనానామ్ - ఉత్తమాఙ్గనానామ్, ॥ ని ॥ ఉత్తమావరవర్ణినీత్యమరః. పాతివ్రత్యమేవ సస్యాఙ్కురాః - కలమప్రరోహాః, తేషాం అవగ్రహావతారమివ - అనావృష్టిప్రాదుర్భావమివస్థితమ్; తత్పాతివ్రత్యనాశకమిత్యర్థః. సీతారామావేవకోకదమ్పతీ - చక్రవాకదమ్పతీ, తయోః, పతిశబ్దస్యాభ్యర్హితత్వేపి రాజదన్తాదిత్వాత్పరనిపాతః; జాయాశబ్దస్య దమ్భావశ్చనిపాతనాత్. గణరాత్రమ్ - రాత్రితతిమివస్థితమ్, చక్రవాకదమ్పత్యోరాత్రౌవిరహాదితిభావః. ॥ సూ ॥ బహుగణవతుడతిసఙ్ఖ్యేతి గణశబ్దస్య సఙ్ఖ్యాసంజ్ఞాయామ్. ॥ సూ ॥ అహస్సఙ్ఖ్యైకదేశసఙ్ఖ్యాతపుణ్యాచ్చరాత్రేరితి సమాసాన్తోచ్ప్రత్యయః; సఙ్ఖ్యాపూర్వంరాత్రంక్లీబమితి నపుంసకతాచ. దుర్నీతిలతాయాః - అవినయవల్ల్యాః, ఆలవాలమ్ - ఆవాలమివస్థితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అమ్భసాం యత్రధారణమ్। స్యాదాలవాలమావాలమిత్యమరః. పరమదారుణస్య - అతిభయఙ్కరస్య, తపసః - స్వశీర్షహవనరూపస్య, చర్యాయాః - విరచనస్య, పర్యాప్తౌ - పరిపూర్ణతాయామ్, సమ్ముఖేన - అభిముఖేన, చతుర్ముఖేన - బ్రహ్మణా, వితీర్ణేన - ప్రతిపాదితేన, వరదానేన - దీయత ఇతిదానమ్ దేయమ్, కర్మణిల్యుట్. సురాసురావధ్యత్వరూపేణ, నిశ్శృఙ్ఖలమ్ - నిరర్గళమ్, చరితం యస్య తథాభూతమ్. అరాతీనామ్ - శత్రూణామ్, సేనైవ కమలినీ - పద్మలతేతి రూపకమ్, తస్యాః మదవారణమ్ -

డానవిశృఙ్ఖలచరితమరాతిసేనాకమలినీమదవారణం రావణమ్ ‖

‖ ప ‖ నిధ్యాయతో రఘుపతేః పిశితాశనేన్ద్రం తూణాగ్రపాతినఖరస్య చ తజ్జిఘాంసా । పశ్యేయమీదృశమహం క్వను శత్రుమన్యమేవం దయామృదుమనస్కతయా వ్యరంసీత్ ‖ ౭౮ ‖ ప ‖ ఉత్పతన్నథ రుషా ప్లవగానాం సాహసీ పతిరపాతయదస్య । వ్యూఢముగ్ర

మత్తమతఙ్గజమ్, తద్భఞ్జకమిత్యర్థః. రావణమ్ అపశ్యత్ - దదర్శ. దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇతి ధాతోర్లఙ్ ‖ ౭౭ ‖

నిధ్యాయత ఇతి ‖ పిశితాశనేన్ద్రమ్ - దశగ్రీవమ్, నిధ్యాయతః - పశ్యతః, తూణాగ్రే - నిషఙ్గముఖే, పాతీని - ప్రవిశన్తి, నఖరాణి - నఖాని యస్య తథోక్తస్య చ, అతిదుస్సహాపరాధకృతస్తస్య దర్శనమాత్రేణైవ తం హన్తుం శరముద్ధిధీర్షోరపీత్యర్థః. రఘుపతేః, తస్య - రావణస్య, జిఘాంసా - హన్తుమిచ్ఛా, తత్కర్మకహననేచ్ఛేత్యర్థః. హన్తేస్సన్నన్తాదప్రత్యయః; ఈదృశమ్ - ఏవంవిధమ్, అన్యమ్ - శత్రుమ్, క్వనుపశ్యేయమ్ - పునః కుత్ర వాఽవలోకయేయమ్, ఏవం దయయా మృదు మనః యస్య స దయామృదుమనస్కః తస్య భావస్తత్తా, తయా హేతునా, వ్యరంసీత్ - విరరామ. విపూర్వాద్రమేర్లుఙ్, వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ ఇతి పరస్మైపదమ్. ‖ ౭౮ ‖

ఉత్పతన్నితి ‖ అథ - రావణవిలోకనానన్తరమ్, సాహసమ్- అవిచార్యకృతం కర్మ, తదస్యాస్తీతి సాహసీ. తదుక్తమ్ "అనాలోచ్యకృతం కర్మ యత్తత్సాహసముచ్యతే" ఇతి. ప్లవగానాం పతిః - సుగ్రీవః, రుషా - శ్రీరామభార్యాపహారకోఽయం సద్యో వధ్య ఇతి కోపేన, ఉత్పతన్ - పర్వతశిఖరాదుత్ప్లవమానస్సన్, అస్య - రావణస్య, పద్మరాగమణిభిః - శోణరత్నైః, ‖ ని ‖ శోణరత్నం లోహితకః పద్మరాగ ఇత్యమరః. చారు - మఞ్జులమ్, అతఏవ వ్యూఢమ్ -

తపసామివ తేజః పద్మరాగమణిచారుకిరీటమ్ ॥ ౭౯ ॥ గ ॥ తదను తదవమానకుపితేన తేన నియుధ్య చిరం స్వయమేకాకితయా కూటయోధితామస్య పరిచిన్త్య సచమత్కారమేకోత్ప్లుతేన నిజసమీపభాజం వానరరాజమేవముపాలభత భరతాగ్రజః ॥ ౮౦ ॥ వ ॥ పరే

రాశీభూతమ్, ఉగ్రతపసామ్ - స్వశిరశ్ఛేదనాదిరూపతీక్ష్ణతపసామ్, తేజఇవస్థితమ్; కిరీటం అపాతయత్ - పాతయామాస. తేజః పుఞ్జకిరీటయోః పాతనరూపసాధర్మ్యమాదాయ ఉపమా. పరమేశ్వరప్రసాదనిదానతపస్తేజః పతనాభావే తస్య అవధ్యత్వాభిప్రాయేణోభయమప్యపాతయదిత్యర్థః. పద్మరాగమణికిరీటే తపస్తేజః పుఞ్జతాదాత్మ్యసమ్భావనయా స్వరూపోత్ప్రేక్షా వా యథారుచిసహృదయైరాలకలనీయమ్. స్వాగతావృత్తమ్ ॥ ౭౯ ॥

తదన్వితి ॥ తదను - కిరీటపాతనానన్తరమ్, సచాసావవమానశ్చ తదవమానః - సభాయాం స్వకిరీటపాతనరూపః, తేన హేతునా, కుపితేన - క్రుద్ధేన, తేన - రావణేనసహ, చిరం నియుధ్య - బాహుయుద్ధంకృత్వా, స్వయం ఏకాకితయా - అసహాయత్వేన, ॥ సూ ॥ ఏకాదాకినిచాసహాయఇతి ఏకశబ్దాదాకినిత్ప్రత్యయః. అస్య - రావణస్య, కూటేనయుధ్యతఇతి కూటయోధీ ॥ సూ ॥ తాచ్ఛీల్యేణినిః. తస్యభావస్తత్తా తాం కపటయోధిత్వమిత్యర్థః; మాయావిత్వమితియావత్. పరిచిన్త్య - ఆలోచ్య, సచమత్కారమ్ - శీఘ్రమిత్యర్థః, ఏకోత్ప్లుతేన - ఏకేనైవోత్ప్లవనేన, నిజసమీపభాజం వానరరాజమ్ - సుగ్రీవమ్, భరతాగ్రజః - శ్రీరామః, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఉపాలభత - అనిన్దత్. డులభష్ప్రాప్తావితి ధాతోరుపపూర్వాత్కర్తరిలఙ్ ॥ ౮౦

తదుపాలమ్భప్రకారమాహ — పరేషామితి ॥ పరేషామ్ - శత్రూణామపి, స్వేషామ్ - ఆత్మీయానాంచ, మనస్స్థితిమ్ - మ

షామపిచ స్వేషామజానానో మనస్థితిమ్ । కర్తా త్వమివ కార్యాణాం పఙ్కే హస్తీవ మజ్జతి ॥ ౮౧ ॥ కౌసల్యాతనయస్య శత్రుహృదయం విజ్ఞాతుమిచ్ఛోస్తతః కృత్వా శాసనమఙ్గదస్స్వశిరసి ప్రజ్ఞాప్రతాపార్ణవః । ప్రాకారం తరసా విలఙ్ఘ్య సదనం లఙ్కాపతేరావిశన్నిశ్శఙ్కం

నోనిశ్చయమ్, ఏవమేవానుష్ఠేయమితి సిద్ధాన్తార్థమిత్యర్థః. అజానానః - అనవగచ్ఛన్, జ్ఞాధాతోర్లటశ్శానచ్ . ॥ సూ ॥ జ్ఞాజనోర్జేతిజాదేశః. త్వమివ కార్యాణాం కర్తా పఙ్కే - కర్దమే, హస్తీ - గజఇవ, మజ్జతి - మగ్నోభవతీత్యర్థః. తథాచ రామాయణే, "అసమ్మన్త్ర్యమయా సార్ధం తదిదం సాహసంకృతమ్ । ఏవంసాహసయుక్తాని నకుర్వన్తిజనేశ్వరాః" ఇతి. స్వపక్షపరపక్షాభిసన్ధిమనభిజ్ఞాయ భవానివ కార్యప్రవృత్తోనరః పఙ్కలీనచరణో వారణఇవ స్వశరీరమాత్రరక్షణేప్యక్షమోభవతి, కిముత స్వపక్షవిజయఇతి భావః. ఉపమాలఙ్కారః. ॥ ౮౧ ॥

అథేదానీం "సన్ధిమిచ్ఛన్తిసాధవః" ఇతి న్యాయేన సన్ధిపక్షాభిమానవతో రామచన్ద్రస్య శత్రోరాశయాపగమనాయ దూతప్రేషణమాహ — కౌసల్యాతనయస్యేతి ॥ తతః - సుగ్రీవోపాలమ్భనానన్తరమ్, ప్రజ్ఞా - బుద్ధిః, ప్రతాపః - పరాక్రమః, తయోరర్ణవః - సముద్రః, అక్షయ్యప్రజ్ఞాప్రతాపఇత్యర్థః. ఏతేన తస్య కాలోచితయుక్తియుక్తవచనచాతురీ ప్రతిపక్షసమక్షమపి తదీయదోషనిర్వచనధీరతాచ ప్రకాశితా. అఙ్గదః - వాలిసూనుః, శత్రోః - రావణస్య, హృదయమ్ - సీతాం సమర్ప్య శరణాగతోభవేత్, ఉత సమరవ్యవసాయఏవ సజ్జీభవేదితి తదీయమనోభావమిత్యర్థః. విజ్ఞాతుం ఇచ్ఛోః - అపేక్షమాణస్య, కౌసల్యాతనయస్య - రామభద్రస్య, శాసనమ్ - ఆజ్ఞామ్, స్వశిరసి కృత్వా - శిరసాధృత్వేత్యర్థః. తరసా - వేగేన, ప్రాకారం విలఙ్ఘ్య, లఙ్కాపతేః - రావ

ప్రకటీచకార సదసి ప్రౌఢింగతాం వాగ్మితామ్ ॥ ౮౨ ॥ అపికుశల మశేషైరక్షమారీచపూర్వైశ్శిరఇవ తవరూఢా కిం స్వసుశ్ఛిన్ననాసా । సురపతిసుతపుత్రం వేత్సి పౌలస్త్య కింమాం రణఖరఖరహృత్యో

ణస్య, సదనమ్ - గృహమ్, ఆవిశన్సన్, సదసి - సభాయామ్, ప్రౌఢిమ్ - ప్రాగల్భ్యమ్, గతామ్ - ప్రాప్తామ్, వాగ్మితామ్ - వాక్పాటవమిత్యర్థః. ॥ సూ ॥ వాచోగ్మినిరితి మత్వర్థీయోగ్మినిప్రత్యయః. నిశ్శఙ్కమ్ - నిర్భయం యథాతథా, ప్రకటీచకార - ప్రకటయామాస. శార్దూలవిక్రీడితవృత్తమ్ ॥ ౮౨ ॥

అథ పఞ్చభిరఙ్గదస్య వచనచాతురీమేవ వివృణ్వన్నాదౌ రావణం ప్రతితస్య కుశలప్రశ్నమాహ — అపీతి ॥ హేపౌలస్త్య! పౌలస్త్యేతి సమ్బోధనం తదాభిజాత్యకథనాభిప్రాయగర్భమ్. అక్షః - అక్షకుమారః, మారీచః - హిరణ్మయమృగీభూతః, తౌ పూర్వౌ యేషాం తైరశేషైః రాక్షసైస్సహేతి శేషః. అపికుశలమ్ - క్షేమం కిమ్? అపిశబ్దః ప్రశ్నే. ఏవముత్తరత్రాపి సమ్బధ్యతే. అక్షమారీచయోః పూర్వమేవమృతత్వాత్తత్పూర్వైరితి ప్రశ్నోమర్మోద్ఘాటనార్థమ్. ఏవమగ్రేఽపి. స్వసుః - భగిన్యాశ్శూర్పణఖాయా ఇత్యర్థః, ఛిన్ననాసా - కృత్తనాసికా, అపిరూఢా - పునఃప్రాదురాసకిమ్? కథం చ్ఛిన్నస్యపునఃప్రరోహ ఇత్యాశఙ్కాయాం నిదర్శనమాహ తవశిర ఇవేతి, యథా పరమేశ్వరప్రీణనార్థం ఛిన్నమపితవశిరః పునఃప్రరురోహ తద్వదిత్యర్థః. మామ్, సురపతిసుతస్య - వాలినః, పుత్రం అఙ్గదం సన్తం వేత్సికిమ్ - జానాసికిమ్? తస్య వాలవేష్టనాదిభిరనుభూతవాలివిక్రమత్వాత్తత్సుతమిత్యభిజ్ఞానకథనమ్. భవతు కిమర్థమత్రాగమనమిత్యత్రాహ, రణఖరేతి ॥ రణే - యుద్ధే, ఖరః - క్రూరః, యః ఖరః - తవభ్రాతా, తస్యమృత్యోః - మృత్యురూపస్య, వీరస్య రామస్య దూతమ్ - సన్దేశహారంచ, వే

ర్వీరరామస్య దూతమ్ ॥ ౮౩ ॥ కింబ్రూమః ఖలజనసాహచర్యదోషం యల్లాభాదపి మహతాముదేతి హానిః । పౌలస్త్య త్వయి రఘువీరదారచోరే బన్ధోఽభూదిహ బత సిన్ధుబాన్ధవస్య ॥ ౮౪ ॥ భువనసుదృశాం హర్తాస్మీతి ప్రమత్త దురాగ్రహాన్మనుకులపతేస్త్వం దారేభ్యః

త్సికిమ్ ! వేత్తేర్జ్ఞానార్థకాత్కర్తరి లట్. అనేన రాక్షసేషు సామోపాయస్య అకిఞ్చిత్కరత్వాత్స్వపక్షశౌర్యాతిశయవర్ణనేన భేదోపాయః ప్రదర్శిత ఇత్యవగన్తవ్యమ్. మాలినీవృత్తమ్. ॥ ౮౩ ॥

అథ సన్ధిపక్షమాశ్రిత్య కర్తవ్యముపదిదిక్షుర్వాన్నాహ — కింబ్రూమ ఇతి ॥ ఖలజనానామ్ - దుర్జనానామ్, సాహచర్యస్య - సహవాసస్య, దోషం కింబ్రూమః. కుత ఇత్యత్రాహ, యస్య - ఖలసాహచర్యస్య, లాభాత్ - ప్రాప్తేర్హేతోః, మహతామ్ - మహాత్మనామపి, హానిః - నాశః, ఉదేతి - సమ్భవతి, తదేవ అర్థాన్తరన్యాసేన ద్రఢయతి పౌలస్త్యేతి ॥ హేపౌలస్త్య త్వయి రఘువీరస్య దారాణామ్ - పత్న్యాః, చోరే - అపహర్తరి సతి, ఇహ - ఇదానీమ్, సిన్ధుబాన్ధవస్య - సాగరస్య, బన్ధః - సేతురూపబన్ధనమ్, అభూత్. బతేతిఖేదే, ఆశ్చర్యేవా. అత్ర దుర్జనసంసర్గజన్యమహద్ధానేః సామాన్యస్య రావణసాన్నిధ్యసమ్భూతేన సిన్ధోర్బన్ధేన సమర్థనాద్విశేషేణసామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః ॥౮౪॥

తదీయదుశ్చరితం ప్రకటయన్నిషేధతి — భువనేతి ॥ హే ప్రమత్త - ప్రమాదవిశిష్ట, అనవహితేత్యర్థః. త్వమ్, భువనసుదృశామ్ - జగత్త్రియసుభ్రువామ్, హర్తాస్మి - అపహారకో భవామి, ఇతి దురాగ్రహాత్ - దురభినివేశాత్, మనుకులపతేః - మనువంశతిలకస్యరామస్య, దారేభ్యః - భార్యాయై, స్పృహామ్ - ఇచ్ఛామపి, మాకృథాః - మాకురు, స్పృహేరీప్సిత ఇతి సమ్ప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. కిముతాపహారమితిభావః. కరోతేర్మాఙుపపదాద్విధౌలుఙ్.

స్పృహామపి మాకృథాః । వివిధసుమనసస్తోషు క్రీడావిశాలరుచేరళే
స్సురభిళవనాశక్యస్స్పర్శా నచమ్పకమఞ్జరీ ॥ ౮౫ ॥ ప ॥ ద్యాము
త్క్షేప్తుమథాధరోత్తరయితుం విశ్వమ్భరాం కింపునర్లజ్జాంభఙ్క్తు
మనార్య నిర్భరరసం సుగ్రీవసేనార్ణవమ్ । వేలేవాద్య రుణద్ధి రాఘవక

తస్య అకార్యత్వమేవ దృష్టాన్తపథయా సమర్థయతి వివిధేతి ॥ వివిధసుమనస్స్తోమేషు క్రీడాయామ్ - మకరన్దాస్వాదనలీలాయామ్, విశాలా రుచిరభిలాషో యస్యతాదృశస్య, అళేః - భ్రమరస్య, సురభిళమ్ - పరిమళవిశిష్టమ్, వనం యేనతథోక్తా, స్వీయపరిమళవశేన అఖిలమప్యరణ్యం సురభీకుర్వన్తీత్యర్థః. చమ్పకమఞ్జరీ - చమ్పకస్తబకః, శక్యస్స్పర్శా న - స్ప్రష్టుమప్యశక్యేత్యర్థః; తస్యాః భ్రమరమరణహేతుత్వాదితి భావః. ఏవం భవతోపి జానకీవిషయస్పృహా, అతో మాకుర్విత్యర్థః. హరిణీవృత్తమ్ ॥ ౮౫ ॥

స్వపక్షశౌర్యంప్రకటయన్ ప్రకృతమాహ — ద్యామితి ॥ హే అనార్య - నీచేతిసమ్బోధనమ్, ద్యామ్ - అన్తరిక్షమ్, ఉత్క్షేప్తుమ్ - దూరంప్రేరితుమ్, అథవా విశ్వంభరామ్ - భూమిమ్, అధరోత్తరయితుమ్ - అధరోత్తరాంకర్తుమ్, అధరోత్తరశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచి తుమున్ప్రత్యయః. వ్యత్యాసయితుమిత్యర్థః. కింపునః - కింబహునేత్యర్థః, లజ్జామపిత్వదీయభుజవర్గదుర్గపాలితామపీతి భావః. భఙ్క్తుమ్ - వినాశయితుమ్, నిర్భరః - పరిపూర్ణః, రసోరాగః, అభిలాషఇతియావత్. సఏవరసః - జలమితి శ్లిష్టరూపకమ్. ॥ ని ॥ గుణే రాగేద్రవే రసఇత్యమరః. యస్యతత్తాదృశమ్; అత్యుత్సుకమిత్యర్థః. సుగ్రీవస్య సేనైవ అర్ణవః ఇతి వ్యస్తరూపకమ్, స్వేన ఈరితుం శీలమస్యేతి స్వైరీ ॥ సూ ॥ స్వాదీరేరిణోరితివృద్ధిః. తస్మిన్ - ఆత్మవికత్థనశీలే త్వయ్యపి, స్వభార్యాపహర్తర్యపీతిభావః. అపిర్విరోధే, స్వైరిణీతి దీర్ఘపాఠే త్వయ్యపి స్వైరిణీ స్వచ్ఛన్ద

రుణా వా త్వయ్యపి స్వైరిణి వింశత్యాపి కరైః కృతాఞ్జలిరవ ప్రాణాన్ ప్రయచ్ఛాశు తామ్ ॥ ౮౬ ॥ పన్థానం యది నాద్య గచ్ఛసి తవ భ్రాత్రా పవిత్రాత్మనా క్షుణ్ణం తర్హి ధనుష్మతామాదిమ గురూ రామస్స్వయం

ప్రసరేతి రామకరుణాయాః విశేషణమ్. రామకరుణా - రామచన్ద్రకృపా, హేతిఖేదే, మహాపాపేపి త్వయి రామకరుణావతరణమతికష్టమితి భావః. అద్య - ఇదానీమ్, వేలా - కూలమివ, రుణద్ధి - నిషేధతి, అన్యథా త్వాం హన్యాదేవేతి భావః. తర్హి కింకర్తవ్యమిదానీమితి చేత్తత్రాహ, వింశత్యేతి ॥ వింశత్యాపి - వింశతిసఙ్ఖ్యాకైః. ॥ ని ॥ వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సర్వాస్సఙ్ఖ్యేయసఙ్ఖ్యయోరిత్యమరః. కరైః - పాణిభిః, కృతాఞ్జలిః - విరచితాఞ్జలిబన్ధస్సన్, ప్రాణాన్ అవ - రక్ష, న కేవలమఞ్జలిబన్ధేన ప్రాణా రక్ష్యన్తే, కిన్తు, తామ్ - సీతామ్, ఆశు - శీఘ్రమ్, ప్రయచ్ఛ - సమర్పయ, దాణ్ దానఇతి ధాతోర్విధౌ లోట్ ॥ సూ ॥ పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా యచ్ఛాదేశః ॥ ౮౬ ॥

అన్యథా నకథమపి తె సుఖం సులభమిత్యాహ ॥ పన్థానమితి ॥ అద్య - అస్మిన్కాలె, పవిత్రాత్మనా - పరిశుద్ధస్వభావేన, ॥ ని ॥ ఆత్మాబుద్ధౌ ధృతౌ యత్నే ధైర్యే స్వభావే బ్రహ్మవర్ష్మణోరితి విశ్వః. పరదారాపహారపాతకినో భవతస్త్యాగాదితి భావః. తవ భ్రాత్రా - సహోదరేణ విభీషణేన, క్షుణ్ణమ్ - అభ్యస్తమ్, పన్థానమ్ - మార్గమ్, శ్రీరామచన్ద్రచరణశరణీకరణరూపమ్, నగచ్ఛసియది - నప్రాప్నోషిచేత్, తర్హి - శరణాగత్యభావే, ధనుష్మతామ్ - ధానుష్కాణామ్, ఆదిమగురుః - ప్రథమాచార్యః, అగ్రేసరఇత్యర్థః. రామః, గురూ రామ ఇత్యత్ర ॥ సూ ॥ రోరీతి రేఫలోపః ॥ సూ ॥ ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోణ ఇతి దీర్ఘః. స్వయం తిష్ఠతు - వర్తతామ్, తద్వధనే న కిఞ్చిదపి తెన ప్రయతితవ్యమితి భావః. లక్ష్మణె - తదనుజె, రుషా -

తిష్ఠతు । వ్యక్తాలక్తకరక్తచక్షుషి ధనుష్పాణౌ రుషాలక్ష్మణే సత్రాసం శరణీక్రియేత భవతా యాకాపిసా కాను దిక్ ॥ ౮౭ ॥ పిబతోఽథ వాలితనయస్య ముఖాన్నయవాఙ్మయం విశదమాశుపయః । వవృధేద

కోపేన, వ్యక్తే - స్ఫుటే, ఉన్మీలితఇత్యర్థః. అలక్తఏవ అలక్తకః- లాక్షారసః, స్వార్థేకప్రత్యయః. ॥ ని ॥ లాక్షారాక్షాజతుక్లీబే యావోలక్తోద్రుమామయఇత్యమరః. సఇవ రక్తే - అరుణితే, చక్షుషీ యస్యతాదృశే కుపితఇత్యర్థః. ధనుః పాణౌ యస్యతథాభూతేసతి, ॥ వ్యా ॥ ప్రహరణార్థేభ్యఃపరేనిష్ఠాసప్తమ్యావితిపాణిశబ్దస్య పరనిపాతః. భవతా - త్వయా, సత్రాసమ్ - సభయమ్, యాకాపిదిక్ శరణీక్రియేత - యాంకాంచిద్దిశంశరణంప్రాప్నుయా ఇత్యర్థః. సమ్భావనాయాంలిఙ్. పలాయనం వినా నాన్యస్తవైతదా జీవనోపాయఇతి భావః. అభూతతద్భావేచ్వినా ఇతఃపూర్వం కదాపి అశరణీకృతాదిగిదానీం శరణీకర్తవ్యేతి వ్యజ్యతే. సాదిక్ - భవతాశరణీకరిష్యమాణా కాను? నుఇతిప్రశ్నే, కిఞ్చిన్మహ్యంవదేత్యర్థః. తత్ర గతోపి ప్రాణైస్సహ మోక్ష్యసేవా నవేతి సమ్భావయామీతిభావః ॥ ౮౭ ॥

పిబతఇతి ॥ అథ వాలితనయస్య - అఙ్గదస్య, ముఖాత్ నిర్గతమితి శేషః. నయవాఙ్మయమ్ - నీతివచనరూపమ్, విశదమ్ - నిర్మలమ్, దోషరహితంచ, పయః - క్షీరమ్, పిబతః - నీతివచనంశృణ్వతఇత్యర్థః. దశాస్యః - రావణఏవ, భుజగః - సర్పఇతిరూపకమ్. తస్య, ఆశు - శీఘ్రమ్, జగత్త్రయస్య భీషణమ్ - భయజననమ్, పరుషమ్ - క్రూరమ్, రోషఏవవిషమ్ - గరళమ్, వవృధే - అభివృద్ధమ్, "పయఃపానంభుజఙ్గానాంకేవలంవిషవర్ధనమ్" ఇతిన్యాయాదితిభావః. అఙ్గదనీతివచనశ్రవణేన రోషఏవాదజృమ్భత నతువినయఇత్యర్థః. అత్రనీతివచనపయఃప్రదానేన రోషవిషస్య వర్ధనమితీష్టా

శాసస్య భుజగస్య జగత్త్రియభీషణం పరుషరోషవిషమ్ ॥ ౮౮ ॥ ఇతిస్మయః ప్రలపతి మామతిస్మయస్స గృహ్యతాం ఝడితి కపిర్నిగృహ్యతామ్ । భృశాసితానితి దశకణ్ఠశాసితాన్ క్రుధాగ్రహీదయమసురాన్ వధాగ్రహీ ॥ ౮౯ ॥ ౫ ॥ గృహీత్వా తాంశ్చతురశ్చతురోఽయం నిశిచరాన్విషధరానివ వైనతేయస్సముత్పతన్నమ్బరం నిపీడ్య గ్రహ

ర్థసముద్యమాదనిష్టావాప్తిరూపో విషమాలఙ్కారః సచరూపకానుప్రాణితఇతి తయోస్సఙ్కరః. ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ఉక్తంచ — ప్రమితాక్షరా సజసస్సైరుదితేతి ॥ ౮౮ ॥

ఇతీతి ॥ అతి - అత్యన్తమ్, స్మయః - గర్వః, యస్యతథోక్తః. ॥ ని ॥ స్మయోనాద్భుతగర్వయోరితి మేదినీ; యః - కపిః, ఇతి - ఏవమ్, అపీత్యాది శ్లోకోక్తప్రకారేణేత్యర్థః. ప్రలపతిస్మ - ప్రలపితవాన్, సకపిః గృహ్యతామ్ - వశీక్రియతామ్, ఝడితి - శీఘ్రమ్, నిగృహ్యతామ్ - శిక్ష్యతామ్, ఉభయత్ర యుష్మాభిరితి శేషః. ఇత్యేవం దశకణ్ఠేన - రావణేన, శాసితాన్ - ఆజ్ఞప్తాన్, భృశమ్ - అత్యర్థమ్, అసితాన్ - శ్యామలాన్, అసురాన్ - రాక్షసాన్, వధే - సంహారే, ఆగ్రహః - అభినివేశోఽస్యాస్తీతి వధాగ్రహీ - జిఘాంసురిత్యర్థః. అయమ్ - అఙ్గదః, క్రుధా - కోపేన, అగ్రహీత్ - గృహీతవాన్. గ్రహఉపాదానఇతి ధాతోర్లుఙ్; హ్మ్యన్తేతివృద్ధినిషేధః. రుచిరావృత్తమ్. తదుక్తమ్ — చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జగా ఇతి ॥

గృహీత్వేతి ॥ చతురః - కుశలః, అయమ్ - అఙ్గదః, చతురః - చతుస్సఙ్ఖ్యావతః, తాన్ - ఆత్మానం గృహీతుమాగతానిత్యర్థః. నిశిచరాన్ - రాక్షసాన్, వినతాయా అపత్యం వైనతేయః - గరుడః, విషధరాన్ - సర్పానివ, గృహీత్వా అమ్బరమ్ - అన్తరిక్షమ్, సముత్పతన్ సన్ నిపీడ్య - పీడయిత్వా, గ్రహణేన కేవలమ్ - గ్రహణమాత్రేణైవ, భగ్నః - త్రుటితః, శిథిలితఇత్యర్థః. సకలానామ్ - అవ

ణేన కేవలం భగ్నసకలావయవసన్ధిబన్ధానిన్ద్రియరన్ధ్రసముద్వాన్త
నీరన్ధ్రరుధిరబిన్దూనేతాన్ పశ్యత ఏవ దశముఖస్య పురతో నిపాత్య
పాదాఘాతనిర్భిణ్ణప్రాసాదశిఖరేణ సమం సమన్తాదలబ్ధప్రతియోద్ధ
వ్యతయా రఘునన్దనచరణారవిన్దసన్నిధిమేవాధిజగామ ॥ ౯౦ ॥
॥ వ ॥ శ్రుత్వా దశాననదురధ్యవసాయభఙ్గీం యావద్భ్రువా కుటిల
తాం సనినాయ రామః । తావత్పురం హరివరాః పరివవ్రురార్ధో

యవానామ్ - కరచరణాదీనామ్, సన్ధిబన్ధః యేషాం తథాభూతాన్.
అత ఏవ ఇన్ద్రియాణామ్ - చక్షురాదీనామ్, రన్ధ్రైః - వివరే
భ్యః, సముద్వాన్తాః - ఉద్గీర్ణాః, నీరన్ధ్రాః - అవిరళాః, రుధిరా
ణామ్ - శోణితానామ్, బిన్దవః - యేషాం తాదృశాన్ సతః, విలో
కయత ఏవ దశముఖస్య, పురతః - అగ్రే, పాదఘాతేన - చరణాహ
త్యా, నిర్భిణ్ణేన - విదీర్ణేన, ప్రాసాదశిఖరేణ - సౌధశృఙ్గేణ స
మమ్, నిపాత్య - అధఃప్రక్షిప్య, సమన్తాత్ - పరితః, అలబ్ధః - అ
ప్రాప్తః, ప్రతియోద్ధవ్యః - ప్రతిభటో యేన తథోక్తతయా, యుద్ధా
ర్థం ప్రతిభటాభావేనేత్యర్థః, నతు భయేనేతి భావః. రఘునన్దనస్య -
శ్రీరామస్య - చరణారవిన్దయోః సన్నిధిమ్ - సామీప్యమేవ, అధిజ
గామ - ప్రాప్తవాన్. ॥ ౯౦ ॥

తదను వానరవరాణాం యుద్ధారమ్భసంరమ్భమాహ —
శ్రుత్వేతి ॥ సః - రామః, దశాననస్య - రావణస్య, దురధ్యవ
సాయస్య - పాపనిశ్చయస్య, భఙ్గీమ్ - "ద్విధా భజ్యేయమప్యేవం
న నమేయం తు కస్యచిత్ । యది మాం ప్రతియుధ్యేరన్ దేవగన్ధర్వదా
నవాః ॥ న సీతాం హాతుమిచ్ఛామి సర్వలోకభయాదపి" ఇత్యాదిప్ర
కారామ్, శ్రుత్వా యావత్ భ్రువా కుటిలతామ్ - వక్రతామ్, ని
నాయ - ప్రాపయామాస, కోపకుటిలీకృతభ్రుకుటిరభవదిత్యర్థః.
తావత్ హరివరాః - వానరశ్రేష్ఠాః, పురమ్ - లఙ్కానగరమ్,

రాఃకృతఘ్నమివ కాలభటాముమూర్షుమ్ ॥ ౯౧ ॥ సంరుద్ధన్తస్స
మన్తాన్నగరముపవనశ్రేణిమున్మూలయన్తోగర్జన్తఃప్రస్తరాద్యైర్దిశిది
శిపరిఖాగర్తముత్తానయన్తః । భిన్దన్తస్సాలభిత్తీస్తదుపరినివసద్రక్షిర
క్షాంసి వృక్షైర్నిఘ్నన్తస్తర్జయన్తస్సపది హరిభటాశ్చక్రిరప్రా

ఆరాత్ - సమీపే, ॥ ని ॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః. ఘోరాః-
భయఙ్కరాః, కాలభటాః - యమకిఙ్కరాః, కృతం హన్తీతికృత
ఘ్నః - విస్మృతోపకారఇత్యర్థః. తాదృశమ్ ॥ వ్యా ॥ మూలవిభు
జాదిత్వాత్సాధుః. ముమూర్షుమ్ - మర్తుమిచ్ఛుమివ ॥ వ్యా ॥ మ్రి
యతేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః. పరివవ్రుః - అవృణ్వన్. వృఞ్ వర
ణ ఇతిధాతోర్లిట్. ॥ ౯౧ ॥

అథ వానరసైన్యవిరచితం లఙ్కానగరదౌరవస్థ్యం విశినష్టి ॥
సంరుద్ధన్తఇతి ॥ హరిభటాః - వానరయోధాః, సపది - శీఘ్రమ్,
ప్రాకారావరణానుపదమేవేత్యర్థః. నగరమ్ - లఙ్కాపురమ్, సమ
న్తాత్ - పరితః, సంరుద్ధన్తః - ఆవృణ్వన్తః, ఉపవనానాం శ్రేణిమ్-
పఙ్క్తిమ్, ఉన్మూలయన్తః - సమూలముత్క్షిపన్తః, గర్జన్తః - అట్ట
హాసంకుర్వన్తః, ప్రస్తరాద్యైః - పాషాణప్రభృతిభిః, ఆదిశబ్దేనమ
హీరుహాణాం పరిగ్రహః. దిశిదిశి - ప్రాకారస్య చతుర్దిక్ష్వపీత్యర్థః.
॥ వ్యా ॥ ఆభీక్ష్ణ్యేద్విర్భావః. పరిఖాయాః గర్తమ్ ॥ ని ॥ ఖేయం
తుపరిఖా ॥ గర్తావటౌ భువిశ్వభ్రే ఇతిచామరః. ఉత్తానయన్తః -
గాధీకుర్వన్తః. ॥ ని ॥ నిమ్నంగభీరంగమ్భీరముత్తానంతద్విపర్యయ
ఇత్యమరః. ॥ వ్యా ॥ ఉత్తానశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచి శతృప్రత్య
యః. సాలానామ్ - ప్రాకారాణామ్, భిత్తీః - కుడ్యాని, భిన్దన్తః -
దారయన్తః, తాసాం ఉపరి తదుపరి, నివసన్తి - వాస్తవ్యాని, రక్షీ
ణి - ప్రాకారపాలకాని, రక్షాంసి - యాతూని, వృక్షైః నిఘ్న
న్తః - తాడయన్తః, తర్జయన్తః - భర్త్సయన్తశ్చ సన్తః, ఇత్థమ్-

స్థ్యమిత్థమ్ ॥ ౯౨ ॥ ఉద్వేలప్రచలద్వలీముఖబలక్ష్వేళాతికోలాహలక్షుభ్యద్రాక్షసవీరనిష్ఠురకరవ్యాపారితోద్దున్దుభిః । యుద్ధారమ్భణసమ్భ్రమం పలభుజాం చక్రే భ్రమన్మన్దరక్షుణ్ణాబ్ధిధ్వనితోద్భటైస్స్ఫుటితదిగ్గర్భైర్భైరవై రవైః ॥ ౯౩ ॥ గ ॥ ఉజ్జృమ్భమాణే చ సమన్తాత్తస్మిన్నమ్భోజసమ్భవదివసావసానసమయసముద్బద్ధ

సంతోషణాదిప్రకారేణ, స్వస్మిన్ తిష్ఠతీతి స్వస్థః - స్వచ్ఛన్దానుగుణం వర్తమాన ఇత్యర్థః. తస్య భావః స్వాస్థ్యమ్, తదభావోఽస్వాస్థ్యమ్; చక్రుః - కృతవన్తః, రాక్షసానామితి శేషః. ॥ ౯౨ ॥

తదను రాక్షసానాం యుద్ధోద్యోగం వర్ణయతి — ఉద్వేలేతి ॥ ఉద్వేలమ్ - ఉన్మర్యాదం యథా తథా, ప్రచలతః - ప్రసరతః, వలీముఖబలస్య - వానరసేనాయాః, క్ష్వేళాయాః - సింహనాదస్య, అతికోలాహలేన - అధికకలకలేన, ॥ ని ॥ క్ష్వేళా తు సింహనాదే స్యాదిత్యమరః. క్షుభ్యద్భిః - అన్తః క్షోభం ప్రాప్తైః, రాక్షసవీరైః - రాక్షసేషు వీరా ఇతి విగ్రహః. అన్యథా, ॥ సూ ॥ పూర్వాపరేత్యాదినా వీరశబ్దస్య పూర్వనిపాతప్రసఙ్గాత్. నిష్ఠురమ్ - పరుషం యథా తథా, కరైః - హస్తైః, వ్యాపారితః - సన్తాడిత ఇత్యర్థః. దున్దుభిః - వాద్యవిశేషః, భ్రమతా - పురా సాగరమన్థనావసరే మన్థానీభూయ చలతా, మన్దరేణ-గిరిణా, క్షుణ్ణస్య - క్షోభితస్య, అబ్ధేః ధ్వనితవదుద్భటైః, స్ఫుటితః - దళితః, దిశాం గర్భో మధ్యః యైస్తథోక్తైః. భైరవైః - భయజనకైః, రవైః కరణైః పలభుజామ్ - పిశితాశనానామ్ ॥ ని ॥ పలముస్తామాంసయోరితి నానార్థరత్నమాలా. యుద్ధారమ్భణే - యుద్ధసన్నాహే, సమ్భ్రమమ్ - త్వరామ్, చక్రే - ఉత్పాదయామాసేత్యర్థః. ॥ ౯౩ ॥

ఉజ్జృమ్భమాణ ఇతి ॥ అమ్భోజసమ్భవస్య - బ్రహ్మణః, దివసావసానసమయే - ప్రళయకాల ఇత్యర్థః. సముద్బద్ధాః - ఉత్థితాః,

ధారాధరగమ్భీరనిధ్వాననిర్విశేషే దున్దుభినిర్ఘోషే హృదన్తరాళకన్దళితసమరసన్నాహమతయస్సత్వరముత్థాయ పర్యఙ్కతలాదధిగమ్య శస్త్రశాలామభ్యర్చ్య సన్నిహితదైవతాని శస్త్రాస్త్రాణి వివిధోపచారైస్సన్తర్ప్య భయఙ్కరైరుపహారైస్సమ్ప్రార్థ్య సఙ్గ్రామవిజయం సభక్త్యున్మేషమాదధానాః కరైః కరాళకరవాళభిణ్డివాళచాపరోపత్రిశిఖప్రముఖాని జయాయుధాని సమసమయసముద్భూత

తాః, యే ధారాధరాః - పుష్కరావర్తకాదయో మేఘాః, తేషాం గమ్భీరో యో ధ్వానః - ధ్వనిః, తస్మాత్ - నిర్విశేషే - తత్సదృశ ఇత్యర్థః. తస్మిన్ దున్దుభినిర్ఘోషే - దున్దుభిధ్వనౌ, సమన్తాత్ - విష్వక్ ఉజ్జృమ్భమాణే - అభివర్ధమానే సతి, నిశాచరాః - రాక్షసాః, హృదన్తరాళే - హృదయాకాశే, కన్దళితా - సంవర్ధితా, సమరసన్నాహమతిః - యుద్ధోద్యోగాభిలాషో యేషాం తథోక్తాస్సన్తః. అత ఏవ పర్యఙ్కతలాత్ - శయనతలాత్, సత్వరమ్ - శీఘ్రమ్, ఉత్థాయ శస్త్రశాలాం అధిగమ్య - ప్రాప్య, సన్నిహితాని దైవతాని యేషాం తథోక్తాని; ఆసన్ననిజనిజాభిమానదైవతానీత్యర్థః. శస్త్రాస్త్రాణి, వివిధోపచారైః - ధూపదీపాదిభిః, అభ్యర్చ్య - పూజయిత్వా, భయఙ్కరైః ఉపహారైః - ఉపాయనైః, మేషమహిషాదిరూపైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహార ఇత్యమరః. సన్తర్ప్య - ప్రీణయిత్వా, సభక్త్యున్మేషమ్ - భక్తేః ఉన్మేషో వికాసః తేన సహేత్యర్థః. సఙ్గ్రామః - యుద్ధమ్, తస్మిన్ విజయమ్, సమ్ప్రార్థ్య - యాచిత్వా, కరాళాని - క్రూరాణి, కరవాళః - కృపాణః ॥ ని ॥ కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః కరవాళః కృపాణవదిత్యమరః. భిణ్డివాళః - సృగః, ॥ ని ॥ భిణ్డివాళస్సృగస్తుల్యావిత్యమరః. చాపః - ధనుః, రోపః - బాణః, త్రిశిఖమ్ - త్రిశూలమ్, ఏతాని ప్రముఖాని యేషాం తథోక్తాని; జయప్రధానాన్యాయుధాని, శాకపార్థివాది

నానావిధధూమకేతూపకేతవో నభోవిభాగా ఇవ దుర్దర్శాకృతయః కరిబృంహితచకితసముద్బుద్ధా ఇవ హర్యక్షా గిరికన్దరాన్మందిరాన్నిష్క్రమ్య బహిస్సమ్మేళయన్తః పరివారాన్ సఙ్ఘటయన్తః పరికరానగణయన్తశ్చ తత్కాలసమ్ప్రవృత్తోత్పాతమారుతావర్తితపలాలకులసఙ్కు

ల్వాన్మధ్యమపదలోపీసమాసః. ఆదధానాః - పరిగృహ్ణన్తః. అతఏవ సమసమయే - ఏకకాలే, ధూమకేతుర్నామ ఉత్పాతసూచకో౽మ్బరావలమ్బీముసలాకారో ధూసరరేఖావిశేషః, ఉపకేతురపితదఙ్గభూతస్తాదృశఏవ, తే సముద్భూతాః - ఆవిర్భూతాః యేషుతథోక్తాః, నభోవిభాగాః - అన్తరిక్షప్రదేశా ఇవ, దుర్దర్శా - ద్రష్టుమశక్యా, ఆకృతిః - ఆకారో యేషాం తథాభూతాః; అతిఘోరా ఇతి యావత్. కరిణామ్ - గజానామ్, బృంహితేన - గర్జితేన, యద్యపి ॥ ని ॥ బృంహితంకరిగర్జితమిత్యమరః. తథాపి విశిష్టవాచకానాంపదానాం సతివిశేషణసమవధానే విశేషణమాత్రపరత్వమితి న్యాయేన బృంహితశబ్దస్య గర్జితమాత్రపరతేత్యవధేయమ్. చకితాః - సమ్భ్రాన్తాః, అతఏవ సముద్బుద్ధాః - జాగరూకాః, హర్యక్షాః - కేసరిణః ॥ ని ॥ హర్యక్షః కేసరీహరిరిత్యమరః. గిరికన్దరాత్ - శైలగుహాయా ఇవేత్యుపమా, మన్దిరాత్ - భవనాత్, నిష్క్రమ్య - నిర్గత్య, బహిః పరివారాన్ - పరిజనాన్, సమ్మేళయన్తః - సఙ్కలయన్తః, పరికరాన్ - వారవాణగోధాఙ్గులిత్రాణాదిపరిచ్ఛదాన్, సఙ్ఘటయన్తః - అవబధ్నన్తః, తత్కాలే - తస్మిన్ ప్రస్థానకాలే, సమ్ప్రవృత్తః - సఞ్జాతః, య ఉత్పాతమారుతః - రాష్ట్రసారిష్టసూచకో వాయుః, తేన ఆవర్తితమ్ - భ్రమితమ్, పలతీతిపలాలః - మన్దమారుతపరిస్పన్దైనైవగచ్ఛన్ నిష్ఫలః తృణవిశేషః ॥ ని ॥ పలాలో౽స్త్రీసనిష్ఫలఇత్యమరః. తేషాంకులేన - సమూహేన, సఙ్కులః - వ్యాప్తః, యః పాంసుపుఞ్జః - రేణురాశిః, తేన పిఞ్జరః - కపిశః,

లపాంసుపుఞ్జపిఞ్జరగగనాభోగవికసదుచ్చావచకఙ్కకాకఘోషఘో
షితాశివశివారవాద్యనిమిత్తసమ్భవోన్నీతసమరవిజయవిపర్యయావి
ష్కృతబాష్పధారానన్తరేవశపతస్సుతరామేతావదనర్థమూలతయా
కృతాసుఖాం శూర్పణఖాం కరాగ్రావలమ్బితకుమారాన్ దారాన్
ప్రాణానివ, సమారుహ్య ససమ్భ్రమోపనతసారథిసనాథీకృతఖర

యో గగనాభోగః - గగనవిస్తారః, తత్ర వికసన్తః - ఉడ్డీయమానా
ఇత్యర్థః. ఉచ్చావచాః - నానావిధాః, కఙ్కాః - గృధ్రాః,
కాకాః - వాయసాః, తేషాం ఘోషేణ - ధ్వనినా, ఘోషితః -
బృంహితః, అశివః - అమఙ్గళః, శివానామ్ - జమ్బుకవిశేషాణా
మ్, ॥ ని ॥ స్త్రియాంశివాభూరిమాయురిత్యమరః. ఆరవః - ధ్వ
నిరేవ ఆదిర్యేషాం తేషామ్ అనిమిత్తానామ్ - దుశ్శకునానామ్, స
మ్భవేన ఉన్నీతః - ఊహితః, యస్సమరవిజయవిపర్యయః - రణే
జయాభావః, తెన అమీఖల్వస్మద్వల్లభా రణాఙ్గణాత్ప్రాణైస్స
హ నపునఃప్రతినివర్తన్తే ఇతి సమ్భావనయేత్యర్థః. ఆవిష్కృతాః -
ఉత్సృష్టాః, బాష్పధారాః యైస్తాన్ తథాభూతాన్. కిఞ్చ ఏతా
వదనర్థానామ్ - పతిసుతాదినిధనరూపాణామ్, మూలతయా - కార
ణత్వేన, కృతాసుఖామ్ - కృతం అసుఖం యయాతాం శూర్పణ
ఖామ్ - రావణభగినీమ్, ॥ సూ ॥ నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామితిఙీష్
నిషేధః. ॥ సూ ॥ పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగఇతిణత్వమ్. అ
న్తరేవ - మనస్యేవ, సుతరామ్ - అత్యన్తమ్, శపతః - నిన్దతః, న
తుబహిః రాజభగినీత్వగౌరవభయాదితిభావః. కరాగ్రేణ - హస్తా
ఞ్చలెన, అవలమ్బితాః - ఆశ్రితాః, కుమారాః - దారకాః, యైస్త
థోక్తాన్. దారాన్ - భార్యాః, యుద్ధప్రస్థానకాలె పత్నీసుతానాం
రోదనమేకందుర్నిమిత్తమ్. ప్రాణానివ అగణయన్తః - అలక్షయన్త
స్సన్తః, ఇతిపూర్వేణాన్వయః. నిజప్రాణానివ తానపి తృణీకుర్వన్త

తురఙ్గంశతాఙ్గం, సమూహ్య చతురఙ్గంబలంప్రస్థాయపురతః, సమీరయన్తోవీరవాదాన్, వానరానామ కియన్తఇమెచతుష్పాత్పశవః, విధ్మాస్యామోముఖమారుతైః, పాస్యామఃకరాళకరవాళధారావిలూనగళనాళనిర్గళితకదుష్ణరుధిరధారాం మైరేయధారామివ, నిర్వర్త

ఇత్యర్థః. ససమ్భ్రమమ్ - సత్వరంయథాతథా, ఉపనతాః - ఆగతాః, స్వానాదిశ్యైవ స్వామినిర్గమనాత్సమ్భ్రాన్తాఇత్యర్థః. యేసారథయః తైస్సన్నాధీకృతాః - సంయోజితాఇత్యర్థః. ఖరతురఙ్గాః - ఘోరాశ్వాః, యద్వా, ఖరాః - రాసభాః, తురఙ్గాః - అశ్వాశ్చయస్య తథోక్తమ్; శతాఙ్గమ్ - రథమ్, సమారుహ్యేత్యన్వయః. ప్రస్థానానన్తరం రథసజ్జీకరణమితీదమప్యన్యదనిమిత్తమ్. చత్వారి అఙ్గాని హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపాణి యస్య తచ్చతురఙ్గం బలమ్ - సైన్యమ్, సమూహ్య - సఙ్గృహ్య, ప్రస్థాయ పురతః - యుద్ధాయ పురో నిర్గత్య, పురతః - నగరాత్, ప్రస్థాయేతివా. వీరాణాంవాదః వీరవాదః - స్వవిక్రమశ్లాఘారూపో వీరజనక్రియమాణోవ్యవహారః, తాన్, సమీరయన్తః - ప్రేరయన్తః, తత్ప్రకారమేవాహ — వానరానామ, నామేతికుత్సాయామ్ ॥ ని ॥ నామప్రకాశ్య సమ్భావ్య క్రోధోపగమకుత్సన ఇత్యమరః. ఇమే కియన్తః - అల్పీయాంసఇత్యర్థః. చత్వారఃపాదాయేషాం తే చతుష్పాదః ॥ సూ ॥ సఙ్ఖ్యాసు పూర్వస్యేతి పాదశబ్దస్య సమాసాన్తోలోపః ॥ సూ ॥ నిత్యంసమాసేఽనుత్తరపదస్థస్యేతిషత్వమ్. తేచతే పశవశ్చేతి; ముఖమారుతైః - ఫూత్కారప్రణీతైఃపవనైః, విధ్మాస్యామః - దూరంపలాయయిష్యామఇత్యర్థః. కరాళస్య - క్రూరస్య, కరవాళస్య - కృపాణస్య, ధారాభిః - నిశితముఖైః ॥ ని ॥ ధారాపూఃకాపి సేనాగ్రం పతదమ్బ్వాదిసన్తతిః । ఖడ్గాదినిశితప్రాన్తఇతినానా. విలూనేభ్యః - నికృత్తేభ్యః, గళస్య - కణ్ఠస్య, నాళేభ్యః - వివరేభ్యః, ॥ ని ॥

యిష్యామః కన్దుకక్రీడాం, విశిఖనికృత్తోత్క్షిప్తైశ్శిరోభిర్నర్తయిష్యామః కబన్ధలాసకాన్ సఙ్గరరఙ్గేషు, సమర్పయిష్యామః స్వామినే జీవగ్రాహం గృహీత్వా రామలక్ష్మణౌ, భక్షయిష్యామో వాఽన్తత ఇతి; క్రమాదతిలఙ్ఘ్య ప్రవహదురుతరప్రతికూలమారుతస్యదపరావర్తితకన్ధరైరపి సారథ్యశిల్పాకల్పసూతకరకల్పితకశాగ్రపరిస్పన్దమాత్రవిరచితవిచి

నాళం తు నస్త్రియాం కాణ్డే క్లీబేఽపి వరశేఫసోరితి నానా. నిర్గళితాని - యాని కదుష్ణాని - ఈషదుష్ణాని, రుధిరాణి - తేషాం ధారామ్ - సన్తతమ్, మైరేయస్య - ఆసవస్య, ధారామివ ॥ ని ॥ మైరేయమాసవశ్శీధురిత్యమరః. పాస్యామః - ధాస్యామః, విశిఖేన - బాణేన, నికృత్తైః - లూనైః, తత ఉత్క్షిప్తైః - ఊర్ధ్వం ప్రేరితైశ్చ, స్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః. శిరోభిః కన్దుకః - విహారసాధనం వస్త్రాదివిరచితో గోళకవిశేషః, తస్య క్రీడామ్ - విహారమ్, నిర్వర్తయిష్యామః - కరిష్యామః, సఙ్గరః - యుద్ధమేవ, రఙ్గమ్ - నాట్యస్థలమితి రూపకమ్, తేషు ॥ ని ॥ క్రియాకారప్రతిజ్ఞావద్యుద్ధార్థే పుంసి సఙ్గరః। రఙ్గం త్రపుణి రఙ్గో నా రాగే నృత్తస్థలే రణే ఇతి చ నానా. కబన్ధాః - అపమూర్ధకళేబరాణి, త ఏవ లాసకాః - నర్తకాః, తాన్నర్తయిష్యామః - నటయిష్యామః, రామలక్ష్మణౌ జీవగ్రాహం గృహీత్వా జీవతీతి జీవః; జీవౌ - జీవన్తౌ గృహీత్వా. స్వామినే - రావణాయ, సమర్పయిష్యామః - ఉపహరిష్యామః, అన్తతః - భక్షయిష్యామో వా, ఇతి సమీరయన్త ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ప్రచణ్డమ్ - అతిరౌద్రం యథా తథా, ప్రవహతః - ప్రసరతః, ఉరుతరస్య - అతిమహతః, మారుతస్య - వాయోః, స్యదేన - వేగేన, పరావర్తితాః - పరాఙ్ముఖీకృతాః, కన్ధరాః - కణ్ఠాః, యేషాం తథోక్తైరపి, ఏతేన ప్రతికూలపవనలక్షణం దుర్నిమిత్తం సూచితమ్. సారథేః కర్మ సారథ్యమ్, తదేవ శిల్పమ్ తదేవ ఆకల్పః - నైపథ్యమ్, యేషామ్

త్రఖురపుటవిన్యాసవినిమయైర్హయైః పురగోపురమ్, ఆలక్షయన్తః క్షణమనిమేషమపరమివ సాగరప్రవాహం వానరవ్యూహమ్, విస్ఫారయన్తో ధనుర్గుణాన్, గర్జన్తః ప్రళయపర్జన్యా ఇవ భయలేశవర్జమ్, సృజన్తశ్శరధారాసారాన్, సమున్మిషద్రోషానలభాసురా నిశాచరాః, తావదుత్పాటితసాలశైలనఖముఖాయుధైరభిముఖైర్వలీముఖైరశో

తేషామ్; సారథ్యకౌశలాలఙ్కృతానామిత్యర్థః. సూతానామ్ - సారథీనామ్, కరేషు కల్పితా - ధృతా, యాకశా - తాడనీ, ॥ ని ॥ అశ్వాదేస్తాడనీకశేత్యమరః. తస్యాః అగ్రస్యపరిస్పన్దమాత్రేణ - ఈషచ్చలనమాత్రేణ, విరచితాః, విచిత్రాః - ఆశ్చర్యజనకాః, ఖురపుటానామ్ - శఫప్రదేశానామ్, విన్యాసస్య వినిమయాః - విపర్యయాః, యైస్తథోక్తైః, హయైః - తురఙ్గైః, పురగోపురమ్ - నగరద్వారమ్, క్రమాదతిలఙ్ఘ్య - అతిక్రమ్య, అపరమ్ - అన్యమ్, సాగరప్రవాహమివస్థితమితి శేషః. వానరవ్యూహమ్ - కపిసైన్యమ్, క్షణమ్ - నిమేషః, అక్షిసఙ్కోచః నవిద్యతేయస్మిన్కర్మణి అనిమేషం యథాతథా, ఆలక్షయన్తః - పశ్యన్తః, ధనుర్గుణాన్ - చాపశిఞ్జినీః, విస్ఫారయన్తః - ధ్వనయన్తః, ॥ వ్యా ॥ విస్ఫారశబ్దాత్తత్కరోతీతిణిచితతాబోధ్యః. ప్రళయపర్జన్యాః - యుగాన్తకాలమేఘా ఇవ, భయలేశవర్జమ్ - నిర్భయమిత్యర్థః. గర్జన్తః - సింహనాదంకుర్వన్తఇత్యర్థః. శరధారాణామ్ - బాణపరమ్పరాణామ్, ఆసారాన్ - అవిచ్ఛిన్నసంపాతాన్, సృజన్తః, సమున్మిషతా - వికసతా, రోషానలేన - కోపపావకేన, భాసురాః - నిశాచరాః, తావత్ - తదనన్తరమేవ, ఉత్పాటితాః - ఉన్మూలితాః, యేసాలాః - వృక్షాః, శైలాశ్చ, యానిచ నఖముఖాని - నఖాగ్రాణి, తాన్యేవ ఆయుధాని యేషాం తథోక్తైః. అభిముఖైః - యుద్ధసన్నద్ధైరిత్యర్థః. వలీము

ధనమాయోధనం విధాతుముపచక్రమిరే ॥ ౯౪ ॥ ప ॥ నీరన్ధ్రరక్షశ్శరవర్షముగ్రం నిరర్థయన్తో గిరిభిః కరస్థైః । లీలాం హరేః కోసలనాథదూతా గోవర్ధనోద్ధారకృతోఽనుచక్రుః ॥ ౯౫ ॥ నిసర్గతామ్రేషు వలీముఖానాం ముఖేషు రక్షశ్శరజాన్యసృఞ్జి । న కిఞ్చిదేషాం తు జి

ఖైః - వానరైః, సహేతి శేషః. యశోధనమ్ - యశస్సమ్పాదకమిత్యర్థః. ఆయోధనమ్ - యుద్ధమ్, విధాతుమ్ - కర్తుమ్, ఉపచక్రమిరే - ప్రారేభిరే ॥ ౯౪ ॥

నీరన్ధ్రేతి ॥ కోసలనాథస్య - శ్రీరామచన్ద్రస్య, దూతాః - వానరా ఇత్యర్థః. ఉగ్రమ్ - రౌద్రమ్, నీరన్ధ్రమ్, రక్షసామ్ - రాక్షసానామ్, శరవర్షమ్ - బాణవృష్టిమ్, జలవృష్టించ, ॥ ని ॥ శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాణ్డే తృణాన్తరే । శరం తు నీర ఇతి నానా. కరస్థైః - హస్తస్థితైః, గిరిభిః నిరర్థయన్తః - వ్యర్థీకుర్వన్తస్సన్తః, గోవర్ధనస్య - గిరేః, ఉద్ధారమ్ - ఊర్ధ్వముత్క్షేపణమ్ కరోతీతి తత్కృత్. ॥ వ్యా ॥ కర్తరి క్విప్. తథాభూతస్య హరేః - శ్రీకృష్ణస్య, కదాచిద్భగవాన్ శ్రీకృష్ణః వాసవదౌర్జన్యకృతాదతివర్షాత్ గోగోపాలాన్ పరిత్రాతుం గోవర్ధననామకం గోత్రముద్ధృతవానితి శ్రూయతే పురాణేషు. లీలామ్ - విలాసమ్, అనుచక్రుః - అనుకృతవన్తః. వానరాః శైలైర్నిశిచరబాణవర్షమపి వ్యర్థీకృత్య పరాచక్రిమిర ఇత్యర్థః. అత్ర పదార్థవృత్తిర్నిదర్శనా, బాణజలోభయసాధారణశరశబ్దగతశ్లేషానుప్రాణితేతి తయోస్సఙ్కర ఇతి దిక్ ॥

నిసర్గేతి ॥ వలీముఖానామ్, నిసర్గతామ్రేషు - స్వభావారుణేషు , ముఖేషు రక్షశ్శరజాని - రాక్షసబాణజనితాని, అసృఞ్జి - రక్తాని, కిఞ్చిత్ - ఈషదపి, న చకాశిరే - భేదన్నప్రాప్నువన్నిత్యర్థః. కిన్తు, జితమ్ - స్వశోభయాతిరస్కృతమ్, అఞ్జనమ్ - క

తాఞ్జనేషు చకాశిరే తన్నఖజానిభూయః ॥ ౯౬ ॥ నిర్భిద్యద్విర
దాన్నిహత్య తురగాన్నిర్మథ్య చస్యన్దనాన్నీత్వా పత్తిచయం విపత్తి
మపిచ ద్వేధా విధాయధ్వజాన్ । ఉద్యత్సాలశిలాయుధాహరిభ

జ్జలమ్, మైస్తాదృశానామ్, అతినీలవర్ణానామిత్యర్థః. ॥ సి ॥ అఞ్జ
నా వాయుపత్నీ నాదిగ్గజేకజ్జలెఽఞ్జనమితి నానా. ఏషామ్ - రాక్షసా
నామ్, ముఖేషు, తేషామ్- వానరాణామ్, నఖజాని - నఖరజనితాని
అసృఞ్జి భూయః - బహుళమ్, చకాశిరే. అత్ర ప్రథమం స్వభావా
రుణేషు వలీముఖేషు నిశిచరశరజనితక్షతజస్య సాదృశ్యాద్భేదాన
వభాసాన్మీలితాలఙ్కారః. రాక్షసముఖేషు వానరనఖక్షతజనితరు
ధిరభేదస్ఫూర్తేః విశేషకాలఙ్కారః. తదుక్తమ్ చన్ద్రాలోకే —
“మీలితంయదిసాదృశ్యాద్భేదఏవనలక్ష్యతే । భేదవైశిష్ట్యయోస్ఫూ
ర్తావున్మీలితవిశేషకౌ ” ఇతి. అనయోశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యే
ణతిలతణ్డులవత్సంసృష్టిః. ॥ ౯౬ ॥

నిర్భిద్యేతి ॥ ఉద్యన్తి - ఊర్ధ్వముద్గతాని, ॥ వ్యా ॥ ఉత్పూ
ర్వాదిణోలటశ్శత్రాదేశః ॥ సూ ॥ ఇణోయణితియణ్. సాలాః -
వృక్షాః, శిలాః - అశ్మానః, తఏవ ఆయుధాని యేషాం తథోక్తాః.
చణ్డాః - ప్రచణ్డాః, అట్టహాసః - హర్షవిరచితోధ్వనిః, తేన ఉద్భటాః -
ఉద్ధతాః, హరిభటాః - వానరయూథపాః, ద్విరదాన్ - ద్విపాన్,
నిర్భిద్య - విదార్య, తురగాన్ - అశ్వాన్, నిహత్య - ఘాతయి
త్వా, స్యన్దనాన్ - రథాన్, నిర్మథ్య - విలోడ్యచ, పత్తిచయమ్-
పదాతిసమూహమపి ॥ వి ॥ పదాతిపత్తిపదగపాదాతికపదాజయఇ
త్యమరః. విపత్తిమ్ - విపదమ్, నీత్వా - ప్రాపయ్య, ధ్వజాన్ - కేత
నానిచ, ద్వేధావిధాయ - విభజ్యేత్యర్థః. రక్షోవరస్య - రావణ
స్య, అక్షౌహిణీమ్ - యతిఽశ్చితసఙ్ఖ్యాపరిమితాం సేనామ్, హా
హాకారే - హాహేతిధ్వనా, పరాయణమ్ - తత్పరమ్, విదధిరే -

టాశ్చణ్డాట్టహాసోద్భటా హాహాకారపరాయణం విదధిరేరక్షోవరా
క్షౌహిణీమ్ ॥ ౯౭ ॥ ౪ ॥ ఇత్థంప్రవృత్తేద్వయోరనీకయోస్సంవర్త
సమయభయఙ్కరేకలహాఙ్కురే,నిజకులతిలకయోర్దాశరథ్యోర్భా
విభుజగశరబన్ధతీవ్రవేదనాం నిరీక్షితుమక్షమ ఇవ చరమగిరిశిఖరతిరో

చక్రుః. ॥ ని ॥ పరాయణం క్లీబమిష్టాశ్రయయోస్తత్పరేఇతి నానా.
కపియూథపతిపరిమృదితా నిశిచరసేనా హాహాకారంచకారేత్యర్థః.
అక్షౌహిణీసఙ్ఖ్యాత్వమరకోశే "ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వాపత్తిఃపఞ్చప
దాతికా । పత్త్యఙ్గైస్త్రిగుణైస్సర్వైఃక్రమాదాఖ్యాయథోత్తరమ్ ।
సేనాముఖంగుల్మగణౌ వాహినీపృతనాచమూః ॥ అనీకినీదశానీకిన్య
క్షౌహిణీ" ఇతి. ఇత్థంచాక్షౌహిణీఘటకానాం హస్త్యశ్వరథపాదా
తీనాం విస్పష్టాసఙ్ఖ్యా "అక్షౌహిణ్యామిత్యధికైస్సప్తత్యాచాష్టభి
శ్శతైః । సంయుక్తానిసహస్రాణి రథానామేకవింశతిః ॥ ఏవమేవగ
జానాంతు సఙ్ఖ్యానంకీర్తితంబుధైః ॥ పఞ్చషష్టిసహస్రాణి షట్శతా
నిదశైవతు । సఙ్ఖ్యాతాస్తురగాస్తజ్జ్ఞైర్వినారథ్యైస్తురఙ్గమైః ॥ నృ
ణాంశతసహస్రంతు సహస్రాణినవైవతు । శతానిత్రీణిచాన్యాని ప
ఞ్చాశత్తుపదాతయః" ఇతి. ॥ ౯౭ ॥

అథ సన్ధ్యావర్ణనపూర్వకం ఇన్ద్రజిద్విక్రమమాహ — ఇ
త్థమితి ॥ ఇత్థమ్ - పూర్వోక్తప్రకారేణ, ద్వయోరనీకయోః - ఉ
భయసైన్యయోః, సంవర్తసమయః - ప్రళయకాలః, సఇవ భయ
ఙ్కరే - భయోత్పాదకే, కలహాఙ్కురే - యుద్ధారమ్భే, ప్రవృ
త్తే - సఞ్జాతేసతి, భగవతి పద్మినీదయితే - సూర్యే, నిజకులతిలక
యోః - స్వవంశలలామభూతయోః, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణ
యోః, భావినీ - భవిష్యన్తీ - యా, భుజగశరబన్ధేన - నాగాస్త్ర
నియమనేన, తీవ్రవేదనా - యాతనా, అనుపదమేవ ఇన్ద్రజితాన
రాపస్త్రేణ బధ్యమానత్వాదితిభావః. తాం నిరీక్షితుమ్ - ద్రష్టుమ్,

హితే భగవతివద్మినీదయితే, కుపితకపికులనస్త్రాసదూరపలాయమాన పిశితాశనభుజప్రతాప ఇవ ప్రచలతి పశ్చిమదిగ్భాగే సన్ధ్యారాగే, సజ్జరరజ్జనిర్మథితసమదమదావళకపోలతలాశ్రయవ్యయనిరాశసముద్భ్రాన్తభ్రమరపుఞ్జ ఇవ సమాక్రాన్తగగనాఙ్గణే తిమిరగణే, అద్వైవనిశి జగదేకవీరమపి శక్రజేతారమభిభవిష్యతా జగదసాధారణరణక

అక్షమే - అసమర్థఇవ, చరమగిరిశిఖరే - అస్తాచలశృఙ్గే, తిరోహితే - అన్తర్హితేసతి, ॥ వా ॥ ధాఞిగకర్తరి క్తః ॥ సూ ॥ దధాతేర్హిరితిహ్యాదేశః. కుపితానాం కపీనాం కులస్య - సమూహస్య, యశ్శిలాప్రహారః - పాషాణాఘాతః, తస్మాత్ - సన్త్రాసేన - భయేన, దూరం పలాయమానః - ధావన్, యఃపిశితాశనానామ్ - రాక్షసానామ్, భుజప్రతాపః తస్మిన్నివస్థితే ఇత్యుత్ప్రేక్షా. సన్ధ్యారాగే, పశ్చిమదిగ్భాగే, ప్రచలతి - ప్రసరతిసతి, సజ్జరరజ్జై - యుద్ధాజ్ఞాణే, నిర్మధితానామ్ - సంహృతానామ్, సమదానామ్ - మదసహితానామ్, అన్యథాభ్రమరలాభానవకాశాదితిభావః. మదావళానామ్ - గజానామ్, కపోలతలమ్ - గణ్డస్థలమ్, తదేవ ఆశ్రయః - ఆధారః, తస్య వ్యయేన - నాశేన, మృతేగజే న్యై మదస్రవణాభావాదితిభావః. నిరాశమ్ - ఆశారహితంయథా తథా, సముద్భ్రాన్తానామ్ - ఊర్ధ్వంప్రచలతామ్, భ్రమరాణామ్ - అళీనామ్, పుఞ్జ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. తిమిరగణె - అన్ధకారసమూహే, సమాక్రాన్తమ్ - ఆవృతమ్, గగనాఙ్గణమ్ యేన తథోక్తేసతి. అద్యైవనిశి - అస్యామేవరాత్ర్యామ్, జగత్సు ఏకశ్చాసౌ వీరశ్చేతికర్మధాయః ॥ సూ ॥ విశేషణం విశేష్యేణబహులమిత్యత్రబహులగ్రహణాదేకశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. తథాభూతమ్; లోకైకవీరమపీత్యర్థః. శక్రజేతారమ్ - ఇన్ద్రజితమ్, అభిభవిష్యతా - తురగసారథిధ్వజరథాదిధ్వంసేనతిరస్కరిష్యతా, జగతి అసాధారణస్య-

ర్మధారేయేణ తారేయణ, జనిష్యమాణాయా వీరమాతా తారేతి ప్రశంసాయాస్స్వయమప్యతిథీభవితుమివ వియతి కృతావతారాసు తారాసు, కతిపయైరేవ వాసరైరవశ్యమనుష్ఠేయా మిష్టజనవిరహపరిదేవనప్రక్రియాం యాతుధానావరోధవధూరధ్యాపయితుమివ ప్రపఞ్చిత దీనక్రేఙ్కారకలనాసు చక్రవాకలలనాసు, తాదాత్వికకపి

అనుపమస్య, రణకర్మణః - సమరకౌశలస్య, ధురంవహతీతిధౌరేయః - ధురన్ధరః, ॥ సూ ॥ ధురోయడ్ఢకఞావితిఢక్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ ధూర్వహేధుర్యధౌరేయధురీణాస్సధురన్ధరా ఇత్యమరః. తేనతారేయేణ - అఙ్గదేన, జనిష్యమాణాయాః - ఉత్పాదిష్యమాణాయాః, ॥ వా ॥ జనీప్రాదుర్భావేఇతిధాతోః ణిజన్తాత్కర్మణిలృటశ్శానచ్. తారా వీరమాతా - వీరసూః, ॥ ని ॥ వీరమాతాతువీరసూరిత్యమరః. ఇతి ప్రశంసాయాః - స్తుతేః, స్వయమపి అతిథీభవితుమ్ - విషయీభవితుమివేత్యుత్ప్రేక్షా. స్వస్యాపి తారాపదవాచ్యత్వాదితిభావః. ॥ ని ॥ తారోత్యుచ్చైస్స్వరే ముక్తా విశుద్ధే శుద్ధముక్తకే । తరణౌ చాథ తారాస్యాద్వాలిగీష్పతియోషితోః । కనీనికక్షుగయోస్త్ర్యేషదప్యోస్త్రారంతు రూప్యకే ఇతినానా. వియతి - ఆకాశే, తారాసు - నక్షత్రేషు, కృతావతారాసు - ఆవిర్భూతాసు సతీషు, కతిపయైరేవ వాసరైః - దివసైః, అవశ్యమనుష్ఠేయామ్ - ఆవశ్యకతయా అనుష్ఠాతుమర్హామ్, ఇష్టజనానామ్ - ప్రియజనానామ్, విరహేణ - వియోగేన, యత్పరిదేవనమ్ - రోదనమ్, తస్య - ప్రక్రియామ్ - రీతిమ్, నిశాచరాణాం అవరోధవధూః - అన్తఃపురస్త్రీః, అధ్యాపయితుమ్ - పాఠయితుమివేత్యుత్ప్రేక్షా. చక్రవాకానామ్ - కోకానామ్, లలనాసు - స్త్రీషు, ప్రపఞ్చితా- విస్తారితా, దీనస్య క్రేఙ్కారస్య, క్రేమిత్యాకారకశబ్దస్య, కలనా - క్రియా, యాభిస్తథోక్తాసుసతీషు, తాసాం రాత్రౌ విరహాతి

రాక్షససైన్యయోరనుకుర్వతోరివ హర్షవిషాదకరణ్డయోః కుముద
కమలషణ్డయోరదృష్టచరరజనిచరపరాజయపరిభవమసహమానో
మానవతామగ్రణీః ప్రకటితసింహనాదో మేఘనాదః, ప్రళయపావక
ఇవ జ్వలితమన్యుశ్శతమన్యువిజయసాధనం శరాసనమాదాయ క
ర్ణాన్తకలితాకృష్టిభిర్విశిఖవృష్టిభిర్నిఖిలానపి వలీముఖాన్వలాహక

రేకాదితిభావః. కుముదకమలషణ్డయోః - సితోత్పలపఙ్కజసమూ
హయోః, తదాత్వే భవౌ తాదాత్వికౌ తత్కాలవర్తమానావిత్య
ర్థః. తయోః - కపిరాక్షససైన్యయోః ॥ వా ॥ కర్మణిశ్శేషత్వవివక్షా
యాం షష్ఠీ. అనుకుర్వతోరివ - తత్సదృశయోరివేత్యుత్ప్రేక్షా.
తదుక్తం దణ్డినా "తదన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి । త
స్యవాఽనుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాః" ఇతి. హర్షశోకకరణ్డ
యోః - ప్రమోదదుఃఖభాజనయోస్సతోః, పూర్వం దృష్టః దృష్ట
చరః, ॥ సూ ॥ భూతపూర్వే చరడితి చరట్. స న భవతీత్యదృష్టచ
రః - కదాప్యదృష్ట ఇత్యర్థః. రజనీచరాణామ్ - నిశాచరాణామ్, యః
పరాజయేన - అపజయేన, పరిభవః - తిరస్కారః, తం అసహమా
నః, మానవతామ్ - మానినామ్, అగ్రణీః - అగ్రేసరః, మేఘనా
దః = ఇన్ద్రజిత్, ప్రకటితః - ప్రకాశితః, సింహనాదః యేన తథో
క్తస్సన్. ప్రళయపావకః - కాలాగ్నిరివ, ఉజ్జ్వలితః - ఉజ్జృమ్భి
తః, మన్యుః - క్రోధః, యస్య తథోక్తస్సంశ్చ. శతం మన్యవః -
క్రతవః - యస్య తస్య ఇన్ద్రస్యేత్యర్థః. ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్ర
తౌ క్రుధీత్యుభయత్రాప్యమరః. విజయే సాధనమ్ - కరణమ్, శ
రాసనం ఆదాయ = గృహీత్వా, కర్ణాన్తే - శ్రోత్రసమీపే, కలి
తా - రచితా, ఆకృష్టిః - ఆకర్షణమ్, యాసాం తథోక్తాభిః, ఆకర్ణా
కృష్టాభిరిత్యర్థః. విశిఖవృష్టిభిః - బాణవర్షైః, నిఖిలానపి వలీ
ముఖాన్ వలాహకః - మేఘః, ధారాభిః - ఉదకసన్తతిభిః, సితచ్ఛా

ఇవ ధారాభిస్సితచ్ఛదాన్ ప్రచ్ఛాద్య క్షణాదేవ క్షోభయామాస ॥ ॥ ౮ ॥ శరవర్షైరవిచ్ఛిన్నో మేఘనాదశ్చకారయత్ । తతఃకిమన్యదాశ్చర్యం కలహంసకుతూహలమ్ ॥ ౯౯ ॥ అథత్రిపురభఙ్జనాళికధనఞ్జయప్రజ్వలచ్ఛరార్చిషి రుషాహవే హరిచమూహవిఙ్గ

దాన్ - హంసానివేత్యుపమా. ప్రచ్ఛాద్య - అపవార్య, క్షణాదేవ క్షోభయామాస - క్షోభితవాన్. ॥ ౯౮ ॥

శరవర్షైరితి ॥ శరవర్షైః - జలవృష్టిభిః, అవిచ్ఛిన్నః - అవియుక్తః, సహితఇత్యర్థః. మేఘనాదః - ఘనగర్జితమ్, కలహంసానామ్ - మత్తమరాళానామ్, కుతూహలం చకారేతియత్ తతః - తదపేక్షయా, కిమన్యదాశ్చర్యమ్ - అన్యదద్భుతంకిమ్, న కిమపీత్యర్థః. స్రవదమ్బుధారాసహితో మేఘధ్వనిర్హంసానాం రుజావహఇతి ప్రసిద్ధిః. సఏవ తేషాం ముదంజనయామాసేతీదం పరమమద్భుతమేవేత్యర్థః. శరవర్షైః - బాణవృష్టిభిః, అవిచ్ఛిన్నో మేఘనాదః - ఇన్ద్రజిత్, సకుతూహలమ్ - కుతూహలసహితంయథాతథా, కలహమ్ - యుద్ధమ్, చకారేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర ప్రకృతస్య శక్రజిద్విరచితకలహస్య అప్రకృతస్య ఘనగర్జితకృతకలహంసకుతూహలస్యచ ప్రతిపాదనాత్ ప్రకృతాప్రకృతానేకవిషయశ్శ్లేషః. తదుక్తమ్ “ నానార్థసంశ్రయశ్శ్లేషః వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రితః ” ఇతి. తత్రాపి శరవర్షైరవిచ్ఛిన్నోమేఘనాదఇత్యత్ర పదభఙ్గమనపేక్ష్యైవోభయార్థకోఽడీకారాదభఙ్గశ్లేషః. కలహంసకుతూహలమిత్యన్యపదభఙ్గసాపేక్షత్వాత్సభఙ్గశ్లేషఇతి వివేకః ॥

అథాఙ్గదేన తత్పరాజయమాహ — అథేతి ॥ అథ - సేనాక్షోభణానన్తరమ్, శిఖరిణః - పర్వతస్య, శృఙ్గమ్ - శిఖరమ్, తదేవ దోషి - బాహౌ యస్యతథోక్తః; కరధృతశైలశిఖరఇత్యర్థః. అఙ్గదః, త్రిపురభఞ్జనః - శివః, తస్య అళికే - లలాటే, యోధనఞ్జయః -

హ్వాతః । బభఞ్జ వలభిజ్జితశ్శిఖరిశృఙ్గదోరఙ్గదః క్రుధా సహాయసారథిధ్వజధనుర్వరూథం రథమ్ ॥ ౧౦౦ ॥ ౧ ॥ కర్మణా చ తేన సాధు సాధ్వితి శ్లాఘమానేషు దివిచరేషు కషాయితలోచనో భృశం నిశ్వసన్నిర్ముక్తోరగ ఇవ రావణిస్త్రపాసరిదోఘనిమగ్న ఇవ తత్క్షణమాసా

అగ్నిః, సఇవ ప్రజ్వలత్ - దీప్యమానమ్, శరఏవ అర్చిః - జ్వాలా యస్మిన్ తస్మిన్; ఆహవే - సమరే యజ్ఞేచ ॥ ని ॥ ఆహవౌ యాగసఙ్గరావితి విశ్వః. హరిచమూః - వానరసేనా, సైవ హవిః తత్ జుహ్వాతః - ప్రక్షిపతః, వలభిజ్జితః - ఇన్ద్రజితః, హయాః - అశ్వాః, సారధిః - సూతః, ధ్వజః - కేతనమ్, ధనుః - చాపః, వరూథమ్ - రథగుప్తిః ॥ ని ॥ రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః. ఏభిస్సహితం రథమ్, క్రుధా - కోపేన, బభఞ్జ - నాశయామాసేత్యర్థః ॥ వ్యా ॥ భఞ్జో ఆమర్దన ఇతి ధాతోర్లిట్. అత్ర వానరయూథవినాశకే ఇన్ద్రజితి యజమానధర్మారోపాత్ సావయవరూపకమ్. పృథ్వీవృత్తమ్. ॥౧౦౦॥

కర్మణేతి ॥ తెన - అఙ్గదకృతేన, కర్మణా - సావయవరథభఞ్జనరూపేణచ, చ స్త్వర్థే. దివిచరేషు - అమరేషు ॥ సూ ॥ తత్పురుషేకృతిబహులమిత్యలుక్. సాధుసాధ్వితి శ్లాఘమానేషు - స్తువత్సు సత్సు, రథభఞ్జనరూపస్య కర్మణః అల్పత్వేపి ఇన్ద్రజిద్విషయకత్వాత్ తస్య శ్లాఘ్యత్వమితి భావః. రుషా - కోపేన, కషాయితే - అరుణితె, లోచనే - నయనే, యస్యతథోక్తః. రావణస్యాపత్యం రావణిః - ఇన్ద్రజిత్, ॥ సూ ॥ అతఇఞితి ఇఞ్ ప్రత్యయః. నిర్ముక్తః - ముక్తత్వక్, ॥ ని ॥ నిర్ముక్తో ముక్తకఞ్చుక ఇత్యమరః. సచాసౌ ఉరగః - సర్పః, సఇవ భృశమ్ - అతిమాత్రమ్, నిశ్వసన్, త్రపా - లజ్జా, సైవ సరిత్ నదీ, తస్యాః ఓఘే - ప్రవాహే, నిమగ్న ఇవ, రథాదివిధ్వంసనాదతీవ లజ్జిత ఇత్యర్థః. తత్క్షణం మాయయా - మోహనకలయా, అదృశ్యతామ్ - చక్షు

దృశ్యమాయయాఽదృశ్యతాం క్వచన నిలీనో నభసి, సమాపయితుకామో రామకథాం, పాథోజసమ్భవవరప్రసాదాదాత్మనశ్శరతామాపన్నైః పరుషవిషానలజ్వాలాకలాపాన్తరాళతరళకరాళరసనాద్వయోన్మేషణభీషణముఖైరతిరౌద్రకాయైః కాద్రవేయైః సహ సేనయా, బన్ధచ్ఛిదౌ కమలబన్ధుకులనన్దనౌ పురా కబన్ధ ఇవ దోర్భ్యాం

రవిషయత్వమ్, ఆపాద్య - మాయాతిరోహిత ఇత్యర్థః. సమాపయితుమ్ - అవసాదయితుమ్, కామః - అభిలాషః, యస్య సః సమాపయితుకామః. ॥ వా ॥ లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే తుకాఙ్మమనసోరపీతి తుమునో మకారస్య లోపః. పాథోజసమ్భవస్య - బ్రహ్మణః, వరప్రసాదాత్ - వరానుగ్రహాత్, ఆత్మనః - స్వస్య, శరతామ్ - బాణభావమ్, ఆపన్నైః - ప్రాప్తైః, పరుషవిషానలస్య - క్రూరగరళాగ్నేః, జ్వాలాకలాపస్య - శిఖాసమూహస్య ॥ ని ॥ కలాపో భూషణే బర్హే కాఞ్చ్యాం సంహతితూణయోరితి నానా. అన్తరాళే - మధ్యే, తరళస్య - చఞ్చలస్య, కరాళస్య - క్రూరస్య, రసనాద్వయస్య - జిహ్వాయుగళస్య, సర్పాణాం ద్విజిహ్వత్వాదితి భావః. ఉన్మేషణేన - వికాసనేన, బహిః ప్రసారణేనేత్యర్థః. భీషణమ్ - భయజనకమ్, ముఖం యేషాం తథోక్తైః. అతిరౌద్రః - అత్యుగ్రః, కాయః యేషాం తథోక్తైః. కద్రూః - కశ్యపపత్నీ కాచిత్, తస్యా అపత్యాని కాద్రవేయాః - నాగాః, ॥ సూ ॥ స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ప్రత్యయః. తైః బన్ధం ఛిన్త ఇతి బన్ధచ్ఛిదౌ - అఖిలజనసాంసారికబన్ధమోచకావిత్యర్థః. స్వయమేవ బన్ధచ్ఛేదకత్వాత్తేనాపి బద్ధుమశక్యావితి భావః. తాదృశావపి కమలబన్ధోః - సూర్యస్య, యత్కులమ్ - వంశః, తస్య నన్దనౌ, రామలక్ష్మణౌ, సేనయా సహ, పురా- క్రౌఞ్చారణ్యప్రయాణకాలే, దోర్భ్యామ్ - బాహుభ్యామ్, కబన్ధః - కబన్ధనామా అసుర ఇవ, నిబధ్య - విష్టభ్య, నిరుచ్ఛ్వాసయన్ - నిర్గ

నిబధ్య నిరుచ్ఛ్వాసయన్ప్రతిపద్య కృతార్థతాం ప్రవిశ్య లజ్జాం పాపితరం పితరం విస్మయానన్దతరఙ్గిణీసఙ్గమే నిమజ్జయామాస ॥ తదను దశాననశాసనాదారక్షకరాక్షసీభిః పుష్పకమధిరోప్య కృతప్రస్థానా మైథిలీ పురస్తాద్యుగపదుపరజ్యన్తావివ పుష్పవన్తౌ సభా

తః ఉచ్ఛ్వాసో యాభ్యాం తథాభూతౌ కుర్వన్, ఉచ్ఛ్వసితుమప్యక్షమౌ విరచయన్నిత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ నిరుచ్ఛ్వాసశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః. కృతార్థతామ్, కృతకృత్యతామ్, ప్రతిపద్య - ప్రాప్య, రామలక్ష్మణావేవ బద్ధౌ కిమన్యత్కృత్యమితి భావః. లజ్జామ్ ప్రవిశ్య, పాపితరమ్ - అతిశయేన పాపినమిత్యర్థః. ॥ సూ ॥ ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునావితి తరప్, పరదారాపహారిత్వాత్. యద్వా, అఖిలలోకబన్ధచ్ఛిదోరపి రామలక్ష్మణయోర్బన్ధకారణీభూతకార్యకారిత్వాదితి భావః. పితరమ్ - రావణమ్, విస్మయః - రామలక్ష్మణావపి క్షణమాత్రేణ జిగాయ మేఘనాద ఇత్యాశ్చర్యమ్, ఆనన్దః - కృతకృత్యోఽస్మీతి సన్తోషః, తావేవ తరఙ్గిణ్యౌ - నద్యౌ, తయోస్సఙ్గమే నిమజ్జయామాస - స్నపయామాసేత్యర్థః. లోకే పాపినాం హి నదీసఙ్గమస్నానం ప్రశస్తమ్, అస్యాపి పాపితరత్వాత్ సఙ్గమస్నానం కారితవానిత్యర్థః. ఇన్ద్రజితా రామలక్ష్మణయోర్జయమవధార్య రావణః అద్భుతానన్దతున్దిలో బభూవేతి వాస్తవోఽర్థః ॥ ౧౦౧ ॥

తదన్వితి ॥ తదను దశాననస్య శాసనాత్ - నిదేశాత్, ఆరక్షకరాక్షసీభిః - సీతాసంరక్షణాయ నియుక్తాభీ రాక్షసస్త్రీభిః, పుష్పకమ్ - కుబేరాదపహృతం విమానమ్, అధిరోప్య ॥ వ్యా ॥ అధిపూర్వాద్రుహధాతోర్ణిచి, క్త్వో ల్యపి రుహః పోఽన్యతరస్యామితి పకారః. కృతం ప్రస్థానమ్ - ప్రయాణం యస్యాస్తథోక్తా. మైథిలీ - సీతా, పురస్తాత్ - అగ్రే, యుగపత్ - సమకాలమ్ - ఉపరజ్యన్తౌ

ష్పం తౌ యస్మిన్నలోకత సక్షణస్తస్యాః కీదృగభూదీదృగభూదితి నిర్వక్తుం నాహమారణ్యకో వల్మీకజన్మా మునిః ॥ ౧౦౨ ॥ అత్రాన్తరే రాక్షసతయా తదస్త్రస్పృష్టేనాపి తదుపస్పృష్టసుహృజ్జనాలోకనవ్యసనదహనాస్త్రదహ్యమానహృదయేన విభీషణేన సజల

రాహుణా గ్రస్యమానావిత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ ఉపపూర్వాద్రఞ్జేర్భ్వాదికాత్ లటశ్శత్రాదేశః. ॥ వి ॥ ఉపరాగో గ్రహో రాహుగ్రస్తే త్విన్దౌ చ పూష్ణి చేత్యమరః. పుష్పవన్తౌ - చన్ద్రసూర్యావివ స్థితావిత్యుత్ప్రేక్షా. తయోరేకదైవోపరాగాసమ్బన్ధేఽపి తథోపరక్తయోస్తయోః సాదృశ్యవర్ణనాదభూతోపమా. ॥ వి ॥ ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరావిత్యమరః. తౌ - రామలక్ష్మణౌ, సబాష్పంయథాతథా, యస్మిన్ క్షణే ఆలోకత - అపశ్యత్, స క్షణః - కాలవిశేషః, కీదృగభూత్ - కింరూపః జాతః, ఈదృక్ - ఏవంరూపః, అభూత్ ఇతి - ఏవంరీత్యా, నిర్వక్తుమ్ - స్పష్టీకర్తుమ్, అహమ్, అరణ్యే జాతః ఆరణ్యకః, ఆరణ్యకా దయాలేశశూన్యహృదయా ఇతి భావః. వల్మీకాజ్జన్మ యస్య స తాదృశో మునిః - వాల్మీకిర్న, ॥ సూ ॥ ఆవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద ఇతి వామనసూత్రాద్వ్యధికరణో బహువ్రీహిః. నిర్దయమానసో వాల్మీకిరేవాఖిలజగన్మఙ్గళచరితాయా జానక్యాస్తాదృశీమవస్థాం వర్ణయితుం క్షమః నాహమిత్యర్థః. ఏవం చ తస్యాస్తాత్కాలికీ దుర్దశా సుదుస్సహేతి భావః. ॥ ౧౦౨ ॥

అత్రాన్తర ఇతి ॥ అత్రాన్తరే, రాక్షసతయా - నిశాచరత్వేన హేతునా, తదస్త్రస్పృష్టేన - నాగపాశాచుమ్బితేనాపి, తేన - సర్పాస్త్రేణ, ఉపస్పృష్టానామ్ - బద్ధానామ్, శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదః తే చ తే జనాః తేషాం అవలోకనేన - నిరీక్షణేన, యద్వ్యసనమ్ - దుఃఖమ్, తదేవ దహనాస్త్రమ్-

పాణినా కృతోపచారేషు మనాక్ప్రతిపద్యచేతనాంసుగ్రీవాదిషు శనైశ్శనైః పరివార్య రాఘవౌ తాభ్యాంసమముచ్చావచం మన్త్రయమాణేషు ॥ ౧౦౩ ॥ ప ॥ వేగోద్ధూతమహాఘనస్థగితసురపథః కశ్చిదాశ్చర్యవాతో జాతస్తేనావలీఢాః పరమురురభసాదుద్రువుః కాద్రవేయాః । ముక్తస్సమ్యగ్వృతాభ్యామథసవిధగతః పక్షిరాడక్షతాభ్యాం

ఆగ్నేయాస్త్రమితిరూపకమ్. తేన దహ్యమానం హృదయం మనః యస్యతథోక్తేన విభీషణేన, సజలపాణినా - ఉదకసిక్తకరేణసతా, కృతః ఉపచారః - నేత్రావమార్జనాదిః యేషాంతథోక్తేషు సుగ్రీవాదిషు - కపిసైనికేష్విత్యర్థః. మనాక్ - ఈషత్, చేతనామ్ - ప్రజ్ఞామ్, ప్రతిపద్య ప్రశమితమూర్ఛాఇత్యర్థః. శనైశ్శనైః - మన్దంమన్దమ్, రాఘవౌ పరివార్య - ఆవృత్య, తాభ్యామ్ - రామలక్ష్మణాభ్యాంసమమ్, ఉచ్చావచమ్ - అనేకప్రకారమ్, ॥ ని ॥ ఉచ్చావచంనైకభేదమిత్యమరః ॥ వ్యా ॥ మయూరవ్యంసకాదిషు ఉచ్చచ్చనీచోచ్చపరాచోచ్చావచాకించనాకుతోభయానీతి తత్పురుషేనిపాతనాత్సాధుః. మన్త్రయమాణేషు - ఆలోచయత్సుసత్సు ॥

అథ నారదవచనాద్గరుత్మదాగమనేన తయోర్నాగపాశవిమోచనమాహ — వేగోద్ధూతేతి ॥ వేగేన ఉద్ధూతేన - చాలితేన, మహాఘేన స్థగితః - ఆచ్ఛాదితః, సురపథః - సురాణాం పన్థాః - ॥ సూ ॥ ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తోఽప్రత్యయః. అన్తరిక్షమార్గః, యేనతథోక్తః. కశ్చిత్ ఆశ్చర్యవాతః - ఆకస్మికత్వాదతివిస్మయజనకః మారుతఃజాతః, ఉత్పన్నః. కాద్రవేయాః - నాగాః, తేన - వాతేన, అవలీఢాః - ఆస్వాదితాః, స్పృష్టాఇత్యర్థః. ఉరురభసా - మహతావేగేన, దుద్రువుః - పలాయాంబభూవుః. అథ - సర్పాణాంపలాయనాన్తరమ్, సవిధగతః - సన్నిధింప్రాప్తః, పక్షిరాట్ - గరుడః, అక్షతాభ్యామ్ - అవ్రణాభ్యామ్, తద్దర్శనేన -

పాప్రియో జాయేత నోచ్చైర్విపదథ యది సా నస్థిరా ధార్మికేషు॥౧౦౮॥

॥ ౫ ॥ అథ యథాపురముత్థాయ హర్షాట్టహాసముఖరేషు వలీముఖే
షు, విచార్య హర్షకారణం భగ్నమనోరథతయా రాఘవవధాయ
క్రమశః ప్రహితానాం ధూమ్రాక్షవజ్రదంష్ట్రాకమ్పననామ్నామ
ప్రకమ్ప్యభుజబలానాం త్రయాణాంమధ్యే ప్రథమాన్తిమయోర్మారు

సర్పదంశనజనితక్షతాన్యపి పరిమృష్టానీతిభావః. తాభ్యామ్ - రా
మలక్ష్మణాభ్యామ్, సమ్భావ్య - సమ్మాన్య, ముక్తః - విసృష్టః ధా
ర్మికేషు - ధర్మిష్ఠేషు, పాప్రియః - బహుశః, ఉచ్చైః - మహతీ,
విపత్, నజాయేత - నభవేదేవేత్యర్థః. అథ యది సావిపత్ - స్యా
చ్చేత్, నస్థిరా - చిరంనతిష్ఠతీత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూ
పోఽర్థాన్తరన్యాసః. ॥ ౧౦౮ ॥

అథేతి ॥ అథ, పురా అనతిక్రమ్య యథాపురమ్ - యథాపూ
ర్వమ్, అవ్యయమిత్యాదినా సమాసః ఉత్థాయ వలీముఖేషు హ
ర్షాట్టహాసేన - సన్తోషజనితధ్వనివిశేషేణ, ముఖరేషు - శబ్దాయ
మానేషుసత్సు, హర్షకారణమ్ - గరుత్మద్వైభవేనసర్పాస్త్రవిమో
క్షణరూపమ్, విచార్య - రాక్షసముఖేనాకర్ణ్యేత్యర్థః భగ్నః -
నష్టః, మనోరథో రామజయాభిలాషః, యస్య తస్య భావస్తత్తా;
తయా హేతునా, రాఘవవధాయ - రామలక్ష్మణసంహారార్థమ్, తా
దర్థ్యేచతుర్థీ. క్రమశః - క్రమేణ, ప్రహితానామ్ - ప్రేషితానామ్,
ధూమ్రాక్షవజ్రదంష్ట్రాకమ్పనాఇతి నామ - ఆఖ్యా యేషాం తథోక్తా
నామ్, అప్రకమ్ప్యమ్ - అప్రధర్షమ్, భుజబలమ్ - బాహుశక్తిః,
యేషాం తథోక్తానామ్, త్రయాణాం రాక్షసానాంమధ్యే ॥ సూ ॥
యతశ్చనిర్ధారణమితిషష్ఠీ. ప్రథమాన్తిమయోః - ప్రథమచరమయో
ర్ధూమ్రాక్షాకమ్పనయోః, మారుతస్యాపత్యంమారుతిః - ఆఞ్జనేయః;
తస్య భుజప్రతాపః - భుజపరాక్రమ ఏవ ప్రదీపః తస్య శలభతామ్ -

తిభుజప్రతాపప్రదీపశలభతామన్యస్యశతమన్యుపౌత్రోభుజదర్పప్రమృష్టలలాటలిపితామపి హతశేషైర్విజ్ఞాయ దుర్మనాయమానేన దశాననేన సబహుమానమానీయ సమరాయదత్తనియోగః శ్లాఘనీయభుజబలప్రశస్తిఃప్రహస్తో నామ సమస్తరక్షశ్చమూపతిస్సమూఢసఙ్గ్రామసముచితసంవిధానస్స్యన్దనమలఙ్కుర్వన్నతిచటులఖురపు

పతఙ్గత్వమ్, ॥ ని ॥ సమౌపతఙ్గశలభావిత్యమరః. అన్యస్య - వజ్రదంష్ట్రస్య, శతమన్యోః - ఇన్ద్రస్య, పుత్రస్యాపత్యంపౌత్రః - అక్షోదః, ॥ వ్యా ॥ గిదాదిత్వాదణ్. తస్య, భుజదర్పేణ - బాహుగర్వేణ, ప్రమృష్టాః - శోధితాః, లలాటలిపయః - ఫాలదేశస్థితవర్ణాః, యస్యతస్యభావస్తత్తా, తామపిగతాయుష్కతామిత్యర్థః. హతశేషైః - సంహృతావశిష్టైః, విజ్ఞాయ - జ్ఞాత్వా, దుర్మనాయమానేన - దుఃఖితేనేత్యర్థః ॥ సూ ॥ భృశాదిభ్యోభువ్యచ్వేర్లోపశ్చహలక్షిత్యభూతతద్భావేక్యఙ్ సలోపశ్చ, తదన్తాల్లటశ్శానచ్. దశాననేన, సబహుమానమ్ - ససన్మానంయథాతథా, ఆనీయ - ఆమన్త్ర్య సమరాయ యుద్ధాయ, దత్తః - వితీర్ణః, నియోగః - ఆజ్ఞా, యస్యతథోక్తః శ్లాఘనీయా - శ్లాఘితుంయోగ్యా, భుజబలప్రశస్తిః - బాహుపరాక్రమఖ్యాతిర్యస్యతథోక్తః. ప్రహస్తోనామ, నామేతిప్రసిద్ధౌ. సమస్తరక్షశ్చమూపతిః - నిఖిలనిశాచరవాహినీనాయకః, సమూఢమ్ - సఙ్గృహీతమ్, ॥ వ్యా ॥ వహేఃకర్మణిక్తప్రత్యయే సమ్ప్రసారణమ్. సఙ్గ్రామసముచితం సంవిధానమ్ - యుద్ధయోగ్యముపకరణమ్ యేనతథోక్తస్సన్, స్యన్దనం అలఙ్కుర్వన్ - రథారూఢఇత్యర్థః అతిచటులాని - అత్యన్తచఞ్చలాని, యానిఖురపుటాని - శఫప్రదేశాః, త ఏవ టఙ్కాః - పాషాణభేదిన ఆయుధవిశేషాః, ॥ ని ॥ పాషాణభేదనష్టఙ్కఇత్యమరః. తైస్సముట్టఙ్కితాయాః - విదీర్ణాయాః, విశ్వమ్భరాయాః - భూమేః, గర్భగ

టటజ్ఝసముట్టఙ్కితవిశ్వమ్భరాగర్భగహ్వరావిర్భూతనిర్భరరజోరాజిభిర్వాజిభిర్జవాదవగాహమానో వానరచమూమనిర్ణీతసన్ధానముక్తిమర్మభిశ్శరోర్మిభిర్యూథంయూథం నిపాతయన్ ప్లవఙ్గమాన్ ఉత్సారయన్ దిశిదిశి గోలాఙ్గూలానన్ధీకుర్వన్నచ్ఛభల్లాన్ ప్రవర్తయన్ రక్తవాహినీస్సన్తర్పయన్ భూతగణాన్ సఞ్జనయన్ శత్రోరపి శ్లాఘాశిరఃకమ్పం సమదశాత్రవవధూచికురనికురతిమిరభారచ్ఛిదు

హ్వరః - మధ్యబిలమ్, తస్మాత్ ఆవిర్భూతాః - ఉత్థితాః, నిర్భరరజోరాజయః - అపరిమితరేణుపటలాని, యేషాం తథోక్తైః; వాజిభిః - అశ్వైః, వానరచమూం జవాత్ అవగాహమానః - ప్రవిశన్, అనిర్ణీతమ్ - అనిశ్చితమ్, సన్ధానముక్త్యోః - మౌర్వీసంయోజనమోచనయోః, మర్మ - రహస్యమ్, యేషాం తథోక్తైః; శరోర్మిభిః - బాణపరమ్పరాభిః, ప్లవఙ్గమాన్ - వానరాన్, యూథంయూథమ్ - సఙ్ఘశః, వీప్సాయాం ద్విర్భావః; నిపాతయన్ - సంహరన్నిత్యర్థః. గోలాఙ్గూలాన్ - కపిత్థాస్యకపివిశేషాన్ - దిశిదిశి - దిక్షు, సముత్సారయన్ - ఉచ్చాటయన్, అచ్ఛభల్లాన్ - ఋక్షాన్, అన్ధీకుర్వన్ - కాణీకుర్వన్, భ్రమయన్నిత్యర్థః. రక్తవాహినీః - శోణితనదీః, ప్రవర్తయన్ - ఉత్పాదయన్నిత్యర్థః. భూతగణాన్ - పిశాచసమూహాన్, సన్తర్పయన్ - సన్తోషయన్, శత్రోరపి - అరేరపి, శ్లాఘయా - స్తుత్యా, శిరఃకమ్పమ్ - శిరశ్చాలనమ్, సఞ్జనయన్ - ఉత్పాదయన్, నిజభుజవిక్రమేణ వైరిభిరపి శ్లాఘ్యమాన ఇత్యర్థః. సమదానామ్ - మదసహితానామ్, శాత్రవవధూనామ్ - శత్రుస్త్రీణామ్, చికురనికరః - కున్తలకలాప ఏవ తిమిరభారః - తమస్సంహతిః, తస్య చ్ఛిదురా - భేదికా, ॥ సూ ॥ విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచితి కురచ్. దోష్ణోః - భుజయోః, లీలా - విలాసః యస్య తాదృశేన - నీలేన - కపిసేనాపతినా, ఝడితి - శీఘ్రమ్, నిపత్యాహ

రదోర్లీలేన నీలేన ఝడితి నిపత్య హఠాద్రురుధే ॥ ౧౦౫ ॥ ప ॥
హర్షాయప్రతిపశ్యతాం సురమునేస్తర్షాయభూయోప్యసృగ్వర్షా
యస్ఫురదాజికౌశలరసోత్కర్షాయదోశ్శాలినామ్ । అన్యోన్యంత
రుభిశ్శరైః ప్రహరతోరుద్వల్గతోర్గర్జతోస్సేనానాయకయోర్యశోజ
నకయోర్జజ్ఞేరణోదారుణః ॥ ౧౦౬ ॥ అథ వపుషినిఖాతక్రూరనా

తాత్ - బలాత్కారేణ, రురుధే - రుద్ధః ॥ వ్యా ॥ రుధిర్ ఆవరణ ఇతి ధాతోః కర్మణి లిట్. ॥ ౧౦౫ ॥

తయోర్యుద్ధంవిశినష్టి — హర్షాయేతి ॥ అన్యోన్యమ్ - పరస్పరమ్, తరుభిః శరైః ప్రహరతోః - తాడయతోః, తత్ర నీల స్తరుభిః, ప్రహస్తశ్శరైరితి వివేకః. ఉద్వల్గతోః - ఉత్ప్లవమానయోః, గర్జతోః - సింహనాదంకుర్వతోః, యశోజనకయోః - కీర్తిసమ్పాద కయోః, సేనానాయకయోః - ప్రహస్తనీలయోః, దారుణః - భయఙ్కరః, రణః - యుద్ధమ్, ప్రతిపశ్యతామ్ - ద్రష్టౄణామ్, హర్షాయ - సన్తోషాయ, సురమునేః - నారదస్య, తర్షాయ - అభిలాషాయ, ॥ ని ॥ కామోభిలాషస్తర్షశ్చేత్యమరః, భూయోపి - అతిశయేన, అసృగ్వర్షాయ - రుధిరవృష్టయే, దోశ్శాలినామ్ - బాహుశాలినామ్, స్ఫురత్ - ప్రకాశమానమ్, ఆజికౌశలమ్ - రణనైపుణమ్ యస్మిన్ స తథోక్తః. రసః - వీరరసః, తస్య ఉత్కర్షాయ - అతిశయాయ, తయోర్యుద్ధదర్శనేన పరాక్రమిణాంవీర రసాతిరేకఉజ్జృమ్భతేఇతిభావః. సర్వత్ర తాదర్థ్యేచతుర్థీ, జజ్ఞే - జాతః ॥ వ్యా ॥ జనీప్రాదుర్భావఇతి ధాతోఃకర్తరిలిట్ ॥ ౧౦౬ ॥

అథ నీలేన ప్రహస్తవధమాహ — అథేతి ॥ అథ వపుషి - శరీరే, నిఖాతస్య - నిగూఢస్య, క్రూరనారాచస్య - నిశితబాణస్య, పుఙ్ఖే - మూలదేశే, ॥ ని ॥ పుఙ్ఖశ్చ్యేనేశరాదౌచేతినానా. గ్రథితానామ్ - బద్ధానామ్, ॥ ని ॥ గ్రథితంగ్రన్థితంబద్ధమిత్యమరః. విహ

రాచపుఙ్ఖగ్రథితవిహగపక్షోల్లాసనీలస్సనీలః । బృహదుపలనిపాతాన్నామ్నిశేషం వ్యతానీన్నిరుపమశరవర్షక్షిప్రహస్తం ప్రహస్తమ్ ॥ అస్తంగతే ప్రహస్తే స్వే యుక్తం ప్రాప విహస్తతామ్ । తథాపి రావణస్యాసీత్తదా యుధి మహాశయః ॥ ౧౦౭ ॥ ౫ ॥ అథ దశముఖప

గపక్షాణామ్ - కఙ్కగరుతామ్, ఉల్లాసేన - వికాసేన, నీలః - నీలవర్ణః, స నీలః - కపిసేనాపతిః, నిరుపమే - అసదృశే, శరవర్షే - బాణవృష్టౌ, క్షిప్రః - లఘుః, అతిచతుర ఇతి యావత్. హస్తః యస్య తథోక్తమ్, ప్రహస్తమ్ - రక్షస్సేనాపతిమ్, బృహదుపలస్య - మహాశిలాయాః, నిపాతనాత్ - ప్రక్షేపణాత్, నామ్ని శేషమ్ - అవశిష్టమ్, ప్రహస్త ఇతి నామమాత్రావశేషం న తు జీవితావశేషమిత్యర్థః. వ్యతానీత్ - చక్రే, మహత్యా శిలయా హతవానిత్యర్థః. అత్ర పూర్వార్ధే నిషఙ్గపక్షోల్లాసనీలత్వాఽసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్ సమ్బన్ధాతిశయోక్తిః. మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౦౬ ॥

అస్తమితి ॥ స్వే - ఆత్మీయే, ప్రకృష్టో హస్తః ప్రహస్తః తస్మిన్ - ఉత్తమకరే, అన్యత్ర ప్రహస్తనామకసచివే, అస్తమ్ - నాశమ్, గతే - ప్రాప్తే సతి, విహస్తతామ్ - విగతకరత్వమ్, విహ్వలతాం చ ॥ ని ॥ విహస్తవ్యాకులౌ సమావిత్యమరః ప్రాప. రావణ ఇతి శేషః; ఉచితహస్తే వినష్టే విహస్తత్వం యుక్తమేవేతి భావః. తథాపి - హస్తరహితత్వేఽపి, రావణస్య తదా యుధి - యుద్ధే, మహాంశ్చాసావాశయశ్చ మహాశయః - మహాన్ కరః, ॥ సూ ॥ ఆన్మహతస్సమానాధికరణజాతీయయోరిత్యాత్వమ్. ॥ ని ॥ పఞ్చశాఖశ్శయః పాణిరిత్యమరః. ఆసీత్ - జాత ఇతి విరోధః, మహాన్ ఆశయః - అభిప్రాయః, ఆసీదితి పరిహారః. సేనాపతౌ హతే సతి రావణస్స్వయమేవ యోద్ధుమచీకమతేత్యర్థః. విరోధాభాసోఽలఙ్కారః. స చ శ్లేషోత్థాపిత ఇతి తయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః ॥ ౧౦౭ ॥

వ రణప్రయాణోన్ముఖే విధూయ సమరభయమహమహమికయా పు
రస్తాద్యుగపదుచ్చలతో హస్త్యశ్వరథపదాతివర్గస్య నిష్ఠురచరణా
క్రమణనిష్పిష్టవసున్ధరాతలసముత్థితా కాచిదభ్రఙ్కషా ధూళీపాళి
రచిరాన్నిగీర్య దిగ్దేశకాలమర్యాదామాహవాద్భుతవిలోకనైకజీవి
నో దేవమునేరామన్త్రిణాయేవ నాకలోకమప్యభజత ॥ ౧౦౯ ॥

అథ రావణస్య యుద్ధయాత్రాసంరమ్భమేవ వివృణోతి ॥

అథేతి ॥ అథ - ప్రహస్తవధానన్తరమ్, దశముఖే - రావణఏవ, రణ ప్రయాణే - సమరయాత్రాయామ్, ఉన్ముఖే - అభిముఖేసతి, సమ రభయమ్ - రణభీతిమ్, విధూయ - త్యక్త్వా, అస్మత్ప్రభురేవ స్వ యం యుద్ధాయ ప్రస్థితః కిమస్మాకంభయమితిభావః. అహమహమిక యా ॥ ని ॥ అహమహమికాతుసాస్యాత్పరస్పరంయోభవత్యహఙ్కా రఇతిత్వమరః. మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. పురస్తాత్ - అ గ్రతః, యుగపత్ - ఏకదా, ఉచ్చలతః - నిర్గచ్ఛతః, హస్త్యశ్వ రథపదాతివర్గస్య, నిష్ఠురాణామ్ - కఠినానామ్, చరణానాం ఆక్ర మణేన - సఞ్చారేణ, నిష్పిష్టాత్ - విఘృష్టాత్, వసున్ధరాతలాత్, సముత్థితా - ఉచ్చలితా, అభ్రం మేఘం కషతీత్యభ్రఙ్కషా - జల దమణ్డలవ్యాపినీత్యర్థః. ॥ సూ ॥ సర్వకూలాభ్రకరీషేషుకషఇతి ఖ చ్. కాచిద్ధూళీపాళిః - రజోరాజిః, అచిరాత్ - శీఘ్రమ్, దిగ్దేశ కాలమర్యాదామ్, దిఙ్మర్యాదా - ఇయంప్రాచీ ఇయముదీచీతి; దేశమర్యాదా - ఇయం భూమిరయంసాగరఇతి; కాలమర్యాదా - ఇదందినం ఇయంరాత్రిరితి. ఏవంరూపాం స్థితిమ్, నిగీర్య - ఇయం ప్రాచీత్యాదిజ్ఞానమవలుప్యేత్యర్థః. ఆహవాద్భుతస్య - యుద్ధా శ్చర్యస్య, విలోకనేనైకేన - దర్శనమాత్రేణ జీవతి తాచ్ఛీల్యే నేతితజ్జీవీ, ॥ వ్యా ॥ తాచ్ఛీల్యేణినిః. యుద్ధాశ్చర్యదర్శనేనైవ జీవతఇత్యర్థః. అన్యథా నారదో నజీవేదేవేతిభావః. తస్య దేవము

॥ ప ॥ కల్పాన్తోద్భటభైరవాట్టహసితన్యక్కారిఢక్కారవక్షుభ్యచ్ఛేషశిరోవకుఞ్చనదరవ్యత్యస్తముర్వీతలమ్। పౌలస్త్యః కలయన్ ప్లవఙ్గపృతనాం వేగాజ్జగాహే రథాద్వాయోరగ్నిరివాటవీమురుమ

నేః - నారదస్య, ఆమన్త్రణాయ - ఆకారణాయేవేత్యుత్ప్రేక్షా. నాకలోకమపి - స్వర్గమపి, అభజత - ప్రాప్తా. స్వర్లోకవ్యాపినీ బభూవేత్యర్థః. ॥ ౧౦౯ ॥

కల్పాన్తేతి ॥ పౌలస్త్యః - రావణః, ఉర్వీతలమ్ - భూతలమ్, కల్పాన్తే - ప్రళయకాలే, ఉద్భటస్య - ఉద్ధతస్య, భైరవస్య - కాలభైరవావతారస్య పరమేశ్వరస్యేత్యర్థః. అట్టహసితమ్ - అట్టహాసః, తస్య న్యక్ అధఃకరోతీతి న్యక్కారీ - తిరస్కారీత్యర్థః, ఢక్కాయాః - యశఃపటహస్య ॥ ని ॥ స్యాద్యశఃపటహో ఢక్కేత్యమరః. యః రవః, తేన క్షుభ్యతః - క్షోభం ప్రాప్నువతః, శేషస్య - ధరణీధరస్య, శిరోవకుఞ్చనేన - ఫణానమనేన, దరవ్యత్యస్తమ్ - ఈషద్విపర్యస్తం సత్, కలయన్ - కుర్వన్, ప్లవఙ్గపృతనామ్ - వానరచమూమ్, వేగాత్ - శీఘ్రమిత్యర్థః. రథాత్ - స్యన్దనాత్, జగాహే - రథమధిరుహ్య జగాహ ఇత్యర్థః. ॥ సూ ॥ ల్యబ్లోపే పఞ్చమ్యధికరణే చేతి పఞ్చమీ; గాహేర్భ్వాదికాత్కర్తరి లిట్. తతోఽపమానమాహ—వాయోరితి ॥ అగ్నిః వాయోర్హేతోః - మారుతేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః, అటవీమ్ - అరణ్యమివ, ఉరుమదాత్ - అత్యన్తమదాద్ధేతోః, కుమ్భీ - గజః ॥ ని ॥ సిన్ధురస్సామజః కుమ్భీత్యమరః. రమ్భాణామ్ - కదలీనామ్, ॥ ని ॥ కదలీ వారణబుసా రమ్భా మోచాంశుమత్ఫలేత్యమరః. వనీమ్ - సూక్ష్మవనమివేతి వనశబ్దాదల్పార్థే స్త్రీత్వవివక్షాయాం జీప్. తదుక్తమ్ “ స్త్రీ స్యాత్కాచిన్మృణాళ్యాదిర్వివక్షాపచయే యది ” ఇతి. అత్ర పూర్వార్ధే రావణకర్తృకోర్వీతలవిపర్యాసాసమ్బన్ధేపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్సమ్బన్ధాతిశయో

డాతుఁమీక్ష్యవరమ్యాభవనీమ్ ॥ ౧౧౦ ॥ గ ॥ ప్రవిష్టమాత్ర ఏవ చిర బుభుక్షితస్తరక్షురివ మృగశాబనివహం వానరవ్యూహమల్పావశేషయన్ననల్పరోషావేశపరవశతయా నిజోపరి నీరన్ధ్రనిపాతితగిరితతిం హరిపతిం తరసానిపాత్య, తలాతలిసమరసజ్జం మరుజ్జమప్యశనినిష్ఠురముష్టిప్రహారనిమిషనిహ్నుతచేతనమహ్నాయాపహాయ, విశ్వ

త్తిః; అన్యతోఽపమూలజాఁరః. తయోరన్యోన్యవైరపేక్షాత్ తిలతణ్డులవత్సంసృష్టిః ॥ ౧౧౦ ॥

ప్రవిష్టమాత్రఇతి ॥ సనిశాచరః - రావణః, ప్రవిష్టమాత్రఏవ-ప్రవేశానుపదమేవేత్యర్థః. చిరమ్- బహుకాలాత్, బుభుక్షితః - క్షుధితః, ॥ వా ॥ భుజేస్సన్నన్తాత్కర్తరి క్తః. తరక్షుః - మృగాదనః ॥ ని ॥ తరక్షుస్తుమృగాదనఇత్యమరః. మృగశాబానాం నివహమివేత్యుపమా. వానరవ్యూహమ్, అల్పావశేషమ్ - కిఞ్చిదవశిష్టమ్, కుర్వన్, అనల్పరోషావేశేన - అత్యధికకోపాభినివేశేన, పరవశతయా - పరాధీనత్వేన హేతునా, ఆత్మీయసేనావిధ్వంసనాదితిభావః. నిజోపరి - స్వోపరిభాగే, నీరన్ధ్రమ్ - నిబిడమ్, నిపాతితా, గిరితతిః - పర్వతసముదాయః, యేనతథోక్తమ్. హరిపతిమ్ - సుగ్రీవమ్, తరసా - బలేన, ॥ ని ॥ తరసీబలరంహసోరితివిశ్వః. నిపాత్య - అధఃక్షిప్త్వా, తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధంప్రవృత్తమితితలాతలి ॥ సూ ॥ తత్ర తేనేదమితిసరూపఇతి బహువ్రీహిః; సమాసాన్తఇచ్ ప్రత్యయః. అన్యేషామపి దృశ్యతఇతి పూర్వపదాన్తస్యదీర్ఘః. యస్సమరః తస్మిన్ సజ్జమ్ - సన్నద్ధమ్, మరుతిజాతోమరుజ్జః - హనూమాన్, ॥ సూ ॥ సప్తమ్యాంజనేర్డఇతిడప్రత్యయః. తమపి, అశనిః - వజ్రమ్, సఇవ నిష్ఠురా - పరుషా, యాముష్టిః తస్యాః ప్రహారేణ - ఘాతేన, నిమిషనిహ్నుతచేతనమ్ - క్షణనిరాసితప్రజ్ఞంసన్తమ్, అహ్నాయ - శీఘ్రమ్, అపహా

విస్మయకరశరీరలాఘవవశీకారనిర్వర్తితధ్వజచాపకోటికిరీటాఞ్చలచఙ్క్రమచమత్కారదురాసదశరవ్యబన్ధనం ధనఞ్జయనన్దనం నిజపరిహాసవినోదాపకర్షదుస్సహామర్షభారసంప్రేషితపావకసాయకేన నిర్దహన్, అనిర్దేశ్యకార్ముకకలాకూలఙ్కషకరకౌశలోత్కర్షవర్షితదురాధర్షనిస్సఙ్ఖ్యపత్రిణా సౌమిత్రిణా ప్రతిక్షణం విలక్షణం నియుధ్య

య - విసృజ్య, విశ్వస్య - జగతః, విస్మయం కరోతీతి విస్మయకరమ్ ॥ సూ ॥ కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్విష్టప్రత్యయః. యచ్ఛరీరలాఘవమ్, తస్య వశీకారేణ - వశీకృత్యా, నిర్వర్తితః - విరచితః, ధ్వజే - కేతనే, చాపకోటౌ - శరాసనాగ్రే ॥ ని ॥ కోటిస్త్రీ ధనుషాగ్రే శౌ ఇతి మేదినీ. కిరీటాఞ్చలే - మకుటాగ్రభాగేచ, యశ్చఙ్క్రమచమత్కారః - సంచారకౌశలమ్, తేన దురాసదమ్ - ఆపాదితుమశక్యమ్, శరవ్యస్య - లక్ష్యస్య, బన్ధనమ్ - నిర్దేశః, యస్మిన్ తథోక్తమ్; ధనఞ్జయనన్దనమ్ - అగ్నిసుతం నీలమ్, నిజపరిహాసవినోదేన - ఆత్మోపహాసలీలయా, యః అపకర్షః - నైచ్యమ్, తేన దుస్సహేన - సోఢుమశక్యేన, అమర్షభారేణ - క్రోధాతిశయేన హేతునా, సంప్రేషితేన - ప్రహితేన, పావకసాయకేన - ఆగ్నేయాస్త్రేణ, స్వయంకేనాప్యపాయేనాజయ్యోప్యపి పితృగౌరవాద్వా పరాజితోభూయాదితిభావః. నిర్దహన్ సన్; అనిర్దేశ్యేన-ఇదమిత్థమితి నిర్దేష్టుమశక్యేన, కార్ముకకలాయాః - ధనుర్విద్యాయాః, కూలఙ్కషః - పారగామీ, యఙ్కరః - హస్తః, తస్య కౌశలోత్కర్షేణ - నైపుణ్యాతిశయేన, వర్షితాః - విసృష్టా ఇత్యర్థః. దురాధర్షాః - ఆధర్షితుమశక్యాః, పూర్వవత్ఖల్ ; అప్రతీకారా ఇత్యర్థః. నిస్సఙ్ఖ్యాః - అపరిమితాః, పత్రిణః - ఇషవః, యేనతథోక్తేన. సౌమిత్రిణా-లక్ష్మణేనసహ, చిరమ్, ప్రతిక్షణమ్, విలక్షణమ్ - అద్భుతంయథాతథా, నియుధ్య - యుద్ధ్వా, తేన - లక్ష్మణేన, ఖణ్డితకోదణ్డదణ్డస్సన్,

చిరం తేన ఖణ్డితకోదణ్డదణ్డః, ప్రచణ్డం నినదన్నతిరభసగ్రహణవిలోలవిలమ్బిజామ్బూనదఘణ్టాశతఘణఙ్ఘణరణితమాత్రవిత్రాసితసుత్రామప్రముఖదిక్పాలకల్పితపలాయనప్రసక్త్యా శక్త్యా గాఢమురసి నిహత్య భువి నిపాతయన్ లఙ్కానినీషయా లీలాసమున్మూలితశఙ్కరాచలైరపి తం కరాఙ్ఘ్రిపైః కిఞ్చిదుచ్చాలయితుమపి నశశాకసనిశాచరపతిః ॥ ౧౧౧ ॥ వ ॥ క్రుద్ధో హనూమానథబద్ధపూర్వాం దుష్టస్య ముష్టిం హృదయే నిపాత్య । సౌమిత్రిమాదాయ తదా ప్ర

ప్రచణ్డమ్ - అతిక్రూరం యథాతథా, నినదన్ - గర్జన్, అతిరభసేన - అత్యన్తత్వరయా, గ్రహణేన - స్వీకారేణ, విలోలస్య - చఞ్చలస్య, విలమ్బినః - విస్రంసినః, జామ్బూనదఘణ్టానామ్ - సువర్ణఘణ్టానామ్, శతస్య ఘణంఘణరణితమాత్రేణ - ఘణఘణాత్కారమాత్రేణ, విత్రాసితానామ్ - భీషితానామ్, సుత్రామా - ఇన్ద్ర ఏవ, ప్రముఖః యేషాం తైః దిక్పాలైః, కల్పితా - కారితా, పలాయనప్రసక్తిః - ధావనప్రసఙ్గః, యయా తథోక్తయా; ఇన్ద్రాదయోపి శక్తిఘణ్టారవశ్రవణమాత్రేణ పలాయన్త ఇతి భావః. శక్త్యా - శక్త్యాయుధేన, గాఢమ్ - దృఢం యథాతథా, ఉరసి - వక్షసి, నిహత్య, భువి నిపాతయన్, లఙ్కానినీషయా - స్వపురీం నేతుమిచ్ఛయా, లీలయా - విలాసేన, సమున్మూలితః - ఉత్పాటితః, శఙ్కరాచలః - కైలాసగిరిః, యైస్తథాభూతైరపి, కరాఙ్ఘ్రిపైః - హస్తైః, తమ్ - సౌమిత్రిమ్, కిఞ్చిదుచ్చాలయితుమపి - ఈషత్కమ్పయితుమపి, నశశాక - సమర్థో నాభూత్. తం కరైశ్చాలయితుమప్యసమర్థో బభూవ కిముత స్వపురం నేతుమితి భావః ॥ ౧౧౧ ॥

క్రుద్ధ ఇతి ॥ అథ - లక్ష్మణవక్షసి శక్తిపాతనానన్తరమ్, క్రుద్ధః హనూమాన్, దుష్టస్య రావణస్య, హృదయే - వక్షసి, పూర్వంబద్ధా బద్ధపూర్వా తామ్ ॥ వా ॥ సుప్సుపేతి సమాసః. ॥ సూ ॥

సూనమాలామివ ప్రాపయతిస్మరామమ్ ॥ ౧౧౨ ॥ వ్యాపారయ
న్నేకముదశ్రులక్ష్మణేకోపారుణంవైరిణిచాన్యదీక్షణమ్ । నిమజ్జయా
మాససశోకసాగరే సైన్యంస్వమన్యచ్చ మహాభయార్ణవే ॥ ౧౧౩ ॥
అథత్రైలోక్యవీరస్య శుశ్రువేచాపకూజితమ్ । మూర్ఛితాశ్వస్త

భూతపూర్వేచరడితినిర్దేశాత్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః. రావణము
ష్టిప్రహారానన్తరమేవబద్ధామ్, ముష్టిం నిపాత్య - ముష్ట్యాతమాహ
త్యేత్యర్థః. తదా - తస్మిన్కాలే, సౌమిత్రిమ్ - లక్ష్మణమ్, ప్రసూన
మాలామివ ఆదాయ - తద్వల్లీలయా గృహీత్వా, రామం ప్రాపయ
తిస్మ - గమయామాస ॥ సూ ॥ లట్స్మఇతిభూతార్థేలట్ ॥ ౧౧౨ ॥

వ్యాపారయన్నితి ॥ సః - రామః, ఉదశ్రు - ఉత్ప్లుతబా
ష్పమ్, ఏకం ఈక్షణమ్ - చక్షుః, లక్ష్మణే వ్యాపారయన్ - ఉద్యో
జయన్, లక్ష్మణమతిదుఃఖేనపశ్యన్నిత్యర్థః. వైరిణి - శత్రౌ రావ
ణే, కోపారుణమ్ - రోషరక్తమ్, అన్యదీక్షణం వ్యాపారయన్ - రి
పుంరోషేణపశ్యన్, స్వమ్ - స్వకీయమ్, సైన్యం శోకసాగరే - దుః
ఖసముద్రే, నిమజ్జయామాస - ప్లావయామాస, అన్యత్ సైన్య
మ్ - శత్రుసైన్యమ్, మహాభయార్ణవే - భీతిసముద్రే, నిమజ్జ
యామాసేత్యన్వయః. భ్రాతృవిషయిణీంరాఘవస్య శుచంవిజ్ఞా
య కపిసైనికాశ్శోకవ్యాకులాబభూవుః. రావణవిషయిణీం రుషం
జ్ఞాత్వా రాక్షసా భీతాబభూవురిత్యర్థః. ॥ ౧౧౩ ॥

అథేతి ॥ అథ, త్రయాణాంలోకానాంసమాహారః త్రిలోకీ,
అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుస్త్రియామిష్టఇతి వచనాత్ స్త్రీత్వే
॥ సూ ॥ ద్విగోశ్చేతిఙీప్. త్రిలోక్యేవ త్రైలోక్యమ్; స్వార్థే
ష్యఞ్. తస్మిన్వీరః - త్రిభువనైకశూరఇత్యర్థః. తస్య శ్రీరామస్య,
చాపకూజితమ్ - ధనుర్ధ్వనిః, ప్రథమమ్ మూర్ఛితః - లుప్తచేతనః,
అనన్తరమ్, ఆశ్వస్తః - ప్రత్యాగతప్రజ్ఞః, తథాభూతస్య సౌమిత్రేః

సౌమిత్త్రి చేతనాస్వాగతంకిల ॥ ౧౧౪ ॥ రామేణబాణేనహతైకశే
షీకృతస్సపాపీకృపయావిసృష్టః । ప్రమ్లానతేజారవిరస్తశైలదరీ
మివ ప్రాపపురీంస్వకీయామ్ ॥ ౧౧౫ ॥ అథశయాళుమబోధయ
దుద్యమైరసమయే వివిధైరనుజంనిజమ్ । సచవిచార్యనిజాగ్రజవైకృ

చేతనాయాః - ప్రజ్ఞాయాః, స్వాగతంకిల - సుఖాగమనప్రశ్నఇవ,
కిలేతి సమ్భావనాయామ్. శుశ్రువే - శ్రుతః, శ్రీరామచన్ద్రచాప
కూజితే సౌమిత్రిచేతనాస్వాగతసమ్భావనయావస్తుత్ప్రేక్షా ॥

రామేణేతి ॥ రామేణ కర్త్రా, బాణేన కరణేన ॥ సూ ॥
కర్తృకరణయోస్తృతీయేత్యుభయత్ర తృతీయా. ఏకశ్చాసౌశేష
శ్చేతి కర్మధారయః. ఏకశేషీకృతః - ఏకఏవావశిష్టఃకృతఇత్యర్థః.
హతశ్చాసావేకశేషీకృతశ్చ; ఉభయత్ర పూర్వకాలేత్యాదినాస
మాసః. తదను కృపయా - దయయా, విసృష్టః - త్యక్తః, నతు
జేతుమసామర్థ్యేనేతిభావః. సపాపీ - రావణః, పరదారాభిమర్శా
త్పాపీతిభావః. ప్రమ్లానం తేజః యస్యతథోక్తః, నష్టకాన్తిస్సన్నిత్య
ర్థః. రవావపీదంయోజ్యమ్; రవిః - సూర్యః, అస్తశైలస్య - పశ్చి
మాచలస్య, దరీమ్ - గుహామివ, స్వకీయామ్ - ఆత్మీయామ్, పు
రీమ్ - లఙ్కామ్, ప్రాప - ప్రాప్తవాన్, ఉపమాలఙ్కారః. ॥

అథకుమ్భకర్ణప్రబోధనమాహ — అథేతి ॥ అథ - నిజపరా
జయానన్తరమ్, శయాళుమ్ - నిద్రాళుమ్ ॥ ని ॥ స్వప్నక్ఛయా
ళుర్నిద్రాళురిత్యమరః. ॥ వా ॥ శీఙోవాచ్యఇతి వార్త్తికేనఆళు
చ్. నిజం అనుజమ్ - కుమ్భకర్ణమ్, అసమయే - అకాలే, షణ్మాసా
భ్యన్తరఏవేత్యర్థః. వివిధైః - కుఠారప్రహారాదిభిరిత్యర్థః. ఉద్యమైః-
ఉద్యోగైః, బోధనోపాయైరిత్యర్థః. అబోధయత్ - బోధితవాన్,
సచ - కుమ్భకర్ణశ్చ, నిజాగ్రజస్య - రావణస్య, వికృతమేవవైకృ
తమ్ - స్వార్థేఽణ్. సదివసైనాద్యదివినాశనిజపరాజయరూపం వి

తం ప్రబుబుధే మరణం శరణం రణే ॥ ౧౧౬ ॥ ౫ ॥ అథ జ్ఞాతసారోఽపి విక్రమస్వభావానుగుణముత్తంసితభ్రాతృశాసనః కోపకృశానుపునరుక్తనిద్రాచ్ఛేదపరిణతనయనరక్తిమా శిరోభాగసంసక్తదవహుతవహజ్వాల ఇవాఞ్జనాచలః ప్రాకారముల్లఙ్ఘ్య సమరాఙ్గణమభిజగామ నిద్రాశేషవిజృమ్భమాణజృమ్భణారమ్భః కుమ్భకర్ణః ॥ ౧౧౭ ॥

కారమిత్యర్థః. విచార్య, రణే - యుద్ధే, మరణమ్ - మృతమ్, శరణమ్ - రక్షకం సత్, ప్రబుబుధే - అవగతవాన్, బుధ అవగమనే ఇతి ధాతోః దైవాదికాల్లిట్. అకాలే ప్రబోధనేన రావణపరాజయేన చ రణే స్వస్య మరణమేవ నిశ్చితవానిత్యర్థః. ద్రుతవిలమ్బితవృత్తమ్ ॥

అథేతి ॥ అథ - బోధనానన్తరమ్, కుమ్భకర్ణః, జ్ఞాతః - విదితః, సారః - స్థిరాంశః, విజయాభావరూపః యేన తథోక్తోఽపి; యథాకథఞ్చిదపి ఇదానీం రాక్షసానామపజయకాల ఇతి నిశ్చితబుద్ధిరపీత్యర్థః. విక్రమస్వభావానుగుణమ్ - పరాక్రమస్వరూపానురూపమ్, కథమపి రణాఙ్గణే యావజ్జీవం స్వపరాక్రమానుగుణం చేష్టితవ్యమితిబుద్ధ్యేత్యర్థః. ఉత్తంసితమ్ - శిరసాధృతమ్ ॥ వ్యా ॥ ఉత్తంసశబ్దాత్తత్కరోతీతిణౌ కర్మణి క్తః. భ్రాతుః - రావణస్య, శాసనమ్ - నిదేశః, యేన తథోక్తస్సన్; కోపకృశానునా - రోషానలేన, పునరుక్తః - ద్విగుణితః, నిద్రాచ్ఛేదేన - నిద్రాభఙ్గేన, పరిణతః - సంజాతః, నయనయోః రక్తిమా - ఆరుణ్యమ్, ॥ సూ ॥ గుణవచనేత్యాదినా ఇమనిచ్. యస్య తథోక్తస్సన్; తత్రోపమానమాహ — శిరోభాగే - శిఖరదేశే, సంసక్తే - సఙ్గతే, దవహుతవహస్య - వనాగ్నేః, జ్వాలే - అర్చిషీ, యస్య తథోక్తః. అఞ్జనాచలః - అఞ్జనపర్వత ఇవ స్థిత ఇతి. ప్రాకారమ్ - సాలమ్, సముల్లఙ్ఘ్య - అతిక్రమ్య, నిద్రాశేషేణ, అసమయప్రబోధనాదితి భావః. విజృమ్భమాణః, జృమ్భమాణస్య - ఆలస్యేన ఆస్యవ్యాదానస్య ఆరమ్భః

॥ వ ॥ ఆకాశభ్రమితత్రిశూలమశనిప్రాయాట్టహాసస్వనత్రస్య
న్నాకికులం చలన్తమివతం నిధ్యాయ విన్ధ్యాచలమ్ । భ్రశ్యద్ధైర్య
ముదీర్ణకమ్పముదయద్దిగ్భ్రాన్తి చిన్తాకులం ప్రక్షీణస్మృతయః ప్లవఙ్గప
తయః పేతుః పరే నిర్యయుః ॥ ౧౧౭ ॥ గ ॥ అథ తానఙ్గదస్సాధ్వ
సోద్విగ్నమానసాన్నివార్య సధైర్యమిదమువాదీత్ ॥ ౧౧౮ ॥ గ ॥

యస్యతథోక్తస్సన్ ; ॥ ని ॥ జృమ్భమాణస్త్రిషుజృమ్భణమిత్య
మరః. సమరాజిరాణమ్, అభిజగామ - ఉపగతవాన్. ॥ ౧౧౬ ॥

తద్దర్శనేన వానరాణామవస్థామాహ — ఆకాశేతి ॥ అకా
శే భ్రమితమ్ - ఘూర్ణితమ్, త్రిశూలమ్ - త్రిశిఖమ్, యేనతథోక్త
మ్. అశనిప్రాయస్య - వజ్రప్రహారసదృశస్య, అట్టహాసస్య స్వ
నేన - శబ్దేన, త్రస్యత్ - బిభ్యత్, నాకినామ్ - దేవానామ్, కు
లమ్ - సమూహః, యస్యతథోక్తమ్. అతఏవచలన్తమ్ - సఞ్చర
న్తమ్, విన్ధ్యాచలమ్ - విన్ధ్యశైలమివస్థితమ్. కుమ్భకర్ణమ్, నిధ్యా
య - దృష్ట్వా, ప్లవఙ్గపతయః - వానరాధీశాః, భ్రశ్యత్ - గళత్,
ధైర్యం యస్మిన్కర్మణితద్యథాతథా, ఉదీర్ణః - ఉత్పన్నః, కమ్పః -
వేపథుః, యస్మిన్కర్మణితద్యథాతథా, ఉదయద్దిగ్భ్రాన్తి - ఉద్భ
వద్దిగ్విభ్రమంయథాతథా, చిన్తయా - హాహతాస్మః కింకుర్మోవయ
మిదానీం కాగతిరిత్యాద్యాలోచనయా, ఆకులమ్ - వ్యాకులమ్ య
థాతథా. ప్రక్షీణస్మృతయః - వినష్టజ్ఞానవిశేషాస్సన్తః. పేతుః - అ
ధఃపతితాః. పరే - ఇతరే, ఈషద్ధైర్యశాలినఇత్యర్థః. నిర్యయుః -
నిర్గతాః, పలాయామ్బభూవురిత్యర్థః. ॥ ౧౧౭ ॥

అథేతి ॥ అథ - ఏవంసేనాభ్రంశానన్తరమ్, అఙ్గదః - వాలిసూనుః,
సాధ్వసేన - భయేన, ఉద్విగ్నమ్ - సమ్భ్రాన్తమ్, మానసమ్ - మ
నః యేషాంతథోక్తాన్. తాన్ - కపిసైనికాన్, నివార్య - పలాయమా
నాన్నిరుధ్య, సధైర్యమ్, ఇదమ్ - వక్ష్యమాణమ్, అవాదీత్ ॥ ౧౧౮ ॥

భో భో యూథనాథాః హన్త కథమివ ప్రవీరకులకేదారకలమాఙ్కురా అపి అనివార్యశౌర్యరసప్రసవభూమయోఽపి సహస్రశస్సఙ్గ్రామకర్మలబ్ధయశోవిశదా అపి మానధనా అపి పరీక్షితభక్తయోఽపి రాజనయనియమాకూపారపారదృశ్వానోఽపి హృదయఙ్గమసుగ్రీవశాసనని

తద్వచనప్రకారమేవాహ — భోభో ఇతి ॥ భో భో యూథనాథాః - సేనాపతయః, ప్రవీరాణామ్ - శూరాణామ్, కులమ్-వంశః, తదేవ కేదారః - నదీమాతృకక్షేత్రవిశేషః, ॥ ని ॥ పుంనపుంసకయోర్వప్రం కేదారం క్షేత్రమిత్యమరః. తస్య కలమానామ్-శాలివిశేషాణామ్, అఙ్కురాః - ప్రరోహరూపా అపి, వీరకులప్రసూతా అపీత్యర్థః. అథ కథం వీరకులప్రసూతిమాత్రేణ ధైర్యావలమ్బనమితి చేదాహ — అనివార్యస్య - పరైః అప్రకమ్ప్యస్య, నిసర్గసిద్ధత్వాదితి భావః. శౌర్యస్య - పరాక్రమస్య, ప్రసవభూమయోఽపి - ఉత్పత్తిభూమయోఽపి, న కేవలం వీరకులప్రసూతా యూయం అపి తు స్వయమప్యప్రతిహతపరాక్రమా ఇత్యర్థః. కిఞ్చ, సహస్రశః - బహువారమ్, సఙ్గ్రామకర్మణా లబ్ధేన - ప్రాప్తేన, యశసా - కీర్త్యా, విశదాః - ప్రకాశమానా అపి, అస్త్వేవమ్ - తథాపీదానీమస్మదస్మత్ప్రాణరక్షణార్థం పలాయనస్య కా క్షతిరితి చేత్ తత్రాహ — మానధనా ఇతి ॥ మాన ఏవ ధనమ్ - ధనవద్రక్షణీయం వస్తు యేషాం తథోక్తా అపి, తదుక్తమ్ “ప్రాణం వాపి పరిత్యజ్య మానమేవాభిరక్షతు । అనిత్యో భవతి ప్రాణో మానమాచన్ద్రతారకమ్” ఇతి. కిఞ్చ, పరీక్షితభక్తయోఽపి - ప్రాణత్యాగేనాపి భక్త్యా స్వామికార్యధురన్ధరా అపీత్యర్థః. మాస్త్వస్మాకం స్వామికార్యధౌరన్ధర్యమితి చేన్న సా రాజనీతిరితి తేషాం రాజనీతిజ్ఞత్వం చ స్పష్టీకరోతి; రాజనయేతి ॥ రాజనయస్య - రాజనీతేః, యో నియమః - నిబన్ధనమ్, స ఏవ అకూపారః - సముద్ర ఇతి రూపకమ్, తస్య పారం ద్రష్టా పారదృశ్వా ॥ వ్యా ॥

స్త్రింశధారాఅపి విస్మృత్య కులశీలాదీనక్యకృతప్రజ్ఞాఇవ క్వచన కదాచన కిఞ్చిదప్యనాఘ్రాతసఙ్గ్రామగన్ధాఇవ స్వప్నేప్యనాలక్షితరక్షఃకీటాఇవ ప్రాకృతాఇవ జన్తవస్సమన్తాదపి పలాయన్తే భవన్తస్సఙ్గరముఖాత్ ॥ ౧౨౦ ॥ ప ॥ ఆకృత్యౌన్నత్యమాత్రేణ మాభైష్ట

దృశేఃక్వనిప్ప్రత్యయః. తథాభూతాఅపి - పారగామినోపీత్యర్థః. అస్త్వేతత్సర్వమపి; సుగ్రీవాజ్ఞాకథముపన్యస్తేయమిత్యాహ—హృదయఙ్గమేతి ॥ హృదయంగచ్ఛతీతి హృదయఙ్గమః ॥ సూ ॥ గమశ్చేతిఖచ్. అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః. చిత్తవ్యాపినీత్యర్థః. సుగ్రీవస్య శాసనమ్ - ఆజ్ఞా, తదేవ నిస్త్రింశస్య - ఖడ్గస్య, ॥ ని ॥ ఖడ్గేతునిస్త్రింశచన్ద్రహాసాసిరిష్టయఇత్యమరః. ధారా - అగ్రభాగః యేషాం తథోక్తాః; విదితసుగ్రీవాజ్ఞాత్తైక్ష్ణ్యాఅపీత్యర్థః. ఏవంభూతాభవన్తఃకులశీలాదీని - అభిజాత్యస్వభావాదీని, ఆదిశబ్దేనశౌర్యాదీనాంపరిగ్రహః. విస్మృత్య, అకృతప్రజ్ఞాఇవ - అశిక్షితబుద్ధయఇవ, కించ, క్వచన - కుత్రచిత్, కదాచన - కస్మింశ్చిత్కాలేపి, కిఞ్చిత్ - ఈషదపి, అనాఘ్రాతః సఙ్గ్రామగన్ధః యైస్తేతథోక్తాఇవ. స్వప్నేపి - నిద్రాయామపి, అనాలక్షితః - అదృష్టః, రక్షఃకీటః - రాక్షసక్రిమిః, యైస్తేతథోక్తాఇవ. ప్రాకృతాజన్తవః - క్షుద్రప్రాణినఇవచ; సఙ్గరముఖాత్, సమన్తాత్ - పరితః, కథమివ పలాయన్తే - కథంవావిద్రవన్తి, హన్తేత్యాశ్చర్యే. పరేత్యుపసర్గపూర్వాదయగతావితిధాతోర్లట్ ॥ సూ ॥ ఉపసర్గస్యాయతావిత్యుపసర్గరేఫస్యలత్వమ్. భవదోయ్గాత్ప్రథమపురుషః ॥

ఆకృత్యౌన్నత్యేతి ॥ హేమహితౌజసః - మహాబలాః ॥ ని ॥ ఓజోదీప్తౌబలేఇత్యమరః. ఆకృతేః - ఆకారస్య, ఔన్నత్యమ్ - ఉన్నతత్వమ్, తదేవ తన్మాత్రం తేన, కేవలం ఆకారోన్నతిరేవ న హితావద్బలాతిశయఇతిభావః. మాభైష్ట - భీతామాభవత. ॥ వ్యా ॥

మహితౌజసః । నహన్తిసిమ్హశాబకఃసుద్రితుఙ్గంమతఙ్గజమ్ ॥ ౧౨౧ ॥
తదభ్రంకషవర్ష్మాణం వృత్రంవజ్రీవదఞ్జసా । గృహీత్వా ధైర్యద
మ్భోళిం హనామ తమృషిద్రుహమ్ ॥ ౧౨౨ ॥ ఇత్యఙ్గదేన గది
తాహరయోనివృత్య యానక్షిపన్ శిఖరిణఃపరితశ్చ్యుతాస్తే । విద్ధ్వా

ఞిభీభయేఇతి ధాతోఃమాఙిలుఙిత్యనునయేలుఙ్ . నమాఙ్యోగఇత్య డాగమప్రతిషేధః; కథమతిమహతోఽపి భూతాద్భయాభావఇతి చేత్తమేవార్థం సమర్థయతి — సింహశాబకః - కణ్ఠీరవశిశుః, అద్రిమివ తుఙ్గమ్, మతఙ్గజమ్ - మత్తదన్తినమ్, నహన్తికిమితికాకుః. హన్త్యేవేత్యర్థః. తద్వద్యూయమపీతిభావః. అతఏవ మహితౌజసఇతి సాభిప్రాయంవిశేషణమ్, అత్ర విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః. ॥ ౧౨౧ ॥

కిమిదానీమస్మాభిరాచరణీయమితిచేదాహ — తదితి ॥ తత్ - తస్మాత్కారణాత్, అభ్రంకషతీతి అభ్రంకషమ్ - మేఘమణ్డలచుమ్బి, ॥ సూ ॥ సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషఇతిఖచ్. ముమాగమః; వర్ష్మ - శరీరమ్, యస్యతథోక్తమ్. ॥ అ ॥ శరీరంవర్ష్మవిగ్రహఇత్యమరః. అత్యున్నతవిగ్రహమిత్యర్థః. ఋషిభ్యోద్రుహ్యతీతి ఋషిద్రుక్ ॥ సూ ॥ సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్. తమ్ - మునిద్వేషిణమ్, తమ్ - కుమ్భకర్ణమ్, ధైర్యమేవదమ్భోళిః - వజ్రాయుధమితిరూపకమ్, తమ్, గృహీత్వా - ధైర్యమవలమ్బ్యేత్యర్థః. వృత్రమ్ - వృత్రాసురమ్, వజ్రిణాతుల్యం వజ్రివత్ - ఇన్ద్రఇవ, ॥ సూ ॥ తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః. అఞ్జసా - శీఘ్రమ్, హనామ - మారయామ, హనధాతోర్లోట్. ॥ ౧౨౨ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - ఏవంరీత్యా, అఙ్గదేన, గదితాః, హరయః - కపయః, నివృత్య - ప్రత్యాగత్య, యాన్ శిఖరిణః - పర్వతాన్, అక్షిపన్ - పాతయామాసుః, తే - పర్వతాః, పరితః, చ్యుతాః - ప్ర

ఘమానవపుషోఽస్య నిశాచరస్య ప్రత్యన్తభూభృత ఇవాతితరాం విరేజుః ॥ ౧౭౩ ॥ ౫ ॥ అథసమేతాస్సర్వేతమేనం భువి నిపాతయితుమనసోవనౌకసస్సహసా యుగపదాశరాధ్యరురుహుః ॥ ॥ వ ॥ తస్మిన్విధూన్వతివపుస్తరసాబలిష్ఠేలగ్నాఅపి శుత్తిముఖావ

స్తాన్సన్తః, విన్ధ్య ఇవ ఆచరతీతి విన్ధ్యాయమానం- విన్ధ్యసదృశమిత్యర్థః. ॥ సూ ॥ కర్తుఃక్యఙితిత్యాదినాక్యఙ్; తదన్తాల్లటశ్శానచ్ వపుః - శరీరమ్, యస్యతథోక్తస్య. అస్య నిశాచరస్య - కుమ్భకర్ణస్య, ప్రత్యన్తభూభృత ఇవ - ఆసన్నమహీధరా ఇవ, అతితరామ్ - అత్యన్తమ్, అతీత్యవ్యయమ్ ॥ సూ ॥ ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినాతరపికిమేత్తిఙవ్యయాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే ఇతి ఆమ్ప్రత్యయః. విరేజుః - ప్రచకాశిరే. ॥ ౧౭౩ ॥

అథేతి ॥ అథ, వనం ఓకః స్థానం యేషాన్తే వనౌకసః - వానరాః ॥ ని ॥ ఓకఆశ్రయమాత్రేచసన్ద్రిరేచ నపుంసకమితిమేదినీ. సమేతాః - మిళితాస్సన్తః, తమ్ - తథా అత్యున్నతశరీరమిత్యర్థః. ఏనమ్ - కుమ్భకర్ణమ్, భువిపాతయితుం మనః యేషాం తథోక్తాః - పాతయితుమిచ్ఛన్తః, సహసా - బలేన, ॥ ని ॥ సహోబలంసహఃమార్గ ఇత్యమరః. యద్వా, సహసేత్యవ్యయమ్; అతర్కితంయథాతథేత్యర్థః. ॥ ని ॥ అతర్కితేతుసహసేత్యమరః. యుగపత్ - ఏకదా, అధ్యరురుహుః - ఆరురుహుః. రుహధాతోఃకర్తరిలుఙ్. ॥

తస్మిన్నితి ॥ బలిష్ఠే - అతిశయేన బలవతి, ॥ వ్యా ॥ అతిశాయినేతమబిష్ఠనావితిష్ఠన్ప్రత్యయః. తస్మిన్ - కుమ్భకర్ణే, తరసా-బలేన, ॥ ని ॥ తరస్సీబలరంహసోరిత్యమరః. వపుః - శరీరమ్, విధూన్వతి - కమ్పయతిసతి, శుత్తిముఖావయవేషు - కర్ణాద్యఖిలాఙ్గేషు, యత్నాత్ - ప్రయాసేన, లగ్నాః - సంసక్తాఅపి, అతిధృఢంకర్ణాద్యవయవానాలమ్బస్థితా అపీత్యర్థః. కపయఇతి శేషః.

యవేషుత్క్రాన్తాత్ । జఙ్ఘానిలస్యదకదర్థితనైకశాఖాదామ్రాచ్ఛలాటవఇవ న్యపతన్నవన్యామ్ ॥ ౧౨౫ ॥ జిత్వా నీలమధో నిపాత్య శరభం హత్వాయుధేనాఙ్గదం విధ్వా సంయతి గన్ధమాదనమపి క్షిప్త్వా గవాక్షం క్షణాత్ । ఆహత్యాతివిశాలయా చ శిలయా సుగ్రీవమగ్రేసరశ్శూరాణాం పరిగృహ్య చ ప్రతియయౌ లఙ్కామలఙ్కారిణీమ్ ॥ ॥ ౬ ॥ అథ తత్ర వృథా రాజపిణ్డోపజీవిషు లఙ్కానివాసిషు నియ

జఙ్ఘానిలస్య - ప్రచణ్డవాయోః, స్యదేన - జవేన, కదర్థితాః - పీడితాః, కమ్పితా ఇత్యర్థః. నైకశాఖాః - అనేకవిటపాః, యస్య తస్మాత్తథోక్తాత్; ఆమ్రాత్ - రసాలవృక్షాత్, ॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలశ్చేత్యమరః. ॥ సూ ॥ ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానసంజ్ఞా, శలాటవఇవ - అపక్వఫలానీవ ॥ వి ॥ ఆమే ఫలే శలాటుస్స్యాదిత్యమరః, అవన్యామ్ - భూమ్యామ్, న్యపతన్ - నిపతితాః, వస్తృథాతోఃకర్తరిలిఙ్. ఉపమాలఙ్కారః. ॥ ౧౨౫ ॥

జిత్వేతి ॥ శూరాణామ్ - వీరాణామ్, అగ్రేసరతీత్యగ్రేసరః - అగ్రగామీ, కుమ్భకర్ణః, సంయతి - యుద్ధే, నీలమ్ - సేనాపతిమ్, జిత్వా, శరభమ్ - తన్నామానం కపియూథపమ్, అధః, నిపాత్య - పాతయిత్వా, అఙ్గదమ్, ఆయుధేన, హత్వా, గన్ధమాదనమపి, విధ్వా - వ్యథయిత్వా, క్షణాత్ - క్షణకాలేన, గవాక్షం క్షిప్త్వా - ఉత్క్షిప్య, అతివిశాలయా శిలయా సుగ్రీవం చ ఆహత్య - తాడయిత్వా, పరిగృహ్య - గృహీత్వా చ, అలఙ్కారిణీమ్ - మణ్డనవతీమ్, కుమ్భకర్ణేన వానరరాజో జిత ఇతి ముదా రాజాజ్ఞయా అలఙ్కృతామిత్యర్థః. లఙ్కాం ప్రతి యయౌ - జగామ, సర్వత్ర సమానకర్తృకయోః పూర్వకాల ఇతి క్త్వాప్రత్యయః. ॥ ౧౨౬ ॥

అథేతి ॥ అథ - స్వస్య లఙ్కాప్రవేశానన్తరమ్, ప్లవగానామధిపతిః - సుగ్రీవః, తత్ర - లఙ్కాయామ్, లఙ్కానివాసిషు - లఙ్కా

తమయమేకఏవ ప్రకటితపౌరుషలక్షణస్సముద్ధర్తా చ స్వజనహృదయశల్యానామితి ప్రహర్షబహులాభిర్మహిలాభిరభినిర్వర్తితేషు శిశిరోపచారేషు సారఘనసారపటీరోశీరసంభారసురభిశీతళసలిలశీకరాసారేణ ప్రతినికేతనవాతాయనసమీరితకుసుమోపహారపరిమళోద్గారచారుతరసమీరకిశోరసఞ్చారేణ చ కథఞ్చన ప్రత్యాగతచేత

వాస్తవ్యేషు జనేషు, వృథా - వ్యర్థమ్, రాజ్ఞఃపిణ్డం రాజపిణ్డమ్-రాజసమ్బన్ధిజీవనమ్, ॥ ని ॥ పిణ్డోవపుషినివాపేగోళేప్యథపిణ్డమయసిగర్భశిశౌ । ఆజీవనేఇతి నానా. తేన ఉపజీవతి తాచ్ఛీల్యేనేతి తదుపజీవీ, ఉభయత్ర ॥ సూ ॥ సుప్యజాతౌణినిస్తాచ్ఛీల్యేఇతిణినిః; తథాభూతేషు సత్సు, సర్వేష్వపి రాక్షసేషు వృథా రాజాన్నేన ఉదరంభరిషు సత్స్విత్యర్థః. అయం కుమ్భకర్ణః, ఏకఏవ ప్రకటితం పౌరుషస్య - పరాక్రమస్య, లక్షణం యేనతథోక్తః. స్వజనహృదయశల్యానామ్ - బన్ధుజనమనశ్శల్యానామ్, సముద్ధర్తా - పరిహర్తా చ, ॥ ని ॥ శల్యఃపర్ణసిరాజాలె యాదోభేదే త్రిషఙ్కయోః - స్థాణౌకీలె మేహనే చేతినానా. ఇతి ప్రహర్షేణ బహులాభిః-అత్యధికానన్దయుక్తాభిరిత్యర్థః. మహిలాభిః - అఙ్గనాభిః, శిశిరోపచారేషు అభినిర్వర్తితేషు - విరచితేషుసత్సు, సారాణామ్ - శ్రేష్ఠానామ్, ఘనసారః - కర్పూరపరాగః, పటీరః - చన్దనమ్, ఉశీరమ్ - లామజ్జకమ్, తేషాం సంభారేణ - మేళనేన, సురభీణామ్ - సుగన్ధీనామ్ ॥ ని ॥ సురభిస్తుగవి స్త్రియామ్ । వసన్తే చైత్రయోః పుంసి త్రిషుసౌమ్యసుగన్ధిరితి నానా. శీతలానాం సలిలానాం యేశీకరాః తేషాం ఆసారేణ - ధారాసమ్పాతేన, నికేతనే నికేతనే ప్రతినికేతనమిత్యవ్యయీభావః - ప్రతిమన్దిరమ్, వాతాయనేన - గవాక్షమార్గేణ, సమీరితః - ప్రేరితః, యఃకుసుమానాం ఉపహారః - ఉపాయనమ్, తస్య, పరిమళస్య; ఉద్గారేణ - ప్రసరణేన, చారుత

వో నిష్పన్దగాత్రఏవ! హన్త, నీతఏవాస్మి పరమదారుణరక్షఃపిశాచేనామునాస్వనగరీం, ప్రత్యాసన్నైనహి కారాగారకుటుమ్బితా, వృథైవ ప్రతిశ్రుతవిజయోస్మి మహోపకారిణె రఘుకుమారాయ మన్దభాగ్యఇతి బహువిధచిన్తాపరతన్త్రోపి, భవతు తావదేవమితి ప్రత్యుత్పన్నమతిర్ఝడితి సముత్పత్య కరాభ్యాం కర్ణౌ ముఖేనచ నాసికాముత్పాట్య విదార్యచ చరణాభ్యాం విద్విషఃపార్శ్వే జ్యానిర్గతఇవ మార్గణస్స

రస్య సమీరకిశోరస్య - మన్దమారుతస్య, సఞ్చారేణ కథఞ్చన ప్రత్యాగతచేతనః - లబ్ధప్రజ్ఞస్సన్, నిష్పన్దగాత్రఏవ - నిశ్చలశరీరఏవ, అన్యథా తేన లబ్ధసంజ్ఞఇతి జ్ఞాయేతేతిభావః. హన్త - కష్టమ్, అమునా పరమదారుణేన - అతిభీషణేన, రక్షఃపిశాచేన - రాక్షసపిశాచేన, నీతఏవాస్మి - ప్రాపితఏవాభవమ్, కారాగారకుటుమ్బితా - బన్ధనాలయసంసారితా, కారాగృహనివాసఇత్యర్థః. ప్రత్యాసన్నా - సన్నిహితైవహి, అయమేవమేవ మాం పరిగృహ్యకారాగృహే నిక్షిపత్యేవేతిభావః. మన్దభాగ్యః అహమితి శేషః. మహోపకారిణే - శత్రుసంహారపూర్వకరాజ్యప్రదానాదిభిఃకృతోపకారాయ, రఘుకుమారాయ - రామచన్ద్రాయ, వృథైవ ప్రతిశ్రుతః - ప్రతిజ్ఞాతః, విజయః - రావణజయః, యేనతథోక్తస్సన్ ॥ సూ ॥ ప్రత్యాఙ్భ్యాంశ్రువఃపూర్వస్య కర్తరిసమ్ప్రదానసంజ్ఞా. అస్మి - అభవమ్, ఇత్యేవం బహువిధాభిః - చిన్తాభిః, పరతన్త్రః - పరాధీనోపి, భవతుతావదేవమ్- అస్తునామైవమ్, ఇతి ప్రత్యుత్పన్నా - ఉపాయాలోచనయా సఞ్జాతా మతిః - బుద్ధిర్యస్యతథాభూతస్సన్, ప్రత్యుత్పన్నమతిస్తాదాత్వికోపాయకుశలఇతినీతివిదః. ఝడితి - శీఘ్రమ్, సముత్పత్య - ఉత్థాయ, విద్విషః - కుమ్భకర్ణస్య, కర్ణౌ కరాభ్యామ్, నాసికాం ముఖేనచ, ఉత్పాట్య - ఉన్మూల్య, చరణాభ్యామ్, పార్శ్వే - కక్షాధఃప్రదేశౌ, విదార్య - విదళయ్య, జ్యాయాః - మౌర్వ్యాః,

ముత్పతన్నాససాద దాశరథిసన్నిధిమధిపతిః ప్లవగానామ్ ॥ ౧౨౬ ॥

॥ వ ॥ పుత్రయోర్ముఖసాదృశ్యమేకమాతృకయోరితి । వార్తాశూర్పణఖాకుమ్భకర్ణయోర్న మృషాఽజని ॥ ౧౨౭ ॥ గ ॥ తతస్తథావిధమాత్మానం ప్రాశయితుం పౌరయువతీనేత్రాణామపత్రపాకులధి

నిర్గతః - నిష్క్రాన్తః, మార్గణః - శరఇవేత్యుపమా. సముత్పతన్ - ఉత్ప్లవమానస్సన్, దాశరథేః - శ్రీరామస్య, సన్నిధిమ్ - సమీపమ్, ఆససాద - ప్రాప్తవాన్. షద్ఌగతౌలిట్ ॥ ౧౨౬ ॥

పుత్రయోరితి ॥ ఏకా మాతా జననీ యయోస్తౌ ఏకమాతృకౌ, మహితౌచ పుత్రశ్చ పుత్రౌ ॥ సూ ॥ భ్రాతృపుత్రౌస్వసృదుహితృభ్యామిత్యేకశేషః. పుత్రశ్చ పుత్రశ్చేత్యేకశేషో వా. తయోః, ముఖసాదృశ్యమ్ - వదనసామ్యమ్, భవతీతి శేషః. ఇతి వార్తా - లోకవార్తా, శూర్పణఖాకుమ్భకర్ణయోర్విషయే మృషా నాజని - మిథ్యానబభూవ, ఛిన్నకర్ణనాసికాత్వేన ఉభయోర్ముఖం తుల్యంబభూవేత్యర్థః. అత్ర నైసర్గికముఖసాదృశ్యాభిప్రాయేణ ప్రసిద్ధాయాః పుత్రయోర్ముఖసాదృశ్యమితి లోకవార్తాయాః అన్యాభిప్రాయపరికల్పనయా లూననాసాకర్ణయోశ్శూర్పణఖాకుమ్భకర్ణయోర్ముఖసాదృశ్యేన లబ్ధోదాహరణత్వోక్త్యా వక్రోక్త్యలఙ్కారః. తదుక్తమ్ "వక్రోక్తిశ్శ్లేషకాకుభ్యామపరార్థప్రకల్పనమ్" ఇతి. అత్ర సాదృశ్యశబ్దో నైసర్గికౌపాధికోభయసాదృశ్యపరఇత్యర్థశ్లేషోప్యవగన్తవ్యః ॥ ౧౨౭ ॥

తతఇతి ॥ తతః - కర్ణనాసావిదారణానన్తరమ్, ప్రమత్తః - అనవహితః ॥ ని ॥ ప్రమాదోనవధానతేత్యమరః. అయం - కుమ్భకర్ణః, తథావిధమ్ - నికృత్తకర్ణనాసమిత్యర్థః; ఆత్మానమ్ - శరీరమ్, ॥ వి ॥ ఆత్మాయత్నోధృతిస్స్వాన్తస్వభావపరమాత్మసు । జీవబుద్ధిశరీరేష్వితినానా, పురేభవాః పౌరాః; తత్రభవఇత్యణ్. తాశ్చతా

త్తఃప్రశాన్తోఽయం ప్రతినివృత్తః పార్శ్వద్వయప్రవృత్తరుధిరప్రవాహ
స్సద్యఃకృత్తపక్షతిరివ క్షితిధరః పునరేత్య రణవసున్ధరాముచ్చావ
చం విధ్వంసయన్వానరధ్వజినీం గ్రాహంగ్రాహమయుతనియుతా
దిసఙ్ఖ్యయా కరాభ్యాం కపీనభ్యవహరన్నలక్షయన్యూథపతీనపి

యువతయశ్చేతి కర్మధారయః. ॥ సూ ॥ స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా
పుంవద్భావః, యుధాతోశ్శతరి, ఉగితశ్చేతి ఙీపి యువతీశబ్దసిద్ధిః.
తాసాం నేత్రాణామ్ - యువత్యః ఖలు విశేషతో వికృతం పురుష
మపహసన్తీతి భావః. యద్వా, పురుషస్య యువతికర్తృకాపహాసోఽ
తీవ దుస్సహ ఇతి. పాత్రయితుమ్ - పాత్రీకర్తుమ్, యువతీదృష్టి
గోచరీభవితుమిత్యర్థః ॥ వ్యా ॥ పాత్రశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచి తు
మున్. అపత్రపయా - అన్యతో లజ్జయా ॥ ని ॥ మన్దాక్షం హ్రీస్త్ర
పా వ్రీడా లజ్జా సాఽపత్రపాన్యత ఇత్యమరః. ఆకులమ్ - వ్యాకులమ్,
చిత్తమ్ - మనః, యస్య తథోక్తః. అతఏవ ప్రతినివృత్తః - పురీమప్రవి
శ్యైవ నిర్గతః, పార్శ్వద్వయే - ఉభయపార్శ్వయోః, ప్రవృత్తః -
ప్రసృతః, రుధిరస్య - రక్తస్య, ప్రవాహః - ఝరః, యస్య తథో
క్తః. అతఏవ సద్యః - తత్క్షణమ్, కృత్తా - ఛిన్నా, పక్షతిః - ప
క్షమూలం యస్య తథోక్తః ॥ ని ॥ స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూలమిత్యమ
రః. క్షితిధరః - శైల ఇవ స్థితః, రణవసున్ధరామ్ - యుద్ధభూమిమ్,
పునః ఏత్య - ప్రాప్య, వానరధ్వజినీమ్ - కపిసేనామ్, ఉచ్చావ
చమ్ - అనేకప్రకారమ్, విధ్వంసయన్ - నాశయన్, కరాభ్యామ్ -
హస్తాభ్యామ్, కపీన్ - వానరాన్, అయుతమ్ - దశసహస్రాణి,
నియుతమ్ - పఞ్చవింశతిసహస్రాణి, తదాదిసఙ్ఖ్యయా - అపరిమి
తం యథా తథేత్యర్థః. గ్రాహంగ్రాహం - పునఃపునః గృహీత్వా,
॥ సూ ॥ ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్. అభ్యవహరన్ - భక్షయన్, యూథ
పతీన్ - సేనాధీశాన్, అలక్షయన్ - అగణయన్, లక్ష్మణమపి ఉ

తస్య లక్ష్మణమపి నిరవద్యచాపవిద్యాభిరామేణ రామేణసమసుమర షారికాఙ్క్షిణాప్యదృష్టచరం సమరమతిచిరమతానీత్ ॥ ౧౭౯ ॥ వ ॥ కాకుత్స్థకార్ముకలతాచలితార్ధచన్ద్రచ్ఛిన్నస్తదాసమితిమాంసభుజో భుజోఽస్య। బ్రహ్మర్షిరోషరభసార్పితసర్పజన్మా దూరాత్ప్రపాతన

పేక్షస్య; నిర్గతం అవద్యం పాపం యస్యాస్సా నిరవద్యా - నిర్దోషేత్యర్థః. ॥ వా ॥ అవద్యపణ్యవర్యాగర్హ్యపణితవ్యానిరోధేష్వితి నిపాతనాత్సాధుః. చాపవిద్యా - ధనుర్విద్యా, తయా అభిరామేణ - మనోహరేణ, రామేణసమం అసురపారికాఙ్క్షిణా - దేవర్షిణానారదేనేత్యర్థః. ॥ ని ॥ తపస్వీతాపసఃపారికాఙ్క్షీ వాచంయమోమునిరిత్యమరః. పూర్వం దృష్టః దృష్టచరః, ననభవేత్యదృష్టచరః - కదాప్యనవలోకితః, తథాభూతం సమరమ్ - యుద్ధమ్, అతిచిరమ్ - బహుకాలమ్, అతానీత్ - చక్రే, తనూకరణే ఇతి ధాతోర్లుఙ్ ॥ ౧౭౯ ॥

కాకుత్స్థేతి ॥ సమితి - యుద్ధే, కాకుత్స్థస్య - శ్రీరామచన్ద్రస్య, శివాదిత్వాదణ్. కార్ముకం లతేవ కార్ముకలతా - ధనుర్వల్లీ, ఉపమితసమాసః; తస్యాః - చలితేన - నిర్గళితేన, అర్ధచన్ద్రేణ - అర్ధచన్ద్రాకారబాణేన ॥ ని ॥ అర్ధచన్ద్రోనఖక్షతే। గళహస్తేబాణభేదే ఇతి మేదినీ. ఛిన్నః - లూనః, అస్య మాంసభుజః - కుమ్భకర్ణస్య, భుజః - బాహుః, బ్రహ్మర్షేః - అగస్త్యస్య, రోషరభసేన - కోపాతిరేకేణ, అర్పితమ్ - వితీర్ణమ్, సర్పజన్మ - అజగరావస్థా యస్యతథోక్తః; అతఏవ తృతీయా ద్యౌః త్రిదివః - స్వర్గః, తస్మాత్ అధః - భూమౌ, నహుషఇవ - నహుషాఖ్యభూపతిరివ, దూరాత్ప్రపాత - పతితః, ఉపమాలఙ్కారః. పురాకిలునహుషోరాజా శతేనాశ్వమేధైః లబ్ధమహేన్ద్రశ్రీః శచీమన్దిరం ప్రతి యానమధిరుహ్య గచ్ఛన్ సగర్వః సర్పసర్పేతి భగవన్తమగస్త్యమాక్షిపన్

హాసుపస్త్రిదివాదివాధః ॥ ౧౩౦ ॥ అథ చికర్తిషురన్యశిరస్సక్రుధా రఘుపతిస్సమధత్త శరాసనే । మఘవదైవతమస్త్రమనర్గళం సుమభరంచ కరేషు సురస్త్రియః ॥ ౧౩౧ ॥ ఉత్పతచ్చ నిపతచ్చయా

కోపకలుషీకృతేన తేన సర్పోభవేతిశప్తః అజగరస్సన్ పపాతభూమావితి పౌరాణికీ కథాత్రానుసన్ధేయా ॥ ౧౩౦ ॥

అథేతి ॥ అథ, రఘుపతిః, అన్య - కుమ్భకర్ణస్య, శిరః - మస్తకమ్, చికర్తిషుః - కర్తితుమిచ్ఛన్సన్, కృతీచ్ఛేదనఇతి ధాతోస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః. క్రుధా - కోపేన, శరాసనే, మఘవా దైవతం యస్యేతథోక్తమ్ - ఇన్ద్రదేవతాకమ్, నిరర్గళమ్ - అప్రతిహతమిత్యర్థః, అస్త్రమ్ - ఆయుధమ్, సమధత్త - సన్దధే. డుధాఞ్ ధారణఇతిధాతోర్లఙ్. సురస్త్రియః కరేషు సుమభరమ్ - ప్రసూనపుఞ్జమ్, సమదధతేతి విపరిణామేనయోజ్యమ్, సన్దధురిత్యర్థః. రఘుకులతికేన కుమ్భకర్ణశిరచ్ఛేదనాయ ఐన్ద్రాస్త్రేగృహీతే తాదృశలోకకణ్టకపరిహారసమ్భావనాజనితానన్దాస్సురసుభ్రువోఽపి కుసుమవృష్టిం రచయితుం సన్నద్ధాబభూవురిత్యర్థః. అత్రవర్ణ్యస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య ఇతరాపాం సురాఙ్గనానాంచ ధారణరూపైకధర్మాన్వయాత్తుల్యయోగితాలఙ్కారః. తదుక్తమ్ "వర్ణ్యానామితరేషాం వాథమైకక్యంతుల్యయోగితా" ఇతి. యద్వా, సురాఙ్గనాకర్తృకసన్తోషజనితపుష్పవృష్ట్యర్థకకుసుమధారణంప్రతి రామచన్ద్రకర్తృకకుమ్భకర్ణవధఫలకైన్ద్రాస్త్రసన్ధానస్య కారణత్వాభ్యుపగమేన కార్యకారణయోస్సహత్వవర్ణనాత్ అక్రమాతిశయోక్తిః. తదుక్తమ్ అక్రమాతిశయోక్తిస్స్యాత్సహత్వే హేతుకార్యయోః ఇతి ॥ ౧౩౧ ॥

అథ తేనైవాస్త్రేణతచ్ఛిరశ్ఛేదనమాహ — ఉత్పతదితి ॥ రాఘవస్య అస్త్రేణ - ఐన్ద్రాస్త్రేణ, దళితమ్ - ఛిన్నమ్, అతఏవ ఉత్పతత్ - ఊర్ధ్వముత్ప్లవమానమ్, నిపతత్ - అధఃపతచ్చ,

తునోరాఘవాస్త్రదళితం శిరోఽన్వగాత్ । ఊర్ధ్వగం రవిమయూఖభస్మితం పక్షసీమ్నిచ జటాయురగ్రజమ్ ॥ ౩౭ ॥ హతేఽప్యముష్మిన్ పౌలస్త్యో నసీతాం హాతుమైహత । అవివేకోహి మూర్ఖాణాం

ప్రథమం ఛేదనక్షణపవాత్పతత్ అనన్తరం గౌరవాన్నిపతదిత్యర్థః. యాతునః - రాక్షసస్య కుమ్భకర్ణస్య, శిరః, ఊర్ధ్వంగచ్ఛతీత్యూర్ధ్వగః, అన్యత్రాఽపి దృశ్యతఇతివార్తికేనగమేర్డః. తథాభూతమ్ అతఏవ పక్షసీమ్ని - గరుత్ప్రదేశే, రవిమయూఖేన - సూర్యకిరణేన, భస్మితమ్ - సూర్యకరదగ్ధపక్షమిత్యర్థః. జటాయుషః - గృధ్రరాజస్య, అగ్రజమ్ - జ్యేష్ఠభ్రాతరం సమ్పాతినమిత్యర్థః. అన్వగాత్ - అనుససార. పురాఖలు సమ్పాతిజటాయుర్నామానౌ పరస్పరం భ్రాతరౌ కదాచిత్ నిజనిజసామర్థ్యస్పష్టీకరణాయ విరచితశపథౌ ఊర్ధ్వమూర్ధ్వముడ్డీనౌ తయోరన్యతరస్సమ్పాతిర్నిజానుజమర్కకరసన్తప్తం వీక్ష్య వాత్సల్యేన స్వపక్షాభ్యామాచ్ఛాదయన్ స్వయమేవ భస్మీకృతపక్షఃపపాతేతి పౌరాణికాఃకథయన్తి. అత్ర కుమ్భకర్ణశిరస్సమ్పాత్యోరుపమావ్యఞ్జకేవాదిశబ్దప్రయోగాభావేఽపి అనుగమనక్రియయైవ తయోరుపమాయాః ప్రతీయమానత్వాదుపమాలఙ్కారః. రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ ౧౩౭ ॥

హతఇతి ॥ పౌలస్త్యః - రావణః, అముష్మిన్ - కుమ్భకర్ణే, హతే - సంహృతేసత్యపి, సీతామ్ - జానకీమ్, హాతుమ్ - త్యక్తుమ్, నైహత - నైచ్ఛత్, ఈహకాఙ్క్షాయామితిధాతోర్లఙ్. తథాహీత్యనేన తస్మిన్నేవార్థాన్తరంన్యస్యతి —మూర్ఖాణామ్ - స్వయం పణ్డితం మన్యత్వేన అన్యాభిహితం హితమపి వచనమశృణ్వతామిత్యర్థః. అవివేకః - కార్యాకార్యవిచారాభావః. జీవితం అవధిస్సీమా యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా - యావజ్జీవమిత్యర్థః. ॥ ని ॥ అవధిస్త్వవధానేస్యాత్సీమ్నికాలేబిలేపుమానితిమేదినీ. దుస్త్యజః - త్యక్తుమశ

జీవితావధిరుత్సృజః ॥ ౧౩౩ ॥ ౫ ॥ అథ కుమ్భకర్ణవధశోకపరిమ్లా
నముఖం పఙ్క్తిముఖమాశ్వాస్య, భ్రాతరౌ మహోదరమహాపా
ర్శ్వౌ కుమారాశ్చ దేవాన్తకనరాన్తకాతికాయత్రిశిరసో మనోజవ
సా మనోజవసాటోపసైన్ధవస్యన్దనసిన్ధురాశ్శౌర్యమదబన్ధురాస్సము

క్యః, ॥ సూ ॥ ఈషద్దుస్సుషిస్త్వత్యాదినా ఖల్. అతఏవాయమపి
సోదరవిపత్తావపి నిశాచరవంశవినాశనిదానం జానకీం రామాయ స
మర్పయితుం నేయేషేతి భావః. అత్ర సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూ
పోఽర్థాన్తరన్యాసః ॥ ౧౩౩ ॥

అథేతి ॥ అథ - కుమ్భకర్ణవధానన్తరమ్, భ్రాతరౌ మహో
దరమహాపార్శ్వౌ రాక్షసౌ, కుమారాః - పుత్రాః, మనోజవసాః -
పితృసన్నిభాః, శౌర్యేస్వపిత్రా రావణేన సదృశా ఇత్యర్థః. ॥ ని ॥
అథమనోజవసఃపితృసన్నిభ ఇత్యమరః. దేవాన్తకనరాన్తకాతికా
యత్రిశిరసః - ఏతన్నామానో రాక్షసాశ్చ, కుమ్భకర్ణస్య వధేన -
సంహారేణ హేతునా, యశ్శోకః, తేనపరిమ్లానమ్ - నష్టతేజస్క
మ్, ముఖం యస్య తం తథోక్తమ్; పఙ్క్తిముఖమ్ - దశవదనమ్,
పఙ్క్తిశబ్దోదశసఙ్ఖ్యావాచకః ॥ వ్యా ॥ పఙ్క్తి వింశత్ త్రింశత్ చత్వా
రింశత్పఞ్చాశత్ షష్టిసప్తత్యశీతినవతిశతమితి నిపాతనాత్సాధుః. ఆ
శ్వాస్య - సమాధాయ, మనోజవాః - మనోవేగాః, సాటోపాః -
సమదాః, సైన్ధవస్యన్దనసిన్ధురాః - హయరథమాతఙ్గాః, యేషాం తే
తథోక్తాః. తేషు మనోజవాః సైన్ధవస్యన్దనాః, సాటోపాస్సిన్ధురా
ఇతివివేకః ॥ ని ॥ హయస్సైన్ధవసప్తయః ॥ శతాఙ్గస్స్యన్దనోరథః ॥ సి
న్ధురస్సామజఃకుమ్భిమాతఙ్గశ్చమదావళః ॥ ఇతియథాక్రమమమరః.
శౌర్యమదేన - విక్రమదర్పేణ, బన్ధురాః - వ్యాప్తాః, అతఏవ సము
న్నమితాః - ఉద్ధతాః, కన్ధరాః - కణ్ఠాః యేషాం తే తథోక్తాః. గ
ర్వాతిశయేన ఉన్నమితగ్రీవా ఇత్యర్థః. సమరాడమ్బరస్య - యుద్ధ

న్నమితకన్ధరాన్సమరాడమ్బరధురన్ధరాశ్ప్ల వమనమయమవతేరు రాజివసున్ధరామ్ ॥ ౧౩౭ ॥ వ ॥ వానరాన్తకతాం ప్రాప్తే క్రుధా తత్ర నరాన్తకే । తదన్తకేన తారాయాస్సమభావితనూభువా ॥ తదేవాన్తకసాన్నిధ్యమేవ దేవాన్తకోఽభ్యగాత్ । హనూమతా

సంరమ్భవన్య, ధురన్ధరాః - ధూర్వహాః, ॥ వి ॥ ఆడమ్బరోస్త్రీ సంరమ్భే గర్జితే తూర్యనివ్వన ఇతి నానా. ధూర్ శబ్దనమానార్థకోధురాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః ॥ శ్లో ॥ "వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యో రుపసర్గయోః। ఆపఞ్చైవహలన్తానామ్" ఇతివచనాదాబన్తః. తాం ధారయతీత్యర్థే ॥ సూ ॥ సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిధారిసహితపిదమ ఇతిఖచ్ ప్రత్యయః. ధారీత్యత్ర ॥ సూ ॥ ఖచిహ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః, ఖిత్యనవ్యయస్యేతి పూర్వపదస్య హ్రస్వః, అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమ్, ఏవంభూతాస్సన్తః, సమనమయమ్ - ఏకకాలఏవ ॥సూ॥ కాలాధ్వనోరిత్యాదినాద్వితీయా — ఆజివసున్ధరామ్ - యుద్ధభూమిమ్, అవతేరుః - ప్రాపురిత్యర్థః. తౄప్లవనతరణయోరితి ధాతోర్లిట్ ॥ సూ ॥ తౄఫలేత్యాదినా ఏత్వాభ్యాసలోపౌ ॥ ౧౩౭ ॥

అథాఙ్గదేన నరాన్తకవధమాహ — వానరాన్తకతామితి ॥ తత్ర - యుద్ధే, నరాన్తకే - తన్నామ్నిఅసురే, క్రుధా - కోపేన, వానరాణామ్ - కపీనామ్, అన్తకతామ్ - యమత్వమ్, ప్రాప్తె సతి - ఉపగతేసతి, వానరసంహారకేసతీత్యర్థః. తారాయాః - వాలిపత్న్యాః, తనూభువా - పుత్రేణ అఙ్గదేన, తస్య - వానరాన్తకస్య, అన్తకేన, సమభావి - అజనీత్యర్థః. తంజఘానేతి యావత్; భూధాతోఃభావేలుఙ్ . ॥ ౧౩౮ ॥

మారుతినా దేవాన్తకత్రిశిరస్సంహారమాహ — తదేవేతి ॥ ఏషదేవాన్తకః - తన్నామా అసురః, తనూమతా - మూర్తిమతా, ప్రతాపేన - పరాక్రమేణ, పరాక్రమశాలి నేతియావత్. హనూమ

త్రిమూర్ధా చ ప్రకాశేన శమాతుతా ॥ ౧౩౮ ॥ లోకానాం జన
యన్ పీడాం భూయోఽపథ్యేనకర్మణా । తీక్ష్ణేనాగ్నికుమారేణ ప్ర
శాన్తోఽభూన్మహోదరః ॥ ౧౩౯ ॥ ఋషభేణ ప్లవఙ్గానామృషభేణ బ

లా - ఆఞ్జనేయేన హేతునా, తదేవ - నరాన్తకప్రాప్తమేవ, అన్త
కస్య - యమస్య, సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యమ్ - సామీప్యమ్, తత్,
॥ సూ ॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్. అభ్యగాత్ - జగామ,
త్రయః మూర్ధానః యస్య సత్రిమూర్ధా - త్రిశిరాశ్చ ॥ సూ ॥ ద్వి
త్రిభ్యాం షమూర్ధ్న ఇతి షప్రత్యయస్తు న. అనేనైవజ్ఞాపనేన సమాసా
న్తవిధేరనిత్యత్వాత్, అభ్యగాదిత్యనేన సమ్బన్ధః. ఇణ్ ధాతో
ర్లుఙి. ॥ సూ ॥ ఇణో గా లుఙీతి గాదేశః. దేవాన్తకత్రిశిరసౌ మారు
తినా హతావిత్యర్థః ॥ ౧౩౮ ॥

అథ నలేన మహోదరహననమాహ — లోకానామితి ॥
లోకానామ్ - జనానామ్, అపథ్యేన - అహితేనకర్మణా, భూయః -
భూరియథాతథా ॥ ని ॥ స్ఫీతం భూయశ్చ భూరిచేత్యమరః. పీ
డామ్ - బాధామ్, ॥ ని ॥ పీడాబాధావ్యథాదుఃఖమిత్యమరః. జ
నయన్ - ఉత్పాదయన్, మహోదరః - మహోదరనామా అసురః,
తీక్ష్ణేన - క్రూరేణ, అగ్నికుమారేణ - అనలసుతేన నీలేనేత్యర్థః.
ప్రశాన్తః అభూత్ - నీలేన హత ఇత్యర్థః. అన్యత్ర, లోకానాం పీ
డాంజనయన్, అపథ్యేనకర్మణా - తైలమాషాపూపమహిషదధ్యా
దిసేవనేన, భూయఃపీడాంజనయన్, మహోదరః - మహోదరనా
మా కశ్చిదామయవిశేషః, తీక్ష్ణేన అగ్నికుమారేణ - అగ్నికుమారనా
మ్నా ఔషధఘుటికావిశేషేణ, ప్రశాన్తోఽభూత్. అత్ర అగ్నికుమా
రే శబ్దశక్త్యా ప్రతీయమానాభ్యాం నీలనామకవానరౌషధవిశేషా
భ్యాం మహోదరశబ్దవాచ్యరాక్షసరోగవిశేషయోః ప్రశాన్తివర్ణనా
త్ ప్రకృతాఽప్రకృతగోచరోఽయమర్థశ్లేషః ॥ ౧౩౯ ॥

లీయసా। మహాపార్శ్వహతస్సఖ్యే మహాపాతకలమ్పటః ॥౧౩౮॥

॥ ౫ ॥ ఏవం పునరుక్తవఙ్ప్వ త్వేషు నరాన్తకాదిషు పఞ్చస్వపి వీరే షు తదీయశుచా గరిష్ఠః షష్ఠోఽతికాయోఽపరిమేయకోపవిధేయహృ దయో విధాయ సజ్యం ధనురజస్రనిస్సృతాభిశ్శరధారాభిర్దిశి దిశి కాన్ది

అథ ఋషభేణ మహాపార్శ్వవిశసనమాహ — ఋషభేణేతి ॥

సఖ్యే - యుద్ధే ॥ ని ॥ మృధమాస్కన్దనంసఖ్యమిత్యమరః. ప్లవఙ్గా నామ్ - కపీనామ్, ఋషభేణ - శ్రేష్ఠేన, ఋషభశబ్దశ్శ్రేష్ఠవాచీ, తదుక్తమమరసింహేన "సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగో చరాః" ఇతి. బలీయసా - అతిశయేనబలశాలినా, ॥ వ్యా ॥ ద్వి వచనేత్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయః. ఋషభేణ - ఋషభనామకే నవానరేణ, మహాపాతకే - బ్రహ్మహత్యాదిపాతకే, లమ్పటః - ఆసక్తః, మహాపార్శ్వరాక్షసః, హతః - హింసితఇత్యర్థః. ॥

ఏవమితి ॥ ఏవమ్ - పూర్వోక్తరీత్యా, నరాన్తకాదిషు పఞ్చ స్వపి వీరేషు, పునరుక్తమ్ - ద్విగుణితమ్, పఞ్చత్వమ్ - పఞ్చస ఙ్ఖ్యావిశిష్టత్వం మరణంచ, యేషాం తేషు తథోక్తేషుసత్సు. ॥ ని ॥ స్యాత్పఞ్చతా కాలధర్మోదిష్టాన్తః ప్రళయోఽత్యయఇత్యమరః. తదీయ శుచా - తత్సమ్బన్ధి శోకేన, ॥ ॥ ని ॥ మన్యుశోకౌతుశుక్ స్త్రియా మిత్యమరః. అతిశయేనగురుః గరిష్ఠః - గురుశోకఇత్యర్థః. ॥ సూ ॥ అతిశాయనేతమబిష్ఠనావితీష్ఠన్, ప్రియస్థిరేత్యాదినాగురోర్గరాదేశః షణ్ణాంపూరణష్షష్ఠః, అతికాయః - తన్నామా నిశాచరః, అపరిమే యస్య - పరిమాతుమశక్యస్య, అత్యధికస్యేత్యర్థః. కోపస్య - క్రోధస్య, విధేయమ్ - అధీనం హృదయం యస్య తథోక్తస్సన్; రోషపరవశమానసఇత్యర్థః. ధనుః - చాపమ్, సజ్యమ్ - మౌర్వీస హితమ్, ఆరోపితమౌర్వీకమిత్యర్థః. విధాయ - కృత్వా, అజస్రని స్సృతాభిః - నిరన్తరనిర్గళితాభిః, శరధారాభిః - బాణపరమ్పరాభిః,

శీకతాముపదిశన్ కపీనామశరణహన్యమానవానరసైన్యకోలాహలాకర్ణనసముదీర్ణకోపపావకయావకితముఖశశలక్ష్మా లక్ష్మణేన ॥ ౧౩౯ ॥

॥ ప ॥ త్వమసి నిశిచరేన్ద్ర ప్రౌఢపాణిశ్శరాసే ననుగిరితరుయోధీ కేవలం కీశసఙ్ఘః । త్యజ తమిహ పృషత్కాన్ ముఞ్చ కర్ణాన్తకృష్టాన్

కపీనాం దిశిదిశి, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, కాన్దిశీకతామ్ - భయద్రుతత్వమ్ ॥ ని ॥ కాన్దిశీకో భయద్రుత ఇత్యమరః. ఉపదిశన్ - కపీన్ పలాయయన్నిత్యర్థః. అశరణమ్ - రక్షకశూన్యమ్, అతఏవ హన్యమానమ్ - హింస్యమానమ్, యద్వానరసైన్యమ్ తస్య, కోలాహలస్య ఆకర్ణనేన - శ్రవణేన హేతునా, సముదీర్ణః, యః కోపపావకః - క్రోధానలః, తేన యావకితః - యావకవదాచరన్, అరుణిత ఇత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్య ఇతి యావకవచ్ఛబ్దాదాచారార్థే క్విప్. తదన్తాత్కర్తరి క్తః. ముఖమ్ - ఆస్యమేవ, శశలక్ష్మా - చన్ద్రః, యస్య తేన తథోక్తేన, లక్ష్మణేన ॥ ౧౩౯ ॥

త్వమితి ॥ హే నిశిచరేన్ద్ర - రాక్షసశ్రేష్ఠ ఇతి సమ్బోధనమ్, త్వం శరాసనే - ధనుషి, ప్రౌఢపాణిః - కుశలహస్తస్సన్, అసి, కీశసఙ్ఘః - వానరసమూహః, కేవలం గిరితరుభిర్యుధ్యతే తాచ్ఛీల్యేనేతి గిరితరుయోధీ ॥ వ్యా ॥ తాచ్ఛీల్యే ణినిః. నతు జాత్వప్యధీతధనుర్వేదగన్ధః, నన్విత్యనునయే, ధనుర్వేదరహస్యవేదినస్తవ తదజ్ఞైస్సహ యుద్ధమనుచితమితి భావః. తర్హి కిం కర్తవ్యమితి చేదాహ — త్యజేతి ॥ తమ్ - వానరసఙ్ఘమ్, త్యజ - జహీహి. అపి కేన సహ యోద్ధవ్యమితి చేదాహ — ఇహేతి ॥ పృషత్కాన్ - బాణాన్, కర్ణాన్తమ్ - కర్ణపర్యన్తమ్, కృష్టాన్ సతః - ఆకర్ణాన్తమాకృష్యేత్యర్థః. ఇహ - మయి, ముఞ్చ - త్యజ. కస్త్వయి విశేష ఇతి చేదాహ — ప్రతిభటానామ్ - ప్రతిద్వన్ద్వినామ్, యా రణకణ్డూః, కణ్డూర్నామ నఖముఖోల్లేఖనాద్యపనేయస్త్వగ్రోగవిశేషః ॥ ని ॥ కణ్డూః ఖర్జూశ్చ క

ప్రతిభటకణకణ్డూగర్వసర్వఙ్కషోఽస్మి ॥ ౧౪౦ ॥ గ ॥ ఇత్యభిధాయా భిముఖమాపతతా లక్ష్మణేన కేసరిణేవ వారణః క్షణేన సమగచ్ఛత ॥ ॥ వ ॥ ఉపేయుషి సకౌతుకే సురమునౌ శతానన్దతాం సమస్తసుమనః స్తుతే రఘువరేఽప్యుపద్రష్టృతామ్ । శ్రుతిప్రణయిభిర్గుణైశ్చలితశస్త్ర

ణ్డూయా ఇత్యమరః. యుద్ధసంరమ్భ ఇతి యావత్. తయా యో గర్వః దర్పః, తస్య సర్వంకషతీతి సర్వఙ్కషః. సర్వపరిహారకః, అస్మి. ద్వన్ద్వయుద్ధప్రదానేన తవ దర్పదమనాయాహమేవ క్షమో నాయం కిశసజ్ఞస్తదేహి మయా సహ యోద్ధుమితి భావః ॥ ౧౪౦ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - పూర్వోక్తప్రకారేణ, అభిధాయ - ఉక్త్వా, ముఖముభి అభిముఖమ్, స్వాభిముఖమిత్యర్థః. ఆపతతా - ఆగచ్ఛతా, లక్ష్మణేన - లక్ష్మణేనసహేత్యర్థః. కేసరిణా - సింహేనసహ, వారణః - గజఇవ, సమగచ్ఛత - సఙ్గతః, సమ్ప్రార్వాద్గమేర్గ్లజ్. ॥ సూ ॥ సమోగమ్యృచ్ఛిభ్యామిత్యాత్మనేపదమ్ ॥ ౧౪౧ ॥

ఉపేయుషీతి ॥ శతక్రతుః - ఇన్ద్రః, తస్యేవ పరాక్రమః యస్యాసౌ తథోక్తః, లక్ష్మణాతికాయయోః, సకౌతుకే - సమరవిలోకనకుతూహలసహితే, సురమునౌ - దేవర్షౌ నారదే, శతానన్దతామ్ - బ్రహ్మత్వమ్ శతం ఆనన్దాః యస్య తథోక్తతాంచ, అధికానన్దం చేత్యర్థః. ఉపేయుషి - ప్రాప్తవతి సతి, ॥ సూ ॥ ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేతి నిపాతనాత్సాధుః, సమస్తసుమనోభిః - సర్వదేవైః, స్తుతే రఘువరేఽపి, ఉపద్రష్టృతామ్ - వీక్షకత్వమ్, ఉపేయుషిసతి, శ్రుతిప్రణయిభిః - కర్ణాన్తకృష్టైః, గుణైః - మౌర్వీభిః, అన్యత్ర - శ్రుతిప్రతిపాదితైరౌదార్యాదిగుణైః కరణైః ॥ ని ॥ శ్రుతిరామ్నాయవార్తయోః । కర్ణేఽప్యాకర్ణనఇతినానా. చలితానాం శస్త్రాణామ్ - ఆయుధానామ్, ఘోషైః - ధ్వనిభిః, ఉజ్జ్వలమ్ - ప్రకాశమానమ్, మన్త్రఘోషోజ్జ్వలమితిచ గమ్యతే. పృథుః -

ఘోషౌజ్జ్వలం శతక్రతుపరాక్రమౌ పృథురణక్రతుం చక్రతుః ॥౧౪.౨॥
॥ గ ॥ తతస్సుమిత్రానన్దనస్పర్శనలాలితేషు మార్గణేషు లుబ్ధమివా
ధిగమ్య యాతుధానమేనం లబ్ధముఖభఙ్గేషు హిరణ్యగర్భవరసమూ

మహాన్, రణః - యుద్ధమేవ, క్రతుః - యజ్ఞః, తం చక్రతుః - వితేనతుః. అత్ర రణే క్రతుత్వారోపం ప్రతి నారదే బ్రహ్మత్వారోపస్య రామచన్ద్రే ఉపద్రష్టృత్వారోపస్య చ బ్రహ్మోపద్రష్ట్రోః యజ్ఞాఙ్గత్వేన అఙ్గత్వాత్ సావయవో రూపకాలఙ్కారః ॥ ౧౪.౨ ॥

తత ఇతి ॥ తతః - అనన్తరమ్, సుమిత్రాయాః - దశరథపత్న్యాః, నన్దనస్య - సుతస్య లక్ష్మణస్య, స్పర్శనేన - కరస్పర్శేన, మోచనేనేత్యర్థః. లాలితేషు - ఉపలాలితేషు, అన్యత్ర సుష్ఠు, మిత్రస్య - సూర్యస్య, ఆనన్దయతీత్యానన్దనః ॥ సూ ॥ నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః. ప్రీతిజనకః, సుతః - కర్ణ ఇత్యర్థః. తస్య యత్ స్పర్శనమ్, దానమ్, తేన లాలితేషు - కర్ణవితరణతృప్తమానసేష్విత్యర్థః. ॥ ని ॥ మిత్రం సుహృది వా రవౌ । స్పర్శే త్వగిన్ద్రియే దానే స్పర్శనం మారుతే పుమాన్ । నన్దనం వాసవోద్యానేసు తేనా హర్షకే త్రిషు ఇతి చ నానా. మార్గణేషు - బాణేషు యాచకేషు చ, ॥ ని ॥ అథ మార్గణమ్ । యాచ్ఞాన్వేషణయోః క్లీబే పుమాన్ యాచకబాణయోరితి నానా. ఏనం యాతుధానమ్ - అతికాయనామానమ్, లుబ్ధమివ - కృపణమివేత్యుపమా. ॥ ని ॥ లుబ్ధోఽభిలాషుకస్తృష్ణగిత్యమరః. అధిగమ్య - ప్రాప్య, ఏకత్ర శరవ్యత్వేన అన్యత్ర దాతృత్వసమ్భావనయేతి భావః. లబ్ధః - ప్రాప్తః, ముఖస్య - ధారాయాః, భఙ్గః - మోటనమ్, అన్యత్ర ముఖభఙ్గః - ముఖపరాజయః, తిరస్కార ఇతి యావత్. తై స్తథోక్తేషు సత్సు. ఏకత్ర త్రుటితముఖేషు, అన్యత్ర తిప్పితమహాప్రివ్య ప్రతినివృత్తేష్వితి భావః. మరుత్ - వాయుః, అస్య - అతికాయస్య, హిరణ్యగర్భః - బ్రహ్మా, తస్య వరేణ - ప్రసాదేన, ॥ ని

పాదితదుర్భేదకవచసన్దర్భితగాత్రతయా పితామహాస్త్రమన్తరేణ దుర్జయతామస్య లక్ష్మణశ్రవసి మరుదనురహసముపదిదేశ ॥ ౧౮౩ ॥

॥ ప ॥ నిశమయ్య సమీరవచస్స జవాదఖిలాస్త్రవిదస్త్రమధత్త విధేః । బహునా కిమనేన ధుతం నిమిషాదతికాయశిరోఽప్యతికాయమభూత్ ॥

దేవప్రసాదే వరణే జామాతరి వరఃపుమానితి నానా. సమాపాదితేన - ప్రాప్తేన, దుర్భేదేన - భేత్తుమశక్యేన, కవచేన - కఞ్చుకేన, సన్దర్భితమ్ - సఙ్ఘటితమ్, గాత్రం యస్య తస్యభావస్తత్తా తయా హేతునా, అభేద్యకవచతయేత్యర్థః. పితామహస్య - బ్రహ్మణః, అస్త్రమ్, అన్తరేణ - వినా ॥ సూ ॥ అన్తరాన్తరేణయుక్తే ఇతి ద్వితీయా. దుర్జయతామ్ - జేతుమశక్యత్వమ్, అనురహసమ్ - రహసి, ॥ సూ ॥ అన్వవతప్తాద్రహస ఇతి సమాసాన్తష్టచ్. లక్ష్మణస్య శ్రవసి - శ్రోత్రే, ఉపదిదేశ - ఉపదిష్టవాన్ ॥ ౧౮౩ ॥

అథ లక్ష్మణేన తస్య సంహారమాహ — నిశమయ్యేతి ॥ అఖిలాస్త్రవిత్ - సర్వాస్త్రకుశలః, సలక్ష్మణః, సమీరవచః - మారుతవచనమ్, నిశమయ్య - శ్రుత్వా, ॥ వ్యా ॥ శమేర్ణిచి శమోదర్శనే ఇతి మిత్వాద్ధ్రస్వః తతఃక్త్వో ల్యప్ లఘుపూర్వాదితి ణేరయాదేశః. జవాత్ - వేగాత్, వాయువచనశ్రవణానుపదమేవేత్యర్థః. విధేః అస్త్రమ్ - బ్రహ్మాస్త్రమ్, అధత్త - ధృతవాన్, ధాఞో లఙ్. బహునా కిమ్ - బహునా ఉక్తేన కింప్రయోజనమిత్యర్థః, అనేన - బ్రహ్మాస్త్రేణ, నిమిషాత్ - నిమిషమాత్రేణ, ధుతమ్ - స్థానాచ్చాలితమ్, అతికాయశిరోఽపి, అతికాయమ్ - అతిక్రాన్తకాయంసత్, అభూత్. బ్రహ్మాస్త్రేణ ఛిన్నమతికాయశిరోఽతిక్రమ్య శరీరమూర్ధ్వముత్పపాతేత్యర్థః. అత్ర అతికాయశిరసోఽప్యతికాయత్వమితి చిత్రమ్, తోటకవృత్తమ్. తదుక్తమ్ " ఇహ తోటకమమ్బుధిసైః కథితమ్ " ఇతి. ॥ ౧౮౪ ॥

॥ ప ॥ తనుజానుజశోకవిక్లబం పితరం రావణిరాహవోద్భటః । నిజయా విజయప్రతిజ్ఞయా చిరమాశ్వాస్య రణాయ నిర్యయౌ ॥ ౧౮౫ ॥

॥ గ ॥ గత్వా రణాజిరమన్యోన్యసైన్యయోస్సన్నహ్యతో రథమభితో రక్షిణస్సమాదిశ్య ప్రవిశ్య లఙ్కాం విచిత్రాభిరాహుతిభిర్విధివదర్చ్యతేన సప్తార్చిషా సమర్పితశస్త్రాస్త్రసమ్భారః, పున

తదను ఇన్ద్రజితో రణప్రయాణమాహ — తదను జేత ॥ తనుజానుజయోః - అతికాయకుమ్భకర్ణయోః, శోకేన - దుఃఖేన, విక్లబమ్ - దీనమ్, పితరమ్ - రావణమ్, ఆహవోద్భటః - సమరోద్ధతః, రావణస్యాపత్యం రావణిః - ఇన్ద్రజిత్, నిజయా - స్వకీయయా, విజయప్రతిజ్ఞయా - అహమిదానీం రామలక్ష్మణౌ జిత్వైవాగమిష్యామీతి నిశ్చయేన, చిరమ్, ఆశ్వాస్య - సమాధాయ, రణాయ నిర్యయౌ - నిర్గతః. వియోగినీవృత్తమ్, తదుక్తమ్ " విషమే ససజా గురుస్సమే సభరా లోఽథ గురుర్వియోగినీ " ఇతి ॥ ౧౮౫ ॥

గత్వేతి ॥ రణాజిరమ్ - సమరభూమిమ్, గత్వా, అన్యోన్యసైన్యయోః - కపిరాక్షససేనయోః, సన్నహ్యతోః - యుద్ధాయ కృతసన్నాహయోస్సతోః, రథమభితః - రథస్య సమన్తాదిత్యర్థః. ॥ సూ ॥ అభితఃపరితఇత్యాదినా ద్వితీయా. రక్షిణః - పాలకాన్, సమాదిశ్య - ఆజ్ఞాప్య, లఙ్కాం ప్రవిశ్య, విచిత్రాభిః - అద్భుతాభిః, ఆహుతిభిః, విధిమర్హతీతి విధివత్ - యథాశాస్త్రమ్ ॥ వ్యా ॥ తదర్హతీతి వతిప్రత్యయః. అర్చితేన - పూజితేన, సప్తార్చిషా - అగ్నినా, సమర్పితః - ప్రతిపాదితః, శస్త్రాస్త్రాణాం సమ్భారః - సమూహః యస్మై తథోక్తః, పునః సఙ్గ్రామభూమిమ్ - యుద్ధరఙ్గమ్, ఏత్య - ప్రాప్య, హేమన్తసమయ ఇవ, చాపస్య - ధనుషః, ఆగమేన - ప్రాప్త్యా, యద్వా, చాపాగమేన - ధనుర్విద్యయా, సముజ్జృమ్భమాణైః - అభివర్ధమానైః, అన్యత్ర చాపాగమేన -

రేత్య సఙ్గ్రామభూమిం హేమన్తసమయ ఇవ చాపాగమసముజ్జృమ్భమాణైరన్తరితదిగన్తరిక్షాన్తరాళైరిషుతుషారైరవలుమ్పన్ రాజహంసయోస్తేజఃప్రకర్షమస్త్రేణ చ వైరిఞ్చేన సైన్యమఖిలమాలేఖ్యవిన్యస్తమివ విరచయ్య క్షణేన పరావవృతే ॥ ౧౮౬ ॥ తదను ముహూర్తమాత్ర ప్రతిపాలితతదస్త్రబన్ధేన గన్ధవహనన్దనేన నిష్ప్రతీకారవి

ధనుస్సఙ్క్రమణేన, సముజ్జృమ్భమాణైః. అన్తరితమ్ - ఆచ్ఛాదితమ్, దిశామ్ - ఆశానామ్, అన్తరిక్షస్య - గగనస్య చ, అన్తరాళమ్ - మధ్యప్రదేశః, యైస్తైస్తథోక్తైః. అతినిబిడతయా దిగన్తరమాచ్ఛాదయద్భిరిత్యుభయత్రతుల్యమ్, ఇషుభిరేవ తుషారైరితి రూపకమ్. రాజహంసయోః - రాజశ్రేష్ఠయోః రామలక్ష్మణయోః, అన్యత్ర రాజహంసయోః - హంసశ్రేష్ఠయోః, తేజఃప్రకర్షమ్ - ప్రతాపాతిశయమ్, అన్యత్ర కాన్త్యతిశయమ్, అవలుమ్పన్ - నాశయన్, హిమనిపాతేన రాజహంసా జర్ఝరపత్రా భవన్తీతి ప్రసిద్ధిః; వైరిఞ్చేన - బ్రహ్మదేవతాకేన, సాస్యదేవతేత్యణ్. అస్త్రేణ, అఖిలం సైన్యమ్ - సర్వం వానరబలమ్, ఆలేఖ్యే - చిత్రకర్మణి, విన్యస్తమ్ - సమర్పితమివ, విరచయ్య - కృత్వా, స్తమ్భీకృత్యేత్యర్థః. క్షణేన - క్షణకాలేన, పరావవృతే - ప్రతినివృత్తః ॥ ౧౮౬ ॥

తదన్వితి ॥ తదను - బ్రహ్మాస్త్రబన్ధేననిఖిలసైన్యవిష్టమ్భనానన్తరమ్, ముహూర్తమేవ ముహూర్తమాత్రమ్ - ముహూర్తకాలపర్యన్తమిత్యర్థః. ప్రతిపాలితః - నిరీక్షితః, తదస్త్రస్య - బ్రహ్మాస్త్రస్య, బన్ధః యేన తథోక్తేన, పితామహవరప్రసాదవినివారితోఽప్యస్త్రబన్ధః గౌరవాత్ కఞ్చిత్కాలం ప్రతిపాలిత ఇతి భావః. నిష్ప్రతీకారః - ప్రతిక్రియాశూన్యః, యో విపదేవ అకూపారః - సముద్రః, ॥ ని ॥ సముద్రోఽబ్ధిరకూపార ఇత్యమరః. తస్మిన్ సంమగ్నానాం స్వజనానాం సముద్ధరణాయ - విపదస్సముత్తరణాయేత్యర్థః. ఏకమ్ -

పదకూపారసమ్మగ్నస్వజనసముద్ధరణైకలబ్ధజన్మనా విభీషణవచనసుధాసేకసమాశ్వాసితజామ్బవదభిహితాం దవీయసీమపి పదవీమచిరాదతిలఙ్ఘ్య కైలాసగిరిపర్యన్తవర్తిని సమూలమున్మూలితే సమానీతేచ సలీలమోషధిపర్వతే పరిసరపరిస్పన్దమానపవమానమాణవకసమాహృతతదగ్రశిఖరదేదీప్యమానదివ్యౌషధిగన్ధేన ఘ్రాణగ్రాహి

ముఖ్యంయథాతథా ॥ ని ॥ ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః. లబ్ధమ్-ప్రాప్తమ్, జన్మ-ఉత్పత్తిః, యేనతథోక్తేన; స్వజనవిపదుద్ధరణైకఫలకజనుషేత్యర్థః. గన్ధవహనన్దనేన - హనూమతా, విభీషణస్య వచనమ్ - సమాధానోక్తిరేవ, సుధా, తస్యాస్సేకేన - సేచనేన హేతునా, సమాశ్వాసితేన - శాన్తమూర్ఛేన, జామ్బవతా, అభిహితామ్ - సప్రపఞ్చంప్రతిపాదితామ్, దవీయసీమ్-అతిదూరవ్యాపినీమపీత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ దూరశబ్దాదీయసుని స్థూలదూరేత్యాదినాయణాదిపరలోపే పూర్వస్యగుణః. పదవీమ్ - పన్థానమ్, ॥ ని ॥ పన్థానఃపదవీసృతిరిత్యమరః. అచిరాత్ - శీఘ్రమ్, అతిలఙ్ఘ్య - అతిక్రమ్య, కైలాసగిరేః పర్యన్తవర్తిని - సమీపస్థితే, ఓషధిపర్వతే, సలీలంయథాతథా, ఉన్మూలితే - ఉత్పాటితే, సమానీతే - ఆహృతేసతిచ, ఘ్రాణంగృహ్ణాతీతి ఘ్రాణగ్రాహి ॥ వ్యా ॥ తాచ్ఛీల్యేణినిః. తాదృశేన ఘ్రాణేన్ద్రియాహ్యయకేనేత్యర్థః. పరిసరే - పర్యన్తభూమౌ, ॥ ని ॥ పర్యన్తభూఃపరిసరఇత్యమరః, పరిస్పన్దమానేన - కిఞ్చిత్సఞ్చరమాణేన, పవమానమాణవకేన - మన్దమారుతేనేత్యర్థః. ॥ ని ॥ బాలస్తుస్యాన్మాణవకఇత్యమరః, సమాహృతేన - ఆనీతేన, తస్య - శైలస్య, అగ్రంచతత్ శిఖరంచేతికర్మధారయః, హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాభేదాదితివామనసూత్రాత్సమానాధికరణస్సమాసః. తస్మిన్ దేదీప్యమానానామ్ - భృశంప్రకాశమానానామ్, ॥ వ్యా ॥ దీపీదీప్తావితిధా

ణా నివృత్తనిఖిలజరామరణక్లేశాస్సర్వేపి ప్రకృతిమలభన్త ॥ ౧౪౬ ॥
॥ ప ॥ భృత్యబాన్ధవమిత్రేషు తాదృగేకోపి దుర్లభః । రాజ్ఞాం విపత్సు
యో ధీరం హనూమానివ చేష్టతే ॥ ౧౪౭ ॥ గ ॥ తదను దివ్యౌషధి
సౌరభాఘ్రాణనవీకృతభుజవీర్యైర్హరివర్యైస్సుగ్రీవాజ్ఞయా దహ్య
మానాయాం లఙ్కాయాం సమ్భావ్య పితృవ్యనిదేశం సమీకాభిము

తోర్వ్యజస్తాల్లటశ్శానచ్ దివ్యౌషధీనామ్ - సన్ధానకరణ్యాద్యోషధిలతానామ్, గన్ధేన నివృత్తః - ప్రశాన్తః, నిఖిలః - సర్వః, జరామరణయోః క్లేశః యేషాం తథోక్తాస్సన్తః, ప్రకృతిమ్ - స్వభావమ్, అలభన్త - ప్రాప్తవన్తః, ఓషధిగన్ధమాఘ్రాయ వృద్ధా అపి తరుణాయన్తేస్మ; మృతా అపి పునరుజ్జిజీవురిత్యర్థః. ॥ ౧౪౬ ॥

అథ తాదృశస్వజనవిపత్సముద్ధర్తారమోషధిగిరిహర్తారమేవకవిర్విశినష్టి — భృత్యేతి ॥ భృత్యాః - కర్మకరాః, బాన్ధవాః - దేహసమ్బన్ధినః, మిత్రాణి - సమసుఖదుఃఖాజనాః, తేషుమధ్యే యతశ్చనిర్ధారణఇతి నిర్ధారణేసప్తమీ. తాదృక్ ఏకోపి పుమాన్ దుర్లభః - లబ్ధుమశక్యః, యఃపుమాన్ రాజ్ఞాంవిపత్సు - విపత్సమయేష్విత్యర్థః. ధీరంయథాతథా, హనూమాన్ - ఆఞ్జనేయఇవ, చేష్టతే - ఉపకర్తుం వ్యాప్రియతఇత్యర్థః. తాదృగితి పూర్వేణసమ్బన్ధః. ॥ ౧౪౭ ॥

తదన్వితి ॥ తదను - కపివీరాణాం యథాపురమవస్థానానన్తరమ్, సుగ్రీవస్య ఆజ్ఞయా, దివ్యౌషధీనామ్ - సన్ధానకరణ్యాదీనామ్, సౌరభస్య - గన్ధస్య, ఆఘ్రాణేన నవీకృతమ్ - నూతనంకృతమ్, భుజవీర్యమ్ - బాహుపరాక్రమః, యేషాంతథాభూతైః. హరివర్యైః - వానరోత్తమైః, లఙ్కాయాం దహ్యమానాయాం సత్యామ్. పితృవ్యస్య - పితృభ్రాతూ రావణస్య, ॥ ౨ ॥ పితృభ్రాతా పితృవ్యస్స్యాదిత్యమరః. పితృవ్యమాతులమాతామహపి

ఖౌ శ్లాఘనీయసమరసంరమ్భౌ కుమ్భనికుమ్భౌ నామ కుమ్భకర్ణతనుసమ్భవౌ నిజసాహాయ్యానుగతప్రజఙ్ఘాకమ్పనశోణితాక్షయూపాక్షనిధననిశమనద్విగుణితప్రతిఘానలప్రపఞ్చితదోర్విక్రమౌ క్రమేణ తపనపవనతనయనయనగోచరావభవతామ్ ॥ ౧౪౯ ॥ ప ॥ పరచక్రేభ

తౌ మహౌజ ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. నిదేశమ్ - ఆజ్ఞామ్, సమ్భావ్య - సమ్పూజ్య, శిరసాధృత్వేత్యర్థః. సమీకాభిముఖౌ - యుద్ధోన్ముఖౌ, ॥ ని ॥ మృధమాస్కన్దనం సంఖ్యం సమీకం సామ్పరాయికమిత్యమరః. శ్లాఘనీయః - శ్లాఘార్హః, ॥ వ్యా ॥ అర్హేకృత్యతృచశ్చేత్యనుశాసనాత్ అర్హార్థే అనీయర్ప్రత్యయః. సమరసంరమ్భః - యుద్ధోద్యోగః, యయోస్తౌ తాదృశౌ. కుమ్భనికుమ్భౌ నామ నామేతి ప్రసిద్ధావవ్యయమ్. కుమ్భకర్ణస్య తనుసమ్భవౌ - ఆత్మజౌ, నిజసాహాయ్యార్థమ్, అనుగతానామ్ - అనుసృత్యాగతానామ్, ప్రజఙ్ఘాకమ్పనశోణితాక్షయూపాక్షాణామ్ - రక్షోవిశేషాణామ్, నిధననిశమనేన - మరణవార్తాశ్రవణేనేత్యర్థః. ద్విగుణితేన పునరుక్తేన, ప్రతిఘానలేన - క్రోధాగ్నినా, ॥ ని ॥ ప్రతిఘారుట్క్రుధౌ స్త్రియామిత్యమరః. పూర్వం యుద్ధకాలఏవ జాజ్వల్యమానః క్రోధానలస్తన్నిధననిశమనేనద్విగుణితఇత్యర్థః. ప్రపఞ్చితః - సంవర్ధితః, దోర్విక్రమః - బాహువీర్యమ్, యయోస్తాదృశౌ సన్తౌ, క్రమేణ - యథాక్రమమిత్యర్థః. విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్. తపనపవనతనయయోః - సుగ్రీవహనూమతోః, నయనగోచరౌ - చక్షుఃప్రత్యక్షవిషయౌ సన్తౌ, అభవతామ్ - బభూవతుః, కుమ్భస్సుగ్రీవేణ నికుమ్భో హనూమతా చ యథాక్రమం దృష్టావిత్యర్థః. ॥ ౧౪౯ ॥

అథ సుగ్రీవేణ కుమ్భవధమాహ — పరచక్ర ఇతి ॥ పరేషామ్ - అరీణామ్, చక్రే - సైన్యే, అన్యత్ర పరే - శ్రేష్ఠే, చక్రే - ఘటసాధనే, ॥ ని ॥ పరః శ్రేష్ఠారిదూరాన్యోత్తరేక్లీబం తు కేవల ఇత్య

జదణ్డభ్రమితం కుమ్భంపయోధరాకారమ్। రన్ధ్రదృశా కపిపతినా
క్షిప్తం జగ్రాహదణ్డధరఏవ ॥ ౧౫౦ ॥ గ ॥ అథ నికుమ్భేఽపి ప్రభ
ఞ్జనసుతేన సహోదరసరణిముపనీతే శిరసా ప్రతిగృహ్య భర్తృశాసన

భయత్రాపి మేదినీ ॥ ని ॥ చక్రఞ్చ యోజలావర్తే రథాఙ్గేరాష్ట్రసై
న్యయోః। ఘటసాధనభేదేపి క్లీబేకోకేపిపుంస్యయమిత్యుభయత్రా
పినానా. భుజదణ్డేన - దణ్డసదృశబాహునా, అన్యత్ర భుజస్థితదణ్డేన,
భ్రమితమ్ - ఆవర్తితమ్, పయోధరాకారమ్ - జలధరసమానవర్ణ
మ్, అన్యత్ర కామినీకుచసదృశమ్ ॥ ని ॥ స్త్రీస్తనాబ్దౌపయోధరా
వితినానా. రన్ధ్రమ్ - ఛిద్రమ్ ॥ ని ॥ ఛిద్రంనిర్వ్యథనంరోకొరన్ధ్ర
మిత్యమరః. పశ్యతీతి రన్ధ్రదృక్, కర్తరిక్విప్. తేన రన్ధ్రాన్వేషి
ణా, అన్యత్ర ఛిద్రదర్శినా, కపిపతినా - సుగ్రీవేణ, అన్యత్ర కముదకం
పిబన్తీతి కపయః - జలపాయినః, తేషాం పతిః - శ్రేష్ఠః, జలాభిలా
షిణాం జలప్రదాతేత్యర్థః. తేన క్షిప్తమ్ - అధోనిపాతితమ్, అన్య
త్ర క్షిప్తమ్ - విసృష్టమ్, జలాదానానుపయోగాదితిభావః. కుమ్భ
మ్ - కుమ్భాభిధం రాక్షసమ్, అన్యత్ర ఘటమ్, ॥ ని ॥ కుమ్భఃకుఞ్జ
రమూర్ధాగ్రే కుమ్భకర్ణసుతే ఘటఇతినానా. దణ్డధరః - అన్తకఏ
వ, అన్యత్ర దణ్డస్య - చక్రభ్రమణోపకరణీభూతాయా యష్టేః,
ధరః - ధర్తా కులాలఏవ, జగ్రాహ - గృహీతవాన్, విక్రేత్రా
సరన్ధ్రత్వాత్త్యక్తం కుమ్భం కుమ్భకారఏవ స్వీచకారేత్యేతదు
క్తమేవేతి భావః. అత్ర ఏకనాళావలమ్బిఫలద్వయవదేకశబ్దేనోభ
యార్థప్రతీతేః ప్రకృతాప్రకృతగోచరోఽయమర్థశ్లేషః ॥ ౧౫౦ ॥

అథేతి ॥ అథ - కుమ్భవధానన్తరమ్, నికుమ్భేఽపి - కుమ్భా
వరజే రాక్షసేఽపి, ప్రభఞ్జనసుతేన - హనూమతాకర్త్రా, సహో
దరస్య - నిజభ్రాతుఃకుమ్భస్య, సరణిమ్ - పద్ధతిమ్, యమపురీ
మార్గమిత్యర్థః. ॥ ని ॥ సరణిఃపద్ధతిఃపద్యేత్యమరః. ఉపనీతే -

మవతీర్ణరణవసుధ్ధరాతలం కిమేభిః పశుభిరాహవేఽజితైరపి యశో భృ
శమోజస్వినామితి వానరానున్ముచ్య, జనస్థానస్థచతుర్దశసహస్రసే
నాధ్యక్షస్య పితుర్వా మమ నిహన్తృతయా శూరజనరేఖావసానగణ
నీయతామాపన్నస్స మానవశిశుః క్వను నిలీన ఇత్యాత్మానమేవాన్విష్య

ప్రాప తేజసా, భర్తుః - రాజ్ఞో రావణస్య, శాసనమ్ - ఆజ్ఞామ్, శిరసా ప్రతిగృహ్య - సమ్మాన్యేత్యర్థః. అవతీర్ణరణవసుధరాతలమ్ - ప్రాప్తసమరాజిరాణామ్, ఆహవే - యుద్ధే, విజితైరపి ఏభిః పశుభిః - వానరైః, అనాఘ్రాతసమరసౌరభాణామమీషాం జయేనాపీత్యర్థః. ఓజః - బలమ్, అవష్టమ్భో వా, ॥ ని ॥ ఓజో దీప్తావవష్టమ్భే ప్రకాశబలయోరపీతి మేదినీ. తద్వతామ్ - ఓజస్వినామ్, అస్మాకమితి భావః. ॥ సూ ॥ అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః. కిం భృశం యశః - కా వా మహతీ కీర్తిః భవేత్, న కాపీత్యర్థః. ఉక్తంచ “ నానోననునోన్నునోన్ననః । శ్వానారోహే కుతో మానః పతనే తావ మానితా ” ఇత్యాది. ఇత్యేవమభిప్రాయేణ, వానరాన్ ఉన్ముచ్య - త్యక్త్వా, తైస్సహ అయుద్ధ్వేత్యర్థః. జనస్థానే తిష్ఠతీతి జనస్థానస్థః, ॥ సూ ॥ సుపిస్థ ఇతి కప్రత్యయః. యా చతుర్దశసహస్రాణామ్ - చతుర్దశసహస్రసఙ్ఖ్యాకానామ్, రక్షసాం సేనా, తస్యాః అధ్యక్షస్య - నాయకస్య, వా - అథవా, మమపితుః - మజ్జనకస్య ఖరస్యేత్యర్థః. న కేవలం చతుర్దశసహస్రసేనాధ్యక్షత్వాదేవ ఖరో న శూరః, కిన్తు మజ్జనకత్వాచ్ఛూర ఇతి మన్తవ్య ఇతి భావః. నిహన్తృతయా - సంహారకత్వేన, శూరజనరేఖాయాః - వీరలోకశ్రేణ్యాః, అవసానే - విరామే, గణనీయతామ్ - సఙ్ఖ్యేయత్వమ్, ఆపన్నః - ప్రాప్తః, మత్పితృనిహన్తృత్వాత్ శూరజనరేఖాయాం కుత్రాపి కథంచిద్గణ్యత ఇతి భావః. స మానవశిశుః - మనుష్యశాబకః, క్వ ను నిలీనః - కుత్ర వా ప్రచ్ఛన్నః, ఇతి - ఏవమ్, ఆత్మానమ్ - స్వమేవ,

ఘుష్యన్తం మకరాక్షంనామ ఖరాత్మజం ధురినిరీక్ష్య సమన్దస్మితమిదమాహ రామః ॥ ౧౫౧ ॥ వ ॥ నిరవధికపటధురన్ధరఖరహననే కా

అన్విష్య ఘుష్యన్తమ్ - గర్జన్తమ్, మకరాక్షంనామ, నామేతి ప్రసిద్ధౌ. ఖరాత్మజమ్ - ఖరసుతమ్, ధురి - అగ్రే ॥ ని ॥ ధూర్నా ధూపే స్త్రీతుకమ్బ్వ విత్తెభారెయుగాగ్రయోరితినానా. నిరీక్ష్య - దృష్ట్వా, రామః, సమన్దస్మితం యథాతథా, ఇదం - వక్ష్యమాణమ్, ఆహ ॥ వ్యా ॥ బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాంవాచీతి ధాతోర్లట్. బ్రువఃపఞ్చానామాదిత ఆహోబ్రువఇత్యాహాదేశః. ॥ ౧౫౧ ॥

అథ తద్వచనప్రకారమేవాహ — నిరవధీతి ॥ నిరవధేః - అపారస్య, కపటస్య - కైతవస్య, ధురన్ధరస్య - ధూర్వహస్య, అతివేలంమాయావినఇత్యర్థః. ధురన్ధరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. ఖరస్య - తవపితుః, హననే - సంహారే, మమ కా శ్లాఘా - స్తుతిః, నకాపీత్యర్థః. వీరస్యహననే శ్లాఘాభవేత్, నహి కపటధురన్ధరస్యాస్యేతి భావః. కించ నిర్గతోఽవధిరవసానంయేభ్యస్తే నిరవధికాః ॥ సూ ॥ శేషికబితికప్; అనన్తాఇత్యర్థః. పటాః - వస్త్రాణి, తేషాం ధురన్ధరస్య - భారవాహినః, యద్వా, నిరవధికంయథాతథా పటధురన్ధరస్య - ఆజానమామరణాద్వస్త్రభారవహనఖిన్నస్య, ఖరస్య - గర్దభస్య, ॥ ని ॥ రాసభాగర్దభాఃఖరాఇత్యమరః. హననే కామమ్ - అత్యన్తమ్, అశ్లాఘా - శ్లాఘాభావఏవ. అత్రాభావార్థకొనఞ్. తదుక్తమ్ “ తత్సాదృశ్యమభావశ్చతదన్యత్వం తదల్పతా। అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చనఞర్థాష్షట్ప్రకీర్తితాః” ఇతి. వస్త్రవహనేనైవ దీనస్య గర్దభస్య హననేన వీరాణాం పరంనిన్దైవ నస్తుతిరితిభావః. నిరవధికపటధురన్ధరఇత్యత్ర పదభఙ్గవైచిత్ర్యేణ ప్రతీయమానాభ్యామర్థాభ్యాం ఖరగర్దభయోస్సాదృశ్యంచ గమ్యతే. త్వం పితుః - ఖరాత్, అధికం శ్లాఘ్యః - శ్లాఘనీయః, శ్లాఘార్హఇత్యర్థః. అధి

మమ శ్లాఘా । పితురధికశ్లాఘ్యస్త్వం సఖరో ముఖరో యదద్య భవాన్ ॥ ౧౫౭ ॥ అథ రామశరశ్శౌరేశ్చక్రం నక్రమివావధీత్ ।

కశబ్దేన యోగే సప్తమీ పఞ్చమ్యౌ విధీయేతే, తస్మిన్నధికమితి యస్మాదధికమితి చ నిర్దేశాదిత్యుక్తత్వాత్పఞ్చమీ. యత్ - యస్మాత్కారణాత్, సః తవ పితా, ఖమ్ ముఖాన్తర్వర్తి ఆకాశమస్యాస్తీతి ఖరః ॥ ని ॥ అనన్తం సురవర్త్మ ఖమిత్యమరః. మహావదనాకాశవానిత్యర్థః. భవాన్ - అద్య - ఇదానీమ్, ముఖమస్యాస్తీతి ముఖరః - విశాలముఖవానిత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ రప్రకరణే ఖముఖకుఞ్జేభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమిత్యుభయత్రాపి మత్వర్థీయో రప్రత్యయః. ఖరముఖరశబ్దవాచ్యయోరుభయోరర్థసామ్యేఽపి, సఖరః త్వం ముఖర ఇతి వర్ణాధికశబ్దవాచ్యత్వాద్భవతః పితురధికశ్లాఘ్యతేత్యర్థః. అతస్త్వద్ధననే మమ కామం శ్లాఘా భవేదితి భావః. నిరవధికపటధురన్ధరఖరహననే ఇత్యత్ర ఏకవాక్యావలమ్బిఫలద్వయవదేకేనైవ శబ్దేనోభయార్థప్రతీతేరర్థశ్లేషః. కామమమశ్లాఘేత్యత్ర పదభఙ్గేనోభయార్థప్రతీతేశ్శబ్దశ్లేషః. ఖరనిన్దాపూర్వకం శ్లాఘ్యోఽసీత్యుక్త్యా విపరీతలక్షణయా నిన్దైవ గమ్యతే ॥ ౧౫౭ ॥

అథ మకరాక్షస్య వధమాహ — అథ రామస్య శరః - బాణః, శౌరేః - విష్ణోః, చక్రమ్ - సుదర్శనమ్, మహత్ సత్త్వమ్ - బలం యస్య తం తథోక్తమ్. అన్యత్ర మహచ్చ తత్ సత్త్వం చేతి కర్మధారయః. బృహజ్జలచరజన్తుమిత్యర్థః. ॥ సూ ॥ ఆన్మహత ఇత్యాదినా మహచ్ఛబ్దస్య ఆత్వమ్. ॥ ని ॥ సత్త్వం ద్రవ్యేఽపి శౌచాదౌ వ్యవసాయస్వభావయోః । గుణే ప్రాణిబలస్వాన్తసత్తాస్వస్త్రీ తు జన్తుష్వితి నానా. అనేకాని - బహులాని, పరుషాణి - నిష్ఠురాణి, ఉదితాని - జల్పితాని, యస్య తం తథోక్తమ్. ॥ ని ॥ ఉక్తం భాషితముదితం జల్పితమిత్యమరః. ॥ వ్యా ॥ వదేర్భావే క్తప్రత్యయే సమ్ప్రసార

మకరాక్షం మహాసత్త్వమనేకపరుషోదితమ్ ॥ ౧౫౩ ॥ హుత్వాపున
స్హుతవహాధిగతప్రసాదో గత్వారణం నభసి వాసవజిన్నిలీయ । నిర్మా

ణమ్. అన్యత్ర ఏకభిన్నమనేకమ్, తేనద్వాభ్యాంపిబతీతి అనేకపః - గజః, ॥ వా ॥ సుపిస్థఇత్యత్ర సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. ॥ ని ॥ ద్విరదోఽనేకపోద్విపఇత్యమరః. తస్మిన్ రుషా - తద్విషయకోపేన, ఉదితమ్ - ఉత్థితమ్, ఉత్పూర్వాద్వదిణ్ ధాతోర్గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినాకర్తరిక్తః. మకరాక్షమ్-తన్నామానం ఖరసుతమ్, నక్రం - కుమ్భీరమివ ॥ ని ॥ గ్రాహోవహారోనక్రస్తుకుమ్భీరఇత్యమరః. అవధీత్ - జఘాన, హన్తేః కర్తరిలుఙ్. ॥ సూ ॥ హనోవధలుఙీతివధాదేశః. పురాఖలు కేనచిన్నక్రేణ హింస్యమానః క్రన్దన్ కుఞ్జరశ్చక్రేణ నక్రం హత్వా భగవతా రక్షితఇతి పౌరాణికీ కథానుసన్ధేయా. అత్ర అనేకపరుషోదితమిత్యత్ర పదభఙ్గాపేక్షత్వాత్సభఙ్గశ్లేషః. మహాసత్త్వమిత్యత్ర తదభావాదభఙ్గశ్లేషః. తౌచనక్రమిత్యుపమాయా అఙ్గమితి సఙ్కరః. ॥ ౧౫౩ ॥

హుత్వేతి ॥ వాసవజిత్ - రావణిః, పునః హుత్వా - అగ్నిమాహుత్యా సమ్పూజ్యేత్యర్థః. వహతీతివహః పచాద్యచ్; హుతస్యవహః హుతవహః - అగ్నిః, కర్మణశ్శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీసమాసః. తస్మాత్ అధిగతః - ప్రాప్తః, ప్రసాదః - అనుగ్రహః, రథచాపాదిరూపః, యేనతథోక్తస్సన్. ॥ ని ॥ ప్రసాదోఽనుగ్రహః కావ్యప్రాణస్వాస్థ్యం ప్రసన్నతేతినానా. రణప్రయాణసమయే ఇన్ద్రజితాపూజితోఽగ్నిస్తస్మైరథచాపాస్త్రాణి దదాతీతి ప్రసిద్ధిః. రణమ్ - సమరమ్, గత్వా - ప్రాప్య, నభసి - అన్తరిక్షే, నిలీయ - మాయయా ఆత్మానం ప్రచ్ఛాద్యేత్యర్థః; స్వయం పరైరదృష్టఇతియావత్. పరేషాం - శత్రూణామిత్యర్థః. మర్మసు - మర్మస్థానేషు, విశిఖైః - శరైః, భిదామ్ - భేదనమ్, ॥ సూ ॥ షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్

యమర్మసు ఖిద్యాం విశిఖైరేవ తేషాం మత్వా చ రాఘవరుషం పరుషాం
ప్రతస్థే ॥ ౧౫౪ ॥ ౫ ॥ అథ నికుమ్భిలాయాం మహావిధినా హుత
వహం సమారాధ్య దుర్జయతా మర్జయితుం ఛద్మనా ప్రతార్య సర్వాన

ఇత్యిఞ్ ప్రత్యయః. నిర్మాయ - కృత్వా, శత్రూన్ మర్మసు నిర్భిద్యే
త్యర్థః. పరుషామ్ - క్రూరామ్, రాఘవస్య - లక్ష్మణస్య రామభ
ద్రస్య వా, ఉభయోర్వా, రుషమ్ - కోపమ్, తథా చోక్తం శ్రీరా
మాయణే ॥ శ్లో ॥ "లక్ష్మణస్తు సుసంక్రుద్ధో భ్రాతరం వాక్యమబ్రవీ
త్ । బ్రాహ్మమస్త్రం ప్రయోక్ష్యామి వధార్థం సర్వరక్షసామ్ ॥"
తతశ్చ రామభద్రేణోక్తం తత్రైవ "నైకస్య హేతో రక్షాంసి పృ
థివ్యాం హన్తుమర్హసి । అస్యైవ తు వధే యత్నం కరిష్యావో మహాబల ॥
యద్యేష భూమిం విశతే దివం వా రసాతలం వాపి నభస్తలం వా । ఏ
వం నిగూఢోఽపి మమాస్త్రదగ్ధః పతిష్యతే భూమితలే గతాసుః ॥ ఇత్యే
వముక్త్వా వచనం మహాత్మా రఘుప్రవీరః ప్లవగోత్తమైర్వృతః । వధా
య రౌద్రస్య నృశంసకర్మణస్తదా మహాత్మా త్వరితం నిరీక్షతే ॥"
ఇతి. మత్వా - జ్ఞాత్వా చ, ప్రతస్థే - ప్రయయౌ. ప్రపూర్వాత్తిష్ఠ
తేర్లిట్. ॥ సూ ॥ సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ ౧౫౪ ॥

అథేతి ॥ అథ - పురప్రాప్త్యనన్తరమ్, సుత్రామజిత్ - ఇ
న్ద్రజిత్, నికుమ్భిలాయామ్ - నికుమ్భిలాఖ్యాయాం స్థల్యామ్,
మహావిధినా - మహతా విధానేన, శత్రుమారణయోగరూపేణేత్య
ర్థః. ॥ ని ॥ విధిర్విధానే దైవే చేత్యమరః. హుతవహమ్ - అగ్నిమ్,
ఆరాధ్య - పూజయిత్వా, దుర్జయతామ్ - పరైర్జేతుమశక్యత్వమ్,
అర్జయితుమ్ - సమ్పాదయితుమ్, సర్వాన్ - అఖిలాన్ శత్రూనిత్య
ర్థః. ఛద్మనా - కపటేన, ॥ ని ॥ కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భోపధయ
శ్ఛద్మకైతవ ఇత్యమరః. ప్రతార్య - వఞ్చయిత్వా, అవసరమ్ - స
మయమ్, విధివద్యాగనిర్వహణార్థమితి భావః. అధిగన్తుమ్ - ప్రా

వసరమధిగన్తుకామస్సుత్రామవైరీ రథోపరి పరికల్ప్య మాయామయీం మైథిలీం నిష్క్రమ్య పశ్చిమదిగ్గోపురాదాఞ్జనేయస్య పురతస్సావష్టమ్భమాకృష్య కోశాత్కరాళకరవాళలతాం, హా నాథ! హా మదర్థఖణ్డితఖణ్డపరశుకోదణ్డ! హా మిథిలానగరజనలోచనాసేచ

ప్త్రమ్, కామోయస్యసః తథోక్తః. రథస్య ఉపరి - ఊర్ధ్వభాగే, సుప్సుపేతిసమాసః. మాయా - మోహనవిద్యా, ॥ ని ॥ స్యాన్మాయా శామ్బరీతివిశ్వః. తస్యాః ఆగతాం మాయామయీమ్, మాయాపరికల్పితామిత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ తతఆగతఇత్యధికారే మయట్చేతివిధానాన్మయట్; టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్. మైథిలీమ్ - సీతామ్, పరికల్ప్య - స్థాపయిత్వేత్యర్థః. పశ్చిమదిగ్గోపురాత్ - పశ్చిమదిగ్వర్తిపురద్వారాత్, నిష్క్రమ్య - బహిర్నిర్గత్య, అఞ్జనాయాః అపత్యం ఆఞ్జనేయః - హనూమాన్, స్త్రీభ్యోఢగితిఢక్. తస్య పురతః - పురోభాగే, కరాళామ్ - ఘోరామ్, కరవాళః - కృపాణః, ॥ ని ॥ కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః కరవాళః కృపాణవదిత్యమరః. స ఏవ లతేవేత్యుపమితసమాసః. తాం కోశాత్ - పిధానాత్, ॥ ని ॥ కోశోస్త్రీకుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః. సావష్టమ్భమ్ - సగర్వం యథాతథా, ఆకృష్య, హా నాథ! హేతిఖేదే, ॥ ని ॥ హా విషాదశుగార్తిష్విత్యమరః. ఏవమగ్రేపి, హా మదర్థమ్ - మత్పాణిగ్రహణార్థమిత్యర్థః. ఖణ్డితమ్ - భిన్నమ్, ఖణ్డపరశోః - ఈశ్వరస్య, ॥ ని ॥ భూతేశః ఖణ్డపరశురిత్యమరః. కోదణ్డమ్ - ధనుః, యేనతథోక్తః; తస్య సమ్బుద్ధిః. హా మిథిలానగరజనానామ్ - మిథిలాపురీవాస్తవ్యానామ్, లోచనయోః, ఆసేచనక - తైరత్యాదరాదతృప్త్యదిభిర్ద్రష్టఇత్యర్థః. తదుక్తమ్ " తదాసేచనకం తృప్తేర్నాస్త్యన్తో యస్యదర్శనాత్" ఇతి. హా భృగోః గోత్రాపత్యం భార్గవః - జామదగ్న్యః, సఇత్యపదేశో వ్యాజో య

నక! హా భార్గవాపదేశకాలసర్పదర్పవిషనిషూదన! హా చిత్రకూట శిఖరవనోద్దేశతరులతామాత్రసాక్షికప్రణయసార! హా విరాధఖణ్డన! హాగోదావరీనిర్మలవాలుకావిహారవినోదప్రియసఖ! హానిమిషమాత్ర నిర్మక్షికీకృతజనస్థాన! తవాపి ప్రియగృహిణ్యాఅనాథాయా ఇవ దారుణేన రక్షసా మృత్యురేవంవిధఇతి నమో భవితవ్యతాయై, స్వస్తి

స్య తథోక్తః; యః కాలసర్పః - కృష్ణసర్పః, తస్య దర్పః - గర్వప, విషమ్ - గరళమితిరూపకమ్, తస్య నిషూదన - పరిహారక, హా చిత్రకూటస్య - గిరేః, వనోద్దేశే - వనప్రదేశే, యేతరవః - వృక్షాః, లతాః - వీరుధః, తాఏవ తరులతామాత్రం నాన్యదిత్యర్థః. సాక్షీ యస్యస తత్సాక్షికః ॥ సూ ॥ శేషెకబితికప్. ప్రణయస్య - ప్రీతేః, సారః - స్థిరాంశః యస్య తథోక్తః. చిత్రకూటవనస్య వివిక్తత్వాదతి విస్రబ్ధకృతక్రీడేత్యర్థః. హా విరాధస్య - తన్నామ్నోరాక్షసస్య, ఖణ్డన - భఞ్జక; హా గోదావర్యాః, నిర్మలవాలుకాసు - విశదసికతాసు, ॥ ని ॥ వాలుకా సికతాసుస్యాత్ర్పీ- లెచ హరివాలుకేతివానా. విహారవినోదె - క్రీడావిలాసె, ప్రియసఖ ॥ సూ ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టచితిటచ్ సమాసాన్తః. హా నిమిషమాత్రె - స్వల్పకాలపవేత్యర్థః. నిర్మక్షికీకృతమ్ - మక్షికాశూన్యంకృతమ్, జనస్థానమ్ - లఙ్కాశాఖానగరమ్, యేన తథాభూత, జనస్థానస్థిత మక్షికా అపి వినాశితాస్త్వయా కిముత రాక్షసా ఇతిభావః. తవాపి, అపిశబ్దేన సమస్తరక్షఃకులవిత్రావణదక్షస్యాపీతి జ్ఞాయతే. ప్రియగృహిణ్యాః - ప్రియపత్న్యాః, అనాథాయాః - అశరణాయాఇవ, దారుణేన - క్రూరేణ, రక్షసా ఏవంవిధః - శస్త్రేణ కణ్ఠచ్ఛేదనరూపఇత్యర్థః. మృత్యుః - మరణమ్, ఇతిహేతోః నమోభవితవ్యతాయై - విధయే నమః, స్వస్తిమన్థరాయై - కుబ్జాయైక్షేమమస్తు, ఏతావదనర్థమూలత్వాదితిభావః. ॥ సూ ॥ నమస్స్వస్తీత్యాదినా ఉ

మన్థరాయా ఇతి తారముత్క్రోశన్తీం ముహుర్ముహురాలక్ష్య పవన తనయమశ్రుధారాముత్సృజన్తీం గృహీతకేశకలాపాం తామితికర్తవ్యతామివ మారుతతనయస్య కదలీలావమలావీత్ ॥ ౧౫౫ ॥ తదను ధీమానపి హనూమానతథ్యమపి తథ్యమవధార్య చణ్డాలగ్రస్త

భయితోఽపి చతుర్థీ. ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ, మన్థగాయై ఇత్యత్ర ॥ సూ ॥ ఏచోఽయవాయావ ఇత్యాయాదేశే లోపశ్శాకల్యస్యేత్యనేన వైకల్పికే యలోపే మన్థరాయా ఇతి సిద్ధమ్. తారమ్ - ఉచ్చైః, ॥ ని ॥ తారోఽత్యుచ్చైస్త్రయస్త్రిషు ఇత్యమరః. ఉత్క్రోశన్తీమ్ - ఉచ్చైఃష్యరుదన్తీమిత్యర్థః. ముహుర్ముహుః పవనతనయమ్ - ఆఞ్జనేయమ్, ఆలక్ష్య - దృష్ట్వా, అయం వా మోచయేన్మామితి భావః. అశ్రుధారామ్ - బాష్పధారామ్, ఉత్సృజన్తీమ్ - విసృజన్తీమ్, గృహీతః కేశానాం కలాపః - సమూహః, యయా స్తాం తథోక్తామ్; కేశే గృహీతామిత్యర్థః. తామ్ - మాయారచితాం మైథిలీమ్, మారుతతనయస్య - మారుతేః, ఇతి కర్తవ్యతామ్ - వివేకమివ, కదలీమివ లూత్వా కదలీలావమ్, అలావీత్ - చిచ్ఛేద. కదలీకాణ్డవదనాయాసేన చకర్తేత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ లూఞ్ ఛేదనే ఉపమానే కర్మణి చేతి ణముల్. కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి లూఞోఽనుప్రయోగః, లుఙ్. సిచివృద్ధిః పరస్మైపదేష్వితి వృద్ధిః. ॥ ౧౫౫ ॥

తదన్వితి ॥ తదను - అనన్తరమ్, ధీమానపి - ఇదమిత్థమితి యథావస్థితం జ్ఞాతాపీత్యర్థః. హనూమాన్, అతథ్యమ్ - అసత్యమపి, మాయామయత్వాదితి భావః. అనార్యమ్ - నీచమ్, తత్కృత్యమ్, తథ్యమ్ - సత్యం సత్, అవధార్య - నిశ్చిత్య, ఇదం సత్యమేవేతి నిశ్చయేనజ్ఞాత్వేత్యర్థః. చణ్డాలగ్రహేణ - చణ్డాలపిశాచేన, ॥ ని ॥ గ్రహోఽనుగ్రహనిర్బన్ధగ్రహణేషు రణోద్యమే । సూర్యాదౌ పూతనాదౌ చ సైంహికేయవరాగయోరితి శేషః. గ్రస్తః -

ఇవ చణ్డాలగ్రహేణ శప్తఇవ మహర్షిభిః పాపరాధఇవ గురుజనేషు ప్రత్యాఖ్యాతఇవ రాజసభాయాం మగ్నోత్థితఇవ మహాహ్రదే, భగ్నోద్యమఇవ లాభప్రవృత్తిషు ఖలైరపహృతసర్వస్వఇవచ తస్కరైః ప్రాకృతలోకసాధారణ్యేన జడీకృతః కతిపయేషు క్షణేషు పశ్చాదుద్బుద్ధభయఙ్కరరోషావేశసముత్పాటితవిశాలశిలాచక్రస

ఆవిష్టఇవ, మహర్షిభిః - బ్రహ్మర్షిభిః, శప్తః - ఆక్రుష్టఇవ, గురుజనేషు - మహాత్మసు, పాపరాధఇవ, రాజసభాయాం ప్రత్యాఖ్యాతః - నిరాకృతఇవ, ॥ ని ॥ ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతఇత్యమరః. మహాహ్రదే - అగాధజలాశయే, ॥ ని ॥ జలాశయో జలాధారస్తత్రాగాధజలే హ్రదఇత్యమరః. మగ్నోత్థితఇవ, మగ్నశ్చాసావుత్థితశ్చేతి పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః. లాభస్య ప్రవృత్తిషు - ప్రసక్తిషు, ఖలైః - దుష్టైః, భగ్నోద్యమః - ప్రతిహతోద్యోగఇవ, తత్ చౌర్యం కరోతీతి తస్కరః ॥ సూ ॥ కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వితి టప్రత్యయః ॥ వా ॥ తద్బృహతోః కరపత్యోశ్చోరదేవతయోరితి సుడాగమః. తైః - చోరైరిత్యర్థః. ॥ ని ॥ చోరైకాగారికస్తేనదస్యుతస్కరమోషకాఇత్యమరః. అపహృతమ్ - బలాత్స్వీకృతమ్, సర్వస్వమ్ - అఖిలధనమ్, యస్య తథోక్తఇవ ॥ ని ॥ స్వోస్త్రియాం ధనేఇత్యమరః. ప్రాకృతలోకాః - పామరజనాః, తేషాం సాధారణ్యేన - సామ్యేన, కతిపయేషు క్షణేషు - కాలవిశేషేషు, జడీకృతః - స్తమ్భీకృతఇత్యర్థః. పశ్చాత్ - అనన్తరమ్, ఉద్బుద్ధః - ఉత్థితః, యః భయం కరోతీతి భయఙ్కరః - భీతిజనకః, ॥ సూ ॥ మేఘర్తిభయేషు కృఞ ఇతి ఖచ్. రోషావేశః - క్రోధాభినివేశః, తేన హేతునా, సముత్పాటితస్య - సమున్మూలితస్య, విశాలస్య శిలాచక్రస్య - పాషాణఫలకస్య, సమ్పాతేన - విక్షేపేణ,

ష్ట్వా తేన సంచూర్ణయన్ విద్విషస్సారథితురగసనాథం రథం, తత ఉత్ప్లుత్య జవాదవక్రాన్తే తస్మిన్నికుమ్భిలాముపజగ్ముషి నిరాశః ప్రతినివృత్య వృత్తాన్తమముం రామం కులిశశతమివ యుగపదవనీధరమతికృచ్ఛ్రీ గమయామాస ॥ ౧౫౬ ॥ వ ॥ ప్రాగభుజ్యతతద్దుః

విద్విషః - శత్రోరిన్ద్రజితః, సారథితురగసనాథమ్ - సూతాశ్వసహితమ్, రథం సంచూర్ణయన్ - చూర్ణీకుర్వన్, ॥ వ్యా ॥ చూర్ణశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః. తతః - రథాత్, జవాత్ - వేగాత్, ఉత్ప్లుత్య, అవక్రాన్తే - నిర్గతే, తస్మిన్ - ఇన్ద్రజితి, నికుమ్భిలాం ఉపజగ్ముషి - ప్రాప్తేసతి, గమేర్లిటి. ॥ సూ ॥ క్వసుశ్చేతి క్వసురాదేశః. యద్యప్యత్ర భూతే లిట్ తస్య క్వసుశ్చ ఛన్దస్యేవ, తథాపి బహుశో లోకేపి సాధుత్వమవగన్తవ్యమ్. తథా చోక్తం శ్రీమతా కాళిదాసేన — "శ్రేయాంసి సర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే" ఇతి. నిరాశః - ఆశారహితస్సన్, నిశాచరనిగ్రహనిదానమేవ వినష్టమితఃకిం కార్యమితిభావః. ప్రతినివృత్య, అముం వృత్తాన్తమ్ - సీతావినాశరూపమ్, రామం అతికృచ్ఛ్రీ - తస్య వక్తుమపి దుస్సహత్వాదితిభావః. గమయామాస - ప్రాపయామాస, ॥ వ్యా ॥ గమేర్ణిజన్తాల్లిట్. తస్మిన్నుపమానమాహ — కులిశశతమితి ॥ అవనీధరమ్ - శైలమ్, యుగపత్ - ఏకదా, కులిశానామ్ - వజ్రాయుధానామ్, శతమ్ - అనేకమివ, గమయామాసేతి పూర్వేణాన్వయః. అత్ర శతశబ్దోఽనేకోపలక్షణమ్. యుగపదనేకదమ్భోళిపాతేన మహీధరో యథా విశీర్యేత తథా తద్వార్తాశ్రవణేన రామో వికలేన్ద్రియగ్రామో బభూవేత్యర్థః ॥ ౧౫౬ ॥

ప్రాగితి ॥ తత్ - మారుతిప్రతిపాదితసీతావినాశవృత్తాన్తజన్యం దుఃఖమ్, ప్రాక్ - ప్రథమమ్, సైన్యైః - కపిసేనాభిః, అభుజ్యత - అన్వభూయత ॥ వ్యా ॥ భుజోఽకర్మణిలజ్. తత్రోపమానమాహ -

ఖం ప్రైస్వైర్దుఃఖప్రాహుణికైరివ । యతో వార్తా చ మూర్ఛా చ రాఘ
వం జగ్మతుస్సహ ॥ ౧౫౭ ॥ ౮ ॥ తతః ప్రబుద్ధో దాశరథిరీదృ
శతాదృశతాగోచరస్య శోకసాగరస్య తరణాయ జీవితమేవాతరం

ప్రాహుణికైః - అతిథిభిరివేతి ॥ ని ॥ అతిథిప్రాయత్వాత్ప్రాహుణిక ఇత్య
మరః. యథా యత్కిఞ్చిత్సమర్పితం భోజ్యాది ప్రథమమతిథయో
భుఞ్జతే తద్వదితి భావః. అథ తద్దుఃఖస్వభావమేవాహ —యత ఇతి ॥
యతః - దుఃఖాత్, పఞ్చమ్యాస్తసిః. రాఘవం వార్తా - వృత్తాన్తః,
మూర్ఛా - మోహశ్చ, సహ - యుగపదేవ, జగ్మతుః - ప్రాప
తుః. వార్తాశ్రవణసమకాలమేవ శోత్రితుర్మూర్ఛావహం తద్దుఃఖమి
త్యర్థః. యద్వా, యతః - యస్మాత్కారణాత్, రాఘవమ్ - తద్దుః
ఖస్య ప్రథమానుభోక్తారమిత్యర్థః, వార్తా చ మూర్ఛా చ సహం జ
గ్మతుః; తస్మాత్ - వార్తాశ్రవణక్షణ ఏవ శ్రీరామచన్ద్రస్య మూర్ఛ
నాద్ధేతోః, స్వైస్వైర్దుఃఖప్రాఘుణికైర్భుజ్యతేత్యర్థః. మూర్ఛితస్య రామస్య
తద్దుఃఖానుభవానవకాశాదితి భావః. నహి మూర్ఛైవ దుఃఖానుభవ
రూపేతి వాచ్యమ్. వినష్టప్రజ్ఞతా హి మూర్ఛా, అతస్తస్యాం మాన
సేన్ద్రియప్రవృత్త్యభావాత్ తత్ప్రవృత్తేరేవ ఇదం సుఖమిదం దుః
ఖమితి జ్ఞానస్య కారణత్వాచ్చ న దుఃఖహేతుత్వాకారః. అత్ర వా
ర్తామూర్ఛయోర్హేతుకార్యయోస్సహోత్యవర్ణనాదక్రమాతిశయోక్తిః.
తల్లక్షణం తూక్తమ్ ॥ ౧౫౭ ॥

తత ఇతి ॥ తతః, ప్రబుద్ధః - ప్రత్యాగతచేతనః, దాశరథిః, ఇ
దమివ పశ్యతీతీదృశః, సఇవ పశ్యతీతి తాదృశః, ఉభయత్రాపి ॥ సూ॥
త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్ చేతి కఞ్. ఏకత్ర ఇదం కిమోరీ
శ్కీతీదం శబ్దస్య ఈశాదేశః. అన్యత్ర ॥ సూ ॥ ఆ సర్వనామ్న ఇ
త్యాత్వమ్. ఈదృశశ్చ తాదృశశ్చేతి ద్వన్ద్వః తయోర్భావస్తత్తా,
తస్య అగోచరస్య - అవిషయస్య, ఇత్థం తథేతి వివేక్తుమశక్యస్యేత్య

నిశ్చిన్వానో దీనదీనమిదమవాదీత్ ॥ ౧౫౪ ॥ ప ॥ త్వం యాహి వత్స భరతం న విముఞ్చ దూనం త్వం గచ్ఛ మిత్ర కపిభిస్సహ ఋశ్యమూకమ్ । త్వం కుత్ర యాస్యసి విభీషణ వన్ధ్యవాచం క్రూరం విహాయ

ర్థః. శోకసాగరస్య - దుఃఖసముద్రస్య, తరణాయ - లఙ్ఘనాయ, జీవితమేవ ఆతరమ్ - తరపణ్యమ్, ॥ ని ॥ ఆతరస్తరపణ్యం స్యాదిత్యమరః. అత్ర జీవితే ఆరోప్యమాణస్య ఆతరస్య స్వతశ్శోకసాగరసముత్తరణోపయోగిత్వాసమ్భవేన ప్రకృతజీవితాత్మనా పరిణత్యపేక్షణాత్పరిణామాలఙ్కారః. నిశ్చిన్వానః - నిశ్చయేన మన్వానస్సన్, ॥ వ్యా ॥ చిఞ్ధాతోస్స్వాదికాత్కర్తరి లటశ్శానచ్. సీతావినాశజన్యదుఃఖనివృత్తయే ప్రాణత్యాగ ఏవోపాయ ఇతి మన్వాన ఇత్యర్థః. దీనదీనమ్ - దీనప్రకారమిత్యర్థః. ॥ సూ ॥ ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః; కర్మధారయవదుత్తరపదేష్వితి కర్మధారయవద్భావాత్సులోపః. ఇదమ్ - వక్ష్యమాణమ్, అవాదీత్ ॥ ౧౫౪ ॥

శ్రీరామస్తత్రైవాత్మనో వినాశం నిశ్చిన్వన్ లక్ష్మణాదీన్ యదాహ తదేవ వివృణోతి — త్వమితి ॥ హే వత్స - లక్ష్మణ, అతివాత్సల్యాద్వత్సేతి సమ్బోధనమ్. త్వం యాహి - గచ్ఛ. అయోధ్యామితి శేషః. దూనమ్ - అస్మద్విరహోద్దుఃఖితమ్, భరతం న విముఞ్చ - మా త్యజ, ప్రథమమేవ మద్విరహదుఃఖితః త్వయాపి పరిత్యక్తశ్చేద్వినశ్యేదేవేతి భావః. హే మిత్ర - సుగ్రీవ, తస్య సమసుఖదుఃఖత్వాత్ మిత్రేతి సమ్బోధనమ్; కపిభిస్సహ, ఋశ్యమూకమ్ - గిరిమ్, గచ్ఛ - ప్రాప్నుహి. భవతో మదీయదుఃఖసమభాగిత్వేపి మదనుజ్ఞయైవ గమనే న కృతఘ్నతేతి భావః. హే విభీషణ, త్వం కుత్ర యాస్యసి - హితవచనవిముఖేన భ్రాత్రాపి తిరస్కృతో మయాపి విఫలీకృతమనోరథః క్వ గమిష్యసి? వన్ధ్యా - నిష్ఫలా, వాక్ - "దత్తం మయా తే దశకణ్ఠరాజ్యమ్" ఇత్యాదివచనమ్, యస్య

గతిమేవ భజ త్రిజటే ॥ ౧౫౯ ॥ హా జానకి త్వమసి పూర్వమర
ణ్యమార్గే పాతేన పుష్పరజసామపి పాటలాఙ్గీ । సా త్వం కథం కథయ
దారుణదుర్విపాకం ప్రాప్తా లతేవ లవలీ బత వజ్రఘాతమ్ ॥ ౧౬౦ ॥

తథోక్తమ్. అనుపదమేవ జీవితత్యాగే కుతస్తద్వచనసఫలీకరణమితి భావః. క్రూరమ్ - నృశంసమ్, శరణాగతపరిత్యాగాదితి భావః. యద్వా, సత్యవాచం మామ్ క్రూరం తన భ్రాతరం చేత్యర్థః. విహాయ, పునస్తమపసర్పణే నిఖిలనిశాచరవినాశనిదానం త్వాం హన్యాదేవేతి భావః. త్రిజటే - త్రిజటానామ్న్యో రాజ్ఞః, గతిమేవ భజ - ప్రాప్నుహి, ఉభయావలమ్బననాశాత్త్రిజటే గతిరేవ సిద్ధేతి భావః. ॥ ౧౫౯ ॥

హేతి ॥ హే జానకి - జనకపుత్రి, హా - కష్టమ్, త్వం పూర్వమ్ - దణ్డకారణ్యప్రవేశకాల ఇత్యర్థః. అరణ్యమార్గే పుష్పరజసామ్ - కుసుమపరాగాణామపి, అపిశబ్దేన అతిసుకుమారాణామితి గమ్యతే. పాతేన పాటలమ్ - శ్వేతరక్తమ్, అఙ్గమ్ - శరీరమ్, యస్యాస్సా పాటలాఙ్గీ. ॥ వ్యా ॥ అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యో వక్తవ్యమితి జీష్. జాతేతి శేషః. కుసుమపరాగసంసర్గేణాపి అరుణగాత్రీ అభూరిత్యర్థః. అనేన తస్యాస్సౌకుమార్యాతిశయో వ్యజ్యతే. సా - తాదృశీ, త్వం దారుణమ్ - ఘోరమ్, దుర్విపాకమ్ - కరాళకరవాళకర్తనరూపమ్, లవలీ - మృదులతావిశేషః, వజ్రఘాతమ్ - ఇన్ద్రాయుధప్రహారమివ, కథం ప్రాప్తాసి? కథయ, బతేతి ఖేదే. అత్రోభయతస్త్వంకారప్రయోగోఽవస్థాభేదేన తస్యాః భేదవచనాభిప్రాయగర్భ ఇతి సూక్ష్మమతిభిరూహనీయమ్. అత్ర తదీయాఙ్గసౌకుమార్యస్మరణప్రతీయమానస్య శృఙ్గారరసస్య కరుణరసాఙ్గత్వాద్రసవదలఙ్కారః ॥ ౧౬౦ ॥

॥ ౫ ॥ ఇత్యాదిరీత్యా విలపన్తమేనం సరభసముపేత్య నక్తఞ్చర మాయాప్రభావవిద్రావణానుజః స్వామిన్నస్థానే కోఽయం తవాపి వ్యామోహః ప్రాతిహారికేణ తేన దురాత్మనా నిష్ప్రత్యూహక్రియాలాభాయ ప్రదర్శితో మాయాప్రపఞ్చః ఖల్వయం యదిపునస్సాఙ్గం నిర్వర్త్య నికుమ్భిళాయాం క్రియామిమాముత్సహేత యో

ఇతీతి ॥ ఇత్యాదిరీత్యా - ఏవమాదిప్రకారేణ, విలపన్తమ్ - విలప్య రుదన్తమిత్యర్థః. ఏనమ్ - రామమ్, నక్తఞ్చరాణాం మాయా - మోహనకలా, తస్యాః ప్రభావమ్ - వైభవమ్, వేత్తీతి తద్విత్, తస్య నిశాచరపాజాత్యాదితి భావః. ॥ వ్యా ॥ సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్. రావణానుజః - విభీషణః, సరభసమ్ - త్వరితమ్, ఉపేత్య, స్వామిన్ ॥ వ్యా ॥ స్వామిన్నైశ్వర్య ఇతి స్వశబ్దాన్మత్వర్థీయ ఆమినచ్. అస్థానే - అవిషయే, తవాపి, సర్వజ్ఞస్యాపీత్యర్థః. కోఽయం వ్యామోహః - చిత్తవైకల్యమ్, మోహావిషయేపి మోహస్తవానుచిత ఇత్యర్థః. మోహావిషయత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి—ప్రాతిహారికేణేతి ॥ అయమ్ - సీతావినాశరూపః, ప్రాతిహారికేణ - మాయావినా ॥ ని ॥ స్యాన్మాయా శామ్బరీ మాయాకారస్తు ప్రాతిహారిక ఇత్యమరః. దురాత్మనా - దుష్టేన, తేన - రావణినా, నిష్ప్రత్యూహమ్ - నిర్విఘ్నం యథాతథా, ॥ సూ ॥ ఇదుదుపధస్యచాప్రత్యయస్యేతిషత్వమ్. క్రియాయాః - నికుమ్భిళాయాం శత్రుమారణయాగకార్యస్య, లాభాయ - సిద్ధయే, ప్రదర్శితః - ప్రకాశితః, మాయాప్రపఞ్చః ఖలు. నికుమ్భిళాయాం ఇమాంక్రియామ్ - యాగరూపామ్, సాఙ్గం యథాతథా, నిర్వర్త్య - సమాప్య, పునః యోద్ధుం సముత్సహేత యది - ప్రయతేతచేత్, తదా నిగృహీతుమ్ - జేతుమ్, కేన శక్యేత, న కేనాపీత్యర్థః. ॥ సూ ॥ శకధృషేత్యాదినా తుమున్; హేతుహేతుమతోర్లిఙితి ఉభయత్రాపి లిఙ్. తత్ - తస్మా

ద్ధుం తదా తేన శక్యేత నిగృహీతుం తదలం వ్యర్థవిషాదైరద్యైవ వి ర్యాతు విజయమఙ్గళాయ సౌమిత్రిరితి నిర్వ్యళీకమభిధాయ స్వవచ సి చిత్రీయమాణేన రఘుపతినా పరమాశిషః ప్రయుజ్య ప్రస్థాపితమ ధిరూఢహనూమన్తమతికాయహన్తారం పురోధాయ సైన్యైస్సహ నికుమ్భిళాద్వారముపరురోధ ॥ ౧౭౧ ॥ వ ॥ వస్తృణికాకణికైః క

కారణాత్ , వ్యర్థవిషాదైః అలమ్ - నిరర్థకవ్యసనైః ప్రయోజనం నా స్తీత్యర్థః. గమ్యమానక్రియాయా అపి కారకవిభక్తౌ ప్రయోజక త్వాత్కరణే తృతీయా. విజయమఙ్గళాయ - శత్రువిజయరూపమ ఙ్గళార్థమ్, తాదర్థ్యే చతుర్థీ. సౌమిత్రిః - లక్ష్మణః, నిర్యాతు - ని ర్గచ్ఛతు, ఇతి. నిర్గతం వ్యళీకం అప్రియం యస్మిన్కర్మణి తద్యథాత థా, హితమితియావత్. ॥ వి ॥ వ్యళీకం దుఃఖవైలక్ష్యాప్రియకా ర్యేష్వపీతిమేదినీ. అభిధాయ - ఉక్త్వా, స్వవచసి చిత్రీయమాణేన- విస్మయమానేన, ॥ వ్యా ॥ నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యజితి చిత్రఙ్ శబ్దా త్క్యచ్, తతశ్శానచ్. రఘుపతినా, పరమాశిషః - చిరఞ్జీవ శత్రుంజ హీత్యాది ఆశీర్వచనాని, ప్రయుజ్య, ప్రస్థాపితమ్ - ప్రేషితమ్, అధిరూఢః - ఆరూఢః, హనూమాన్ యేన తంతథోక్తమ్. అతికాయ స్య - అసురస్య, హన్తారమ్ - లక్ష్మణమ్, పురోధాయ - పురస్కృ త్య, సైన్యైస్సహ - నికుమ్భిళాయాః ద్వారమ్, ఉపరురోధ - రుద్ధవాన్. ॥ ౧౭౧ ॥

వస్తృణికేతి ॥ అథ - నిరోధానన్తరమ్, స్తృణికాః - లాలాః, ॥ ని ॥ స్తృణికాస్యన్దనీలాలేత్యమరః. తాసాం కణికాః - లవాః, తాభిస్సహవర్తమానైః, లాలావిశిష్టైరిత్యర్థః. కపీనాం ఫూత్కృ తైః - ఫూత్కారైః, అభిహతః - నిర్వాపితః, వితానస్య క్రతోః, ॥ వి ॥ క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానమిత్యమరః. హుతాశనః - అ గ్నిః, భయాత్ ద్రుతమ్ - శీఘ్రమ్, వేదికామ్ - యజ్ఞవేదికామ్,

పిఘాతకృత్రైరభిహతోఽథ వితానహుతాశనః । ద్రుతముపాస్య భయాదివ వేదికాం మఖిమనఃప్రవివేశ రుషశ్ఛలాత్ ॥ ౧౬౨ ॥ గ ॥

అథ భగ్నమనోరథతయా రుషా జాజ్వల్యమానస్స యజ్వాపశదః స్వాహాకారవిరసయా రసనయా హాహాకారమూరీకుర్వాణః స్రస్త

అపాస్య - త్యక్త్వా, రుషః - కోపస్య, ఛలాత్ - వ్యాజాత్, మఖినః - యజమానస్య, రావణేర్మనఃప్రవివేశ - ప్రవిష్టఇవ, కపిభిర్నిహతనిజమనోరథో రావణిర్భృశం కోపేన జజ్వాలేత్యర్థః. అత్ర కపిఘాతకృత నిర్వాపితస్య యజ్ఞహుతాశనస్య యజమానమనఃప్రవేశ సమ్భావనయా స్వరూపోత్ప్రేక్షా. సా చ రుషః ఛలాదిత్యపహ్నవోత్థాపితేతి తయోస్సఙ్కరః. ॥ ౧౬౨ ॥

అథేతి ॥ అథ భగ్నః - నష్టః, మనోరథః - నికుమ్భిలాయాగాభిలాషః, యస్య తథోక్తః తస్య భావస్తత్తా. తయా హేతునా, హేతౌ తృతీయా, రుషా కరణేన, తథా చ మనోరథభఙ్గహేతుకక్రోధేన కరణేనేత్యర్థః. జాజ్వల్యమానః - ముహుర్ముహురుజ్జ్వలన్, జ్వలదీప్తౌ యఙన్తాత్కర్తరి లటశ్శానచ్. యజ్వా చాసౌ అపశదశ్చేతి కర్మధారయః; కుత్సితాని కుత్సనైరితిసమాసః. స ఇన్ద్రజయీ, స్వాహా - దేవహవిర్దానమ్, ॥ ని ॥ స్వాహాదేవహవిర్దానమిత్యమరః, స్వాహాకారః - తస్యకరణమితిస్వాహాశబ్దోచ్చారణమిత్యర్థః. ॥ వ్యా ॥ భావేఘఞ్. తేనవిరసయా - ద్రవరహితయా, రసనయా - జిహ్వయా, హాహాకారమ్ - హాహాఇత్యాకారకశబ్దోచ్చారణమ్, హేతివిషాదే, తస్యైవద్విర్భావః. ॥ ని ॥ హావిషాదశుగార్తిష్విత్యమరః. శేషం పూర్వవత్; ఊరీకుర్వాణః - అఙ్గీకుర్వన్, ॥ ని ॥ ఊరీకృతమఙ్గీకృతమిత్యమరః. స్రస్తః - గళితః, స్రువః - యజ్ఞసాధనవిశేషః, యస్మాత్తేన తథోక్తేన పాణినా - కరేణ, శరాసనమ్ - చాపమ్, ఆదాయ - గృహీత్వా, మనోరథమివ

ప్రవేణ పాణినా శరాసనమాదాయ మనోరథమివ శిథిలమధిరు
హ్య పురాతనమేవ రథం హవముత్సృజ్య దాశథినాఽఽహవమేవ క
ర్తుమారేభే ॥ ౧౬౩ ॥ ప ॥ అథ రాఘవమేఘనాదయోర్ధనుషీ తా
రతరం చుకూజతుః । భయభగ్నశిరోధరైరిభైస్సహ సంచుక్షుభిరే
దిశస్తదా ॥ ౧౬౪ ॥ విఫలీకృతవజ్రశక్తిభిస్సతతస్యన్దిశచీదృగశ్రుభిః ।

శిథిలమ్ - శీర్ణావయవమ్, మారుతినా కపటజానకీకణ్ఠచ్ఛేదనకాలప్రవ చూర్ణితత్వాదితి భావః. పురాతనమ్ - పూర్వారూఢమిత్యర్థః. రథం అధిరుహ్య, హవమ్ - యజ్ఞమ్ ॥ ని ॥ హవ ఆజ్ఞాధ్వరాహ్వానేష్వితి మేదినీ. ఉత్సృజ్య - విహాయ, దాశరథినా - లక్ష్మణేనసహేత్యర్థః. ఆహవమ్ - యుద్ధమేవ, ॥ ని ॥ అభ్యామర్దసమాఘాతసఙ్గ్రామాభ్యాగమాహవాఇత్యమరః. కర్తుమ్ - విధాతుమ్, ఆరేభే - ఆరబ్ధవాన్. ॥

అథేతి ॥ అథ - ఇన్ద్రజితస్సమరసన్నాహానన్తరమ్, రాఘవమేఘనాదయోః - లక్ష్మణేన్ద్రజితోః, ధనుషీ తారతరమ్ - అత్యుచ్చైరిత్యర్థః. చుకూజతుః - దధ్వనుః, ॥ వ్యా ॥ కూజఅవ్యక్తేశబ్దే లిట్. తదా - తత్కాలే, దిశః భయేన భుగ్నః - అవనతః, శిరోధరః - కణ్ఠః, యేషాం తాదృశైః, ఇభైః - గజైస్సహ ॥ ని ॥ ఇభస్తమ్బేరమఃపద్మీత్యమరః. సఞ్చుక్షుభిరే - క్షోభంప్రాపుః. లక్ష్మణేన్ద్రజితోః ధనుర్ధ్వనినా దిగ్గజాదిశశ్చ చకమ్పిరే ఇత్యర్థః. దిశః ఇభైస్సహ సఞ్చుక్షుభిరే ఇతి సహభావవర్ణనాత్సహోక్తిరలఙ్కారః. సచ ధనుర్విస్ఫారేణ తయోః క్షోభాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్సమ్బన్ధాతిశయోక్త్యా సంసృజ్యతే ॥ ౧౬౪ ॥

విఫలీకృతేతి ॥ పటుః - రణచతురః, ఇన్ద్రజిత్, విఫలీకృతా - మోఘీకృతా ॥ వ్యా ॥ అభూతతద్భావే చ్విః. వజ్రస్య - దమ్భోలేః, శక్తిః యైస్తథోక్తైః. సతతం స్యన్దన్త ఇతి సతతస్యన్దీని, తాచ్ఛీల్యే ణినిః. శచ్యాః - ఇన్ద్రాణ్యాః, దృగశ్రూణి యేభ్యస్తాదృశైః,

పిదధే పటురూర్మిళాసఖం స్యదసాత్కారిగరుద్భిరాశుగైః ॥౧౬౫॥
చలితా జగతీన్ద్రనన్దనాత్సుమనశ్శ్లాఘ్యతమాచ్ఛిలీముఖాః । యయు

నిరన్తరసముత్పాదితశచీశోకబాష్పైరిత్యర్థః. పురన్దరపీడాజనకత్వాదితిభావః. స్యదేన - రంహసా, ॥ ని ॥ రంహస్తరసీ తురయః స్యదఇత్యమరః. సాం కరోతీతి స్యదసాత్కారీ - సామితిశబ్దం కుర్వన్నిత్యర్థః. గరుత్ - పక్షః, యేషాం తైస్తాదృశైః. ఆశుగైః - విశిఖైః, ॥ ని ॥ ఆశుగౌ వాయువిశిఖావిత్యమరః. ఊర్మిళా - జనకరాజపుత్రీ, తస్యాస్సఖా తత్సఖః ॥ వ్యా ॥ సమాసాన్తష్టచ్. తమ్ - ఊర్మిళాసహచరం లక్ష్మణమిత్యర్థః. పిదధే - ఆచ్ఛాదయామాస ; బాణైర్జఘానేత్యర్థః. అపీత్యుపసర్గపూర్వాద్ధాఞ్ ధాతోర్లిట్. ॥ శ్లో ॥ "వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః" ఇతి వచనాదకారలోపః. ఏతదేవ ప్రపఞ్చితమమరసింహేన "అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచ" ఇతి. ॥ ౧౬౫ ॥

చలితా ఇతి ॥ సుమనోభిః - దేవైః, ధీరైర్వా కర్తృభిః, శ్లాఘ్యతమాత్ - అతిశయేన శ్లాఘనీయాత్, వీరాగ్రేసరోయమితి స్తూయమానాదిత్యర్థః. అన్యత్ర సర్వర్తునిర్వృతికరత్వాదితిభావః. యద్వా, సుమనోభిః - కుసుమైర్హేతుభిః, శ్లాఘ్యతమాత్, ॥ ని ॥ సుమనాఃపుష్పమాలత్యోః స్త్రియాం నా దేవధీరయోరిత్యమరశేషః. జగతీన్ద్రః - దశరథః, తస్య నన్దనాత్ - సుతాల్లక్ష్మణాత్, అన్యత్ర జగతీనామ్ - లోకానాం త్రయాణామ్, ఇన్ద్రస్య - ఈశ్వరస్య శతక్రతోః, నన్దనాత్ - నన్దనవనాత్, ॥ ని ॥ నన్దనం వాసవోద్యానే సుతే నా హర్షకే త్రిష్వితి నానా. ॥ సూ ॥ ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వమ్. చలితాః - నిర్గతాః, శిలీముఖాః - బాణాః, భ్రమరాశ్చ, ॥ ని ॥ అలిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః. ఆశు - శీఘ్రమ్, అనయతి జీవయతీత్యానకః, అనప్రాణనఇతి ధాతోఃకర్తరి

రాశుపలాశకాననం లఘుతాత్యక్తగుణైర్నగణ్యతే ॥ ౧౬౬ ॥ పు
త్రాదినీం పాపవిశేషభీషణాం వైయాఘ్రజాతిం వహతస్తవోచితా ।

ల్యః. పలాశకానాం అననమ్ - నిశాచరకులజీవాతుమ్, మేఘనాదమిత్యర్థః. అథవా, పలం మాంసం అశ్నన్తి - ఖాదన్తీతి పలాశాః, కాననమివ తత్, అరణ్యవదతినిబిడాః రాక్షసా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర పలాశానామ్ - కింశుకానామ్, కాననమ్ ॥ ని ॥ పత్రే పలాశం హరితే రాక్షసే కింశుకే పుమానితి నానా. యయుః - ప్రాపుః. ఉభయత్రాప్యౌచిత్యముపపాదయన్నర్థాన్తరం న్యస్యతి. త్యక్తః - ఉత్సృష్టః, గుణః - సత్త్వాదిః మౌర్వీ చ, ॥ ని ॥ మౌర్వ్యాం ద్రవ్యాశ్రితే సత్త్వే శుక్లసన్ధ్యాదికే గుణ ఇతి నానార్థేష్వమరః. తైస్తథోక్తైః, సద్గుణరహితైరిత్యర్థః. అన్యత్ర జ్యానిర్గతైరిత్యర్థః. లఘుతా - లాఘవమ్, నగణ్యతే - నలక్ష్యతే, అత ఏవ త్యక్తగుణానామమీషామపి పలాశకాననప్రాప్తిరుచితైవేతి భావః. అత్ర ఏకేనైవ శబ్దేన అర్థద్వయప్రతీతేరర్థశ్లేషః; ప్రకృతాప్రకృతవిషయః, తదుత్థాపితశ్చ. లఘుతాత్యక్తగుణైర్నగణ్యతే ఇతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాస ఇతి తయోస్సఙ్కరః ॥ ౧౬౬ ॥

తదను విభీషణం ప్రతి ఇన్ద్రజితశ్శక్తిప్రహారమాహ — పుత్రాదినీమితి ॥ అథ - అనన్తరమ్, సః - ఇన్ద్రజిత్, పాపమస్యాస్తీతి పాపః. ॥ వా ॥ అర్శఆదిభ్యోఽచ్ ప్రత్యయః. హే పాప - పాతకిన్ విభీషణ, పుత్రమత్తి తాచ్ఛీల్యేనేతి పుత్రాదినీ, తథాభూతాం సుతఘాతినీమిత్యర్థః. అతఏవ విశేషేణ భీషణామ్ - భయజననీమ్, వ్యాఘ్రీణామియం వైయాఘ్రీ, ॥ వా ॥ తస్యేదమిత్యణ్. ॥ సూ ॥ నయ్వాభ్యాం పదాన్తాభ్యాం పూర్వౌ తు తాభ్యామైచ్ ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధ ఐజాదేశశ్చ. తాదృశీ చ సా జాతిశ్చ వైయాఘ్రజాతిః. ॥ వా ॥ స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భా

విభీషణాఖ్యేతి పితృవ్యముద్దిశన్ రౌద్రాకృతింశక్తిమథోత్ససర్జసః ॥
శిఖామణిస్సంశ్రితవత్సలానాం సలక్ష్మణస్తీక్ష్ణశిఖైః పృషత్కైః । చి
చ్ఛేదతామేవ పరంనశక్తిముత్సాహశక్తించ పరామరాతేః ॥ ౧౬౮ ॥

వః. వ్యాఘ్రసామాన్యధర్మః, ॥ సి ॥ జాతిర్జాతంచ సామాన్యమిత్యమరః. వ్యాఘ్రాస్స్వసుతాన్ స్వయమేవ ఖాదన్తీతి ప్రసిద్ధిః. తాం వహతః - భజతః, తవవిశేషేణభీషయతీతి విభీషణః ॥ వ్యా ॥ నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః. తథేత్యాఖ్యా - అభిధానమ్, ఉచితా - యుక్తా, పుత్రస్యాపి మమవధే విహితోద్యోగస్య భవతో విశేషేణభీషయతీతి వ్యుత్పత్త్యా విభీషణ ఇతి నామధేయముచితమితిభావః; ఇతి - ఇత్యుక్త్వేత్యర్థః. పితృవ్యమ్ - పితృభ్రాతరమ్, విభీషణమ్, ॥ ని ॥ పితృభ్రాతా పితృవ్యస్స్యాదిత్యమరః; పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహా ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. ఉద్దిశన్ - లక్ష్యీకుర్వన్, రౌద్రాకృతిమ్ - ఉగ్రాకారామ్, శక్తిమ్ - శక్త్యాయుధమ్, ఉత్ససర్జ - ఉత్సృష్టవాన్, ప్రేరయామాసేత్యర్థః. అత్ర విభీషణఇత్యాఖ్యాయా యోగతః అర్థాన్తరకల్పనయా నిరుక్తిరలఙ్కారః. తదుక్తమ్ " నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నామపరార్థప్రకల్పనమ్ " ఇతి. ॥ ౧౬౭ ॥

శిఖామణిరితి ॥ సంశ్రితేషు - ఆశ్రితేషు, వత్సలానామ్ - ప్రీతిమతామ్, ॥ సూ ॥ వత్సాంసాభ్యాఙ్కామబలఇతి కామవదర్థే మత్వర్థీయోలచ్. శిఖామణిః - చూడారత్నమ్, శ్రేష్ఠఇత్యర్థః. సలక్ష్మణః, తీక్ష్ణశిఖైః - నిశితాగ్రైః, పృషత్కైః - బాణైః, ॥ ని ॥ పృషత్కబాణవిశిఖాఇత్యమరః. అరాతేః - శత్రోరిన్ద్రజితః, తామేవ - పూర్వోక్తామేవ, శక్తింపరమ్ - శక్త్యాయుధం కేవలమ్, నచిచ్ఛేద; కింతు పరామ్ - ఉత్కృష్టామ్, ఉత్సాహశక్తించ చిచ్ఛేద. శత్రుసమాపనప్రహితస్య శక్త్యాయుధస్య ఛేదనాత్ ఇన్ద్రజిదుత్సాహశక్తిశూన్యోబభూవేత్యర్థః. శక్తిత్రయేహ్యన్యతమా

॥ గ ॥ అథ ప్రతిదన్తిభగ్నదన్తైరావణో రావణిరమర్షప్రకర్షేణ రథనిర్విశేషం రఘూద్వహం తముద్వహన్తమక్షహన్తారమహన్తారచితవల్గువల్గనమసుహృజ్జనహృజ్జనితాఽతిలోహితలోహితపానైకకృతవ్యవసాయైస్సాయకైర్ముహుర్ముహురాజఘాన రాజఘానామగ్ర

అత్యధికవిక్రమచేష్టాజన్యా ఉత్సాహశక్తిరిత్యుచ్యతే ॥ ని ॥ షడ్గుణాశ్శక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమన్త్రజా ఇత్యమరశ్చ ॥ ౧౬౮ ॥

అథేతి ॥ అథ - శక్తిచ్ఛేదనానన్తరమ్, ప్రతిదన్తీ - ప్రతికూలద్విరదః, తేన భగ్నదన్తః - త్రుటితరదనః, ఐరావణః - ఐరావతగజస్థితః, సమరైకసాధనశక్త్యాయుధభఙ్గాదితిభావః. రాజ్ఞో ఘ్నన్తీతి రాజఘాః, ॥ వా ॥ రాజఘ ఉపసఙ్ఖ్యానమితి హన్తేష్టక్ టిలోపో ఘత్వంచ నిపాతనాత్ . తేషాం అగ్రణీః - అగ్రేసరః, క్షత్రియకులహన్తేత్యర్థః. రావణిః - ఇన్ద్రజిత్, అమర్షప్రకర్షేణ - క్రోధాతిశయేన, రఘూద్వహమ్ - లక్ష్మణమ్, రథాత్ నిర్గతో విశేషో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, ఉద్వహన్తమ్ - స్యన్దనవదనాయాసేన తం స్కన్ధే ఆరోప్య వర్తమానమిత్యర్థః. అహన్తయా - అహమ్భావేన, రచితం వల్గు - చమత్కారకారి, వల్గనమ్ - సఞ్చారః, యేన తం తథోక్తమ్. అక్షహన్తారమ్, సుహృదో న భవన్తీత్యసుహృదః, యద్వా, అసూన్ హరన్తీతి అసుహృతః - శత్రవః, కర్తరి క్విప్ ॥ సూ ॥ హ్రస్వస్య పితి కృతి తుగితి తుగాగమః ॥ ని ॥ అసుహృత్ప్రత్యవస్థాతృప్రతిపక్షవిరోధిన ఇత్యమరః. తాదృశానాం జనానాం హృది - హృదయే, జనితస్య - ఉత్పాదితస్య, అతిలోహితస్య - అత్యన్తారుణస్య, లోహితస్య - క్షతజస్య, ॥ ని ॥ రుధిరేఽసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమిత్యమరః. పానే ఏకః - ముఖ్యః, కృతః వ్యవసాయః - ఉద్యోగః, యైస్తథోక్తైః ॥ సూ ॥ శేషెకవితికప్. సాయకైః - శరైః, ముహుర్ముహుః ఆజఘాన - హతవాన్, హన్తేర్లిట్

ణేః ॥ ౧౬౯ ॥ స ॥ క్రవ్యాద్దుర్వినయాసహిష్ణురనుజస్సీతాపతేః కోపనశ్శౌర్యశ్రీసఫలీకృతానిమిషదృక్సమ్పత్త్రిభిఃపత్త్రిభిః । తస్యై తస్యధనుర్గుణం గుణచణం సూతం వియాతం తథా కేతుం గౌరవహేతుమప్యరితిరస్కర్తా చకర్తాచిరాత్ ॥ ౧౭౦ ॥ గ ॥ అథ నిర్విషీ

ణల్ ప్రత్యయే హోహన్తైరితికుత్వమ్ ॥ ౧౬౯ ॥

క్రవ్యాదితి ॥ క్రవ్యమ్ - మాంసమ్, ॥ ని ॥ పిశితం తరసం మాంసం పలలంక్రవ్యమిత్యమరః. తదత్తీతి క్రవ్యాత్ - రాక్షసః, ॥ సూ ॥ క్రవ్యేచేతి విచ్ ప్రత్యయః. తస్య - ఇన్ద్రజితః, దుర్వినయమ్ - దుర్నీతిమ్, హనూమద్ధంసనరూపామ్, అసహిష్ణుః - అసహమానః, ॥ సూ ॥ అలంకృఞ్ ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్ ప్రత్యయః. శౌర్యశ్రియా - విక్రమసమ్పత్త్యా, ॥ ని ॥ శోభాసమ్పత్తిపద్మాసు లక్ష్మీఃశ్రీరితికథ్యతఇతిశబ్దార్ణవే. సఫలీకృతా - సార్థకీకృతా, అనిమిషాణామ్ - దేవానామ్, దేవానామనిమిషదృష్టిసృష్టేర్లక్షణశౌర్యనిరీక్షణమేవ పరమం ప్రయోజనమితిభావః. దృక్సమ్పత్ - దృష్టిసమృద్ధిః, యేనతథోక్తః. అరీణామ్ - శత్రూణామ్, తిరస్కర్తా, సీతాపతేః అనుజః - లక్ష్మణః, కోపనః - రోషాద్ధేతోః, త్రిభిః పత్రిభిః - బాణైః కరణైః, ॥ ని ॥ పత్రీరోపణఇషుర్ద్వయోరిత్యమరః. తస్య - తథాదుష్టస్యేత్యర్థః. ఏతస్య - రావణేః, ధనుర్గుణమ్ - చాపమౌర్వీమ్, గుణైః - కళాభూతకరకౌశలాదిభిః, విత్తః - ప్రసిద్ధః, గుణచణః ॥ సూ ॥ తేనవిత్తశ్చుఞ్చుప్చణపావితి చణప్ప్రత్యయః. వియాతమ్ - ధృష్టమ్, ॥ ని ॥ ధృష్టేధృష్ణుర్వియాతశ్చేత్యమరః. సూతమ్ - సారథిమ్, తథైవ గౌరవహేతుమ్ - మహత్వకారణమ్, కేతుమ్ - ధ్వజమపి, అచిరాత్ - శీఘ్రమ్, చకర్త - చిచ్ఛేద, కృతీచ్ఛేదనేఇతి ధాతోఃకర్తరిలిట్ ॥ ౧౭౦ ॥

అథేతి ॥ అథ, అనిర్విషః నిర్విషః సమ్పద్యమానఃకృతః -

కృతేనేవ విషధరేణ కేవలం వినిశ్వసతా పురుహూతజితా సరోషప్రే
షితాం మన్త్రాస్త్రపరమ్పరాం ప్రత్యస్త్రైర్విఫలయన్నూర్మిళా
జానిరయమేవ సమయః ఖలనిగ్రహస్యేతి నిర్ణీయ తూణీరముఖాదు
ద్దధార కమపి త్రిభువనశివఙ్కరం శరమ్ ॥ ౧౭౧ ॥ వ ॥ సన్ధాయ
త్వరయా తముగ్రధనుషి శ్రద్ధాలురావర్తయన్నైన్ద్రం మన్త్రముధా

ఉత్ఖాతవిషదన్త ఇత్యర్థః. తాదృశేన విషధరేణ - సర్పేణేవేత్యుపమా, కేవలం నిశ్వసతా నత్వపరాధినం హింసతేత్యర్థః; సాధనభఙ్గాదితి భావః. పురుహూతజితా - ఇన్ద్రజితా, సరోషంయథాతథా ప్రేషితామ్ - ప్రహితామ్, మన్త్రాస్త్రాణామ్ - మన్త్రప్రయుక్తాస్త్రాణామాగ్నేయాదీనామ్, శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. పరమ్పరామ్, ప్రత్యస్త్రైః - వారుణాదిభిః, విఫలయన్ - వ్యర్థీకుర్వన్, విఫలశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణౌ లటశ్శత్రాదేశః. ఊర్మిళా - జనకసుతా, జాయా - భార్యా, యస్య సః ఊర్మిళాజానిః, జాయాయా నిఙ్ ఇతి నిఙాదేశః. ఖలనిగ్రహస్య - పిశునపరిహారస్య, ॥ ని ॥ పిశునో దుర్జనః ఖల ఇత్యమరః, అయమేవ సమయః - కాలః, ఇతి నిర్ణీయ - నిశ్చిత్య, తూణీరస్య - నిషఙ్గస్య, ముఖాత్ త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనమ్. తస్య శివమ్ - మఙ్గళమ్, కరోతీతి శివఙ్కరః. తమ్ - మఙ్గళకరమ్, లోకకణ్టకపరిహారకత్వాదితి భావః. ॥ ని ॥ క్షేమఙ్కరోఽరిష్టతాతిశ్శివతాతిశ్శివఙ్కరః. కమపి శరమ్ - బాణమైన్ద్రాస్త్రమ్, ఉద్దధార - ఉద్ధృతవాన్, ॥

అథేన్ద్రజితో వధమాహ — సన్ధాయేతి ॥ సుమిత్రాసుతః - లక్ష్మణః, తమ్ - తూణీరముఖోద్ధృతంశరమ్, త్వరయా - వేగేన, ఉగ్రధనుషి - రౌద్రకోదణ్డే, సన్ధాయ, ఐన్ద్రమ్ - ఇన్ద్రదేవతాకమ్, ॥ సూ ॥ సాస్య దేవతేత్యణ్, మన్త్రమ్, శ్రద్ధాలుః - శ్రద్ధయా యుక్తస్సన్, శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః, శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్వృత్తి

నుచిన్త్యసకలశ్రేయస్కరం భ్రాతరమ్ । ఆకృష్య శ్రవణావధిమ్రి తమముం ముఞ్చన్ సుమిత్రాసుతశ్శక్రద్రోహిశిరోఽచ్ఛినత్కిమప రం జీవన్మృతో రావణః ॥ ౧౭౨ ॥ పుష్పేషు నన్దనభవేషు భువి చ్యుతేషు దివ్యేషు దున్దుభిషు చ ప్రణదత్సు ధీరమ్ । సర్వైరుపేత్య విజయీ

రిత్యుక్తమ్; శ్రదిత్యవ్యయపూర్వాద్దధాతేర్భావేక్విప్. తతః - ॥ సూ ॥ స్పృహిగృహిపతిదయినిద్రాతన్ద్రాశ్రద్ధాభ్య ఆలుజిత్యా లుచ్ ప్రత్యయః. ॥ ని ॥ శ్రద్ధాళుశ్శ్రద్ధయాయుక్తఇత్యమరః. ఆ వర్తయన్ - ముహుఉరుచ్చరన్, అథ సకలాని శ్రేయాంసి - శత్రువి నాశాదిరూపాణి, కరోతీతి సకలశ్రేయస్కరః ॥ సూ ॥ కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వితి హేతౌట్టప్రత్యయః. తమ్- అఖిల శ్రేయోనిదానమ్, భ్రాతరమ్ - రామభద్రమ్, అనుచిన్త్య - అను స్మృత్య, తథాచ శ్రీరామాయణే లక్ష్మణవచనమ్ ॥ శ్లో ॥ "ధర్మా త్మాసత్యసన్ధశ్చ రామోదాశరథిర్యది । పౌరుషే చాప్రతిద్వన్ద్వశ్శ రైనం జహి రావణిమ్" ఇతి. శ్రవణావధి - కర్ణపర్యన్తమ్, ఆకృష్య, అముమ్ - శరమ్, ముఞ్చన్ - ప్రయుఞ్జానస్సన్, శక్రద్రోహిణః - ఇన్ద్రశత్రోః, శిరః అచ్ఛినత్ - చిచ్ఛేద, ఛిదిర్ ద్వైధీకరణ ఇతిధాతో రౌధాదికాల్లజ్. కిమపరమ్ - అపరం కిమస్తి కార్యమిత్య ర్థః. కుతఇత్యత్రాహ. రావణః జీవన్ మృతః - నష్టః, ఇన్ద్రజి తో వినాశే రావణో జీవన్నపి మృతప్రాయ ఇత్యర్థః. తస్య తదేక బలత్వాదితి భావః. ॥ ౧౭౨ ॥

పుష్పేష్వితి ॥ నన్దనభవేషు - దేవోద్యానజాతేషు, పు ష్పేషు, భువి - భూమౌ, చ్యుతేషు - పతితేషు సత్సు, దివ్యేషు- నాకభవేషు, దున్దుభిషు, ధీరమ్ - గమ్భీరం యథాతథా, ప్రణద త్సు - ధ్వనత్సు సత్సు, సౌమిత్రివిజయనిరీక్షణజనితానన్దాస్సురా నవర్షుః కుసుమాని వాదయామాసుశ్చ భేరీరిత్యర్థః. విజయః - జయ

క్షతభూషితాఙ్గో లజ్జానతస్సవది సప్రణనామ రామమ్ ॥ ౧౬౩ ॥

॥ గ ॥ తదానీమతితృషిత ఇవ పీయూషహ్రదం నిస్స్వ ఇవచ నిధిం వ శ్యన్మైథిలీజానిరతిమాత్రవాత్సల్యాదేనమఙ్కమారోప్య పరిరభ్య దోర్భ్యామాఘ్రాయచ శిరసి ముహుర్ముహురున్మత్త ఇవానుష్ఠితమేవానుతిష్ఠన్ పరమానన్దనిర్భరోఽపి సాశ్రురిత్థమకథయత్ ॥ ౧౬౪ ॥

శీలః, క్షతేన - శస్త్రఘాతలక్షణేన, భూషితమ్ - అలఙ్కృతమ్, అఙ్గమ్ - శరీరమ్, యస్య సతథోక్తః; క్షతమపి సమరవిజయినాం భూషణమితి భావః. తదుక్తమ్ భర్తృహరిణా ॥ "మణిశ్శాణోల్లీఢస్సమరవిజయీ హేతిదళితః" ఇత్యాది. సః - లక్ష్మణః, రామమ్, సర్వైః - విభీషణాదిభిస్సహ, ఉపేత్య - ఆసాద్య, సపది - తత్క్షణమ్, లజ్జానతః, శత్రుశరక్షతం స్వశరీరం రామాయ ప్రదర్శయితుమితి భావః. ప్రణనామ - నమస్కృతవాన్. ॥ ౧౬౩ ॥

తదానీమితి ॥ తదానీమ్ - తస్మిన్కాలే, మైథిలీజానిః - శ్రీరామః, ఏనమ్ - లక్ష్మణమ్, తృషితః - పిపాసితః, గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః. పీయూషస్య - అమృతస్య, హ్రదం - అగాధజలాశయమివ, ॥ ని ॥ జలాశయో జలాధారస్తత్రాగాధజలే హ్రద ఇత్యమరః. నిస్స్వః - దరిద్రః, ॥ ని ॥ నిస్స్వస్తు దుర్గతో దీనో దరిద్ర ఇత్యమః. నిధిమ్ - అక్షయధనాకరమివ, అతిమాత్రవాత్సల్యాత్ - అత్యన్తప్రీతేః, పశ్యన్ సన్, అఙ్కమ్ - ఉత్సఙ్గమ్, ఆరోప్య - అఙ్కే ఉపవేశ్యేత్యర్థః, దోర్భ్యామ్ - బాహుభ్యామ్, పరిరభ్య - ఆలిఙ్గ్య, శిరసి ఆఘ్రాయచ, ముహుర్ముహుః - శశ్వత్, ఉన్మత్త ఇవ - భ్రాన్తచిత్త ఇవ, అనుష్ఠితమేవానుతిష్ఠన్ - కృతమేవకుర్వన్, పరమానన్దనిర్భరః - అత్యానన్దపరిపూర్ణోఽపి, సాశ్రుః - బాష్పావిలలోచనః, ఆనన్దభరితత్వే సబాష్పత్వం విరుద్ధమ్, అరివిజయవార్తాశ్రవణేనానన్దః, అనుజస్య క్షతశరీరదర్శనేన శోకబాష్పమితి పరిహారః

॥ వ ॥ ప్రాజ్యోదయం తృణమివ త్యజతాపి రాజ్యమేకో మయా నిధిరివాయమలమ్భి వత్సః । తస్యాపి గాత్రమతిదారుణబాణవిద్ధం పశ్యామి వజ్రహృదయః కిమితః పరేణ ॥ ౧౭౫ ॥ గ ॥ అథ లఙ్కాయాం కిఙ్కరముఖాదవగతసుతనిధనవృత్తాన్తో రావణః కులిశదారిత ఇవ భూధరో ధరాయాం నిపత్య చిరాదుత్థాయ విదితశోకరసరుచిః భృశమి

ఇత్థమ్ - వక్ష్యమాణవిధయా, అకథయత్ - అవోచత్ ॥ ౧౭౪ ॥

తదుక్తిప్రకారమేవాహ — ప్రాజ్యేతి ॥ ప్రాజ్యః - ప్రచురః, ఉదయః - అభ్యుదయః, యస్య తత్తథోక్తమ్ ॥ ని ॥ ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యమిత్యమరః. నిఖిలభోగావహమిత్యర్థః. రాజ్ఞః భావో రాజ్యమ్, రాజాసే ఇతి యత్, తృణమివ - తద్వదనాదరేణేత్యర్థః త్యజతా - విసృజతా, మయా ఏకోఽయం వత్సః - లక్ష్మణః, నిధిరివ అలమ్భి - ఆశ్రితః, లభధాతోః కర్మణి లుఙ్. తస్యాపి - రాజ్యాదప్యతిప్రీతిభాజనస్య వత్సస్య, శరీరం అతిదారుణబాణవిద్ధమ్ - అతిఘోరశరాహతం సత్, వజ్రమివ హృదయం యస్య తాదృశః - కఠినమానసస్సన్, పశ్యామి. ఇతః - అస్మాత్, పరేణ - అన్యేన, కఠినవిషయదర్శనేన కిం భవతీత్యర్థః. ఏతాదృశస్య వత్సస్య క్షతశరీరనిరీక్షణమాత్రేణైవ విదీర్ణచేతసా మయా భవితవ్యమ్; తథాపి కఠోరచేతాః పశ్యామి, కిమితః పరం దుర్దర్శమితి భావః ॥ ౧౭౫ ॥

అథేతి ॥ అథ, లఙ్కాయామ్, కిఙ్కరముఖాత్, అవగతసుతనిధనవృత్తాన్తః - విదితేన్ద్రజిన్మరణప్రవృత్తిః, రావణః, కులిశదారితః - దమ్భోళిదళితః, భూధరః - శైల ఇవ, ధరాయామ్ - భూమౌ, నిపత్య చిరాదుత్థాయ, విదితః - జ్ఞాతః, శోకరసస్య రుచిః - ఆస్వాదః, యేన తథోక్తస్సన్, భృశమ్ - అత్యన్తమ్, ఇత్థమ్ - వక్ష్యమాణరీత్యా, అరోదీత్ - విలలాప. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే ఇతి ధాతోః కర్తరి లుఙ్. ॥ ౧౭౬ ॥

త్థమరోదీత్ ॥ ౧౭౬ ॥ వ ॥ హాహన్తపుత్ర విధిరద్యనిహన్తుకామం
పౌలస్త్యవంశవిశిఖో మనుజాకృతిస్త్వామ్ । నేతుం తవాన్తికభువం
సకథంకృతాన్తో దిక్పాలకుఞ్జరహరే రభజత్సధైర్యమ్ ॥ ౧౭౭ ॥
॥ గ ॥ ఇతి ముక్తకణ్ఠం ప్రరుదన్ దశకణ్ఠస్సుతశోకావేగవిలుప్తవివేకః

రావణవిలాపప్రకారం వివృణోతి — హాహన్తేతి ॥ హాహన్త - కష్టమ్, పుత్రస్మరణాదేవ శోకరపాహ్వాదానువాదః; హే పుత్ర! త్వామ్ - పులస్త్యస్యాయం పౌలస్త్యః - పులస్త్యసమ్బన్ధీ, తస్యేదమిత్యణ్ . వంశః - కులమేవ, వంశః - వేణురితి శ్లిష్టరూపకమ్ ॥ ని ॥ వంశో వేణౌ కులేపి చేత్యమరః . తస్య విశిఖః - తోమరనామాఽఽయుధవిశేషః, వంశోచ్ఛేదక ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ విశిఖస్తోమరే శరే ఇతి మేదినీ. యద్వా, విశేషేణ శిఖా జ్వాలా యస్య సః విశిఖః - అనలః, పౌలస్త్యవంశవనదావానల ఇత్యర్థః . మనుజాకృతిః - మనుష్యరూపః, లక్ష్మణరూప ఇతి భావః . విధిః - దైవమ్, కామమ్ - యథేచ్ఛమ్, నిహన్తు - హన్యాత్ , దైవగతేరలఙ్ఘ్యత్వాదితి భావః . కృతాన్తః - యమః, నేతుమ్ - ప్రాపయితుమ్ , త్వాం స్వపురీమితి చ శేషః . నయతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ . దిక్పాలాః - ఇన్ద్రాదయో దిగధీశాః, త ఏవ కుఞ్జరాః - కరిణ ఇతి రూపకమ్, తేషాం హరేః - సింహస్య, నిఖిలదిక్పతివిదళనక్షమస్యేత్యర్థః . తవ అన్తికభువమ్ - సమీపప్రదేశమ్, కథం సధైర్యమభజత్ - ప్రాప్తవాన్, న జానే తదాగమనే భయాభావహేతుమిత్యర్థః. ॥ ౧౭౭ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - ఏవమ్, ముక్తః కణ్ఠః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా - ప్రకాశితకణ్ఠరవమిత్యర్థః, అత్ర కణ్ఠశబ్దేన కణ్ఠధ్వనిర్లక్ష్యతే. పరుదన్ - విలపన్, దశకణ్ఠః - రావణః, సుతశోకావేగేన - పుత్రశోకాతిశయేన, విలుప్తః - వినష్టః, వివేకః - కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారః, యస్య తాదృశః, కృత్యాకృత్యవిచారమూఢస్సన్నిత్యర్థః.

కోపాతిరేకాజ్జానకీం జిఘాంసురన్తికగతైర్నివార్యమాణో రణాయ స్వయమేవ జిగమిషురగ్రే ప్రాహిణోత్కిమపిబలమ్ ॥ ౧౭౮ ॥

॥ వ ॥ అనీనయదసఙ్ఖ్యాతం విఖ్యాతబలపౌరుషః । గాన్ధర్వాస్త్రేణ తత్సర్వం రామో నామావశేషతామ్ ॥ ౧౭౯ ॥ గ ॥ అథ హతపతిసుతానాథనాగరికవధూనికరనయనవారిపరీవాహపఙ్కిలనరపతి

కోపాతిరేకాత్ - రోషాతిశయాత్, జానకీం జిఘాంసుః - హన్తుమిచ్ఛన్సన్, ॥ సూ ॥ హన్తేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః. అన్తికగతైః - సమీపస్థితైః, రాక్షసీజనైః, నివార్యమాణః - స్త్రీవధో నకర్తవ్య ఇతి నిషిధ్యమానః, రణాయ స్వయమేవ జిగమిషుః - గన్తుమిచ్ఛుః, అగ్రే - పురతః, కిమపిబలమ్ - సైన్యమ్, మూలబలమిత్యర్థః. ప్రాహిణోత్ - ప్రేషితవాన్. ప్రపూర్వాత్ హిగతావితి సౌవాదికధాతోర్లఙ్. హినుమీనా ఇతి ణత్వమ్ ॥ ౧౭౮ ॥

అనీనయదితి ॥ విఖ్యాతబలపౌరుషః - ప్రసిద్ధబలపరాక్రమః, రామః అసఙ్ఖ్యాతమ్ - అపరిమితమ్, సర్వం తద్బలమ్, గాన్ధర్వాస్త్రేణ - గన్ధర్వదేవతాకేన అస్త్రేణ, నామావశేషతామ్, అనీనయత్ - ప్రాపయామాస. తదఖిలమపిబలం సఞ్జహారేత్యర్థః. ణీఞ్ ప్రాపణే ఇతి ధాతోర్ణిజన్తాత్కర్తరిలుఙ్. ॥ ౧౭౯ ॥

అథ రావణస్య రణప్రయాణ సంరమ్భమాహ — అథేతి ॥ అథ - మూలబలవినాశానన్తరమ్, దశకన్ధరః - రావణః, హతపతిసుతానామ్ - మృతరమణతనుజానామ్, నగరే భవా నాగరికస్త్యః, అధ్యాత్మాదేరాకృతిగణత్వాట్ఠఞ్ ॥ సూ ॥ ఠస్యేక ఇతి ఇకాదేశః. తాసామ్ - వధూనామ్, నికరస్య - సమూహస్య, నయనవారిపరీవాహేణ - బాష్పోదకప్రవాహేణ, యః పఙ్కః - కర్దమః, సోఽస్యాస్తీతి పఙ్కిలః; పిచ్ఛాదిభ్య ఇలజితి మత్వర్థీయ ఇలచ్. అనేన పౌరవధూనాం శోకబాష్పబాహుళ్యం ప్రతీయతే; యః నరపతిపథః-

పథసఞ్చారదుర్లభనేమిఘోషముడుపథం రథమాస్థాయ ప్రతిమన్ది రకన్దళితమన్దదీనాక్రన్దనసన్దోహేన సమ్పద్యమాన వాద్యఘోష ఇవ స్యన్దనముపర్యుపర్యుపక్రాన్తచక్రచఙ్క్రమణగృధ్రచక్రతయా స ముద్ధృతాతపత్ర ఇవ ప్రతిదిఙ్ముఖముఖరభైరవఫేరవారవతయా వన్దిభి

రాజమార్గః, తస్మిన్ సఞ్చారేణ దుర్లభః - లబ్ధుమశక్యః, నేమేః - చక్రాన్తస్య, ఘోషః - ధ్వనిః, యస్య తం తథాభూతమ్, అశ్రూయమాణచక్రసఞ్చరణధ్వనిమిత్యర్థః. ఉడుపథమ్ - లఙ్ఘితనక్షత్రమార్గమ్, రథమాస్థాయ - ప్రాప్యేత్యర్థః, మన్దిరే మన్దిరే ప్రతిమన్దిరమ్, అవ్యయం విభక్తీత్యాదినాఽవ్యయీభావః. కన్దళితస్య - వర్ధితస్య, అమన్దస్య - అనల్పస్య, దీనాక్రన్దస్య - రోదనస్య, సన్దోహేన, సమ్పద్యమానః - సమ్భవన్, వాద్యానాం ఘోషః - ధ్వనిర్యస్య తథాభూత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా; ఏవమగ్రేపి, స్యన్దనముపర్యుపరి - రథస్యోపరిష్టాత్సమీపదేశే, ॥ సూ ॥ ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్యే ఇత్యుపరిశబ్దస్య ద్విర్భావః. తత్సాహచర్యాద్ద్వితీయా ॥ శ్లో ॥ "ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు । ద్వితీయామ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే॥" ఇతివచనాత్. ఉపక్రాన్తమ్ - ఆరబ్ధమ్, చక్రచఙ్క్రమణమ్ - మణ్డలభ్రమః, యేన తత్తథాభూతమ్, గృధ్రాణామ్ - కఙ్కానామ్, చక్రమ్ - సమూహః, యస్య స తథోక్త ఇతి బహువ్రీహిగర్భబహువ్రీహిః; తస్య భావస్తత్తా, తయా హేతునా, సముద్ధృతాతపత్ర ఇవ - ఊర్ధ్వముత్క్షిప్తచ్ఛత్ర ఇవ; ప్రతిదిఙ్ముఖమ్, అత్రాపి పూర్వవదవ్యయీభావః. ముఖరాః - శబ్దాయమానాః, భైరవాః - భయఙ్కరాః, ఫేరవాణామ్ - జమ్బుకానామ్, ॥ ని ॥ ఫేరుఫేరవజమ్బుకా ఇత్యమరః. ఆరవః - ధ్వనిర్యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా, వన్దిభిః - స్తుతిపాఠకైః, ఉద్గీయమానమ్ - స్తూయమానమ్, అపదానమ్, పూ

ఉద్గీయమానాపదాన ఇవ ప్రతికూలవాతసముద్ధూత ధరాతలధూళీస
ముద్ధూళితమౌళితయా బన్ధుభిరవకీర్యమాణపటవాసపాంసురివ సా
రథిద్వితీయోఽపి వింశతివిధదోరర్గళాన్దోళితవివిధాయుధనివహత
యా ముఖదశకసముచ్ఛ్విషద్వీరఘోషణతయా చ సపరివార ఇవ పు
రాన్నిష్క్రమ్య ససంభ్రమోపసృత్వరైర్విరూపాక్షదుర్ధర్షాదిభిః

ర్వ్యచరితమ్, యస్య తథాభూత ఇవ ॥ ని ॥ అపదానం కర్మవృత్తమి
త్యమరః. ప్రతికూలవాతేన - ప్రతికూలపవనేన, సముద్ధూతాభిః -
సముత్థాపితాభిః, ధరాతలస్య - భూతలస్య, ధూళీభిః - రేణుభిః,
సముద్ధూళితా - లిప్తా, సముద్ధూళేతి ణిజన్తాత్కర్మణి క్తః. మౌళిః -
మకుటమ్, యస్య తథోక్తతయా; బన్ధుభిః అవకీర్యమాణః - విక్షి
ప్యమాణః, పటవాసస్య - పిష్టాతస్య, ॥ ని ॥ పిష్టాతః పటవాసకః
ఇత్యమరః. పాంసుః - యస్య తథాభూత ఇవ; సారథిరేవ ద్వితీ
యః యస్య తథాభూతోఽపి, ఏకాక్యపీత్యర్థః. వింశతివిధాభిః - విం
శతిప్రకారాభిః, దోరర్గళాభిః - బాహుపరిఘైః, పరిఘవద్దృఢభుజై
రిత్యర్థః; ఆన్దోళితః - అవలమ్బితః, చురాదౌ బహుళమేతన్నిదర్శన
మితి గణసూత్రానుశాసనాత్ ఆన్దోళధాతోః కర్మణి క్తః. వివిధాయు
ధానాం నివహః - సమూహః, యస్య తథాభూతతయా; ముఖా
నాం దశకాత్ - దశాస్యపరిమాణమిత్యర్థే కన్ప్రత్యయః. సముచ్ఛ్వి
షత్ - సముద్భవత్, వీరఘోషణమ్ - వీరవాదః, యస్య తథా
భూతతయా చ, సపరివారః - పరిజనసహిత ఇవ; స్వయమేకోఽపి విం
శతిభుజవేష్టితత్వాద్దశభిర్ముఖైరపి శబ్దాయమానత్వాచ్చ అనేక ఇవ
దృశ్యత ఇత్యర్థః. పురాత్ - నగరాత్, నిష్క్రమ్య - నిర్గత్య, స
సమ్భ్రమమ్ - సావేగం యథా తథా, ॥ ని ॥ సమ్భ్రమోత్వ్యాద
రభీత్యావేగేష్వితి నానా. ఉపసృత్వరైః - ఆగచ్ఛద్భిః, ॥ సూ ॥
ఇణ్నశ్జిసర్తిభ్యః క్వరబితి సృధాతోః క్వరప్. విరూపాక్షదుర్ధర్షాది

నైశ్చన పశ్చాదనుధావ్యమానో మహతా సంరమ్భేణ దర్ప ఇవ గృహీ
తవిగ్రహః క్రోధ ఇవ కాలభైరవస్య సశరీరబన్ధస్సమరాజిరమాజగా
మ సఙ్గ్రామాభినివేశరసబన్ధురో దశకన్ధరః ॥ ౧౮౦ ॥ వ ॥ ఆలక్ష్య ల
క్ష్యం రఘుపుఙ్గవస్య దోర్దక్షిణస్తత్క్షణమాచకమ్పే । సుప్తోత్థితాయాః

భిః - నైశ్చన రాక్షసైః, పశ్చాత్ - పృష్ఠతః, అనుధావ్యమా
నః - అనుస్రియమాణః, గృహీతవిగ్రహః - శరీరవాన్, దర్ప ఇవ,
సశరీరబన్ధః - శరీరబన్ధసహితః, కాలభైరవస్య - యుగాన్తకాలరు
ద్రస్య, క్రోధః - కోప ఇవ; సఙ్గ్రామాభినివేశేన - సమరాగ్రహే
ణ, బన్ధురః - వ్యాప్తస్సన్, మహతా సంరమ్భేణ, సమరాజిరమ్ -
యుద్ధాఙ్గణమ్, ఆజగామ - ప్రాప. ॥ ౧౮౦ ॥

ఆలక్ష్యేతి ॥ లక్ష్యమ్ - శరవ్యమ్, ॥ ని ॥ లక్ష్యం లక్షం శ
రవ్యఞ్చేత్యమరః. ఆలక్ష్య - దృష్ట్వా, రఘుపుఙ్గవస్య - శ్రీరామస్య,
దక్షిణః దోః - దక్షిణభుజః, తత్క్షణమ్ - తస్మిన్నేవ క్షణే, సుప్తోత్థి
తాయాః - శయితప్రబుద్ధాయాః, ॥ సూ ॥ పూర్వకాలేత్యాదినా
స్నాతానులిప్తవత్సమాసః. పటుశౌర్యలక్ష్మ్యాః - విక్రమశ్రియః, పటు
రితి విశేషణం సుప్తాయా అపి తస్యాః కార్యవిషయజాగరూకత్వాభి
ప్రాయగర్భమ్. అన్తర్గతమ్ - గుప్తమ్, అఙ్గభఙ్గమ్ - స్వాపాలస్య
పరిహారార్థం క్రియమాణం శరీరభఙ్గమ్, శంసన్ - కథయన్నివ, ఆ
చకమ్పే - పుస్ఫోర, అత్ర శ్రీరామచన్ద్రస్య శత్రువిజయపిశునద
క్షిణభుజస్పన్దనే సుప్తోత్థితశౌర్యశ్రీశరీరభఙ్గతాదాత్మ్యసమ్భావనా
త్స్వరూపోత్ప్రేక్షా; కమ్పనక్రియాయాథాత్మ్యార్థేనైవ ప్రతిపాది
తత్వాదుక్తవిషయా. నన్వత్ర కమ్పనకర్తృతాదోషో హి దృశ్యతే;
నతస్య వీక్షణకర్తృత్వమసమ్భవాత్. అతస్సమానకర్తృకయోః
పూర్వకాల ఇతి ఆలక్ష్యేతి క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తిప్రసఙ్గ ఇతి చేదుచ్య
తే; వీక్షణకమ్పనకర్తృత్వాశ్రయయోః రఘుపుఙ్గవతద్దోష్ణోరవయ

పటుశౌర్యలక్ష్మ్యశ్శ్యంసన్నివాన్తర్గతమఙ్గళజ్గమ్ ॥ ౧౮౧ ॥ గ్రా
సవ్యాసక్తగృధ్రప్రముఖఖగకులతో౽్రటికోటిప్రఖున్నక్రవ్యాదుద్దణ్డ
ముణ్డస్థపుటరణతటీదృష్టిసజ్ఘట్టజన్మా । ఉద్వల్లత్ఖడ్గవల్లీరుచిరరుచిభ

వావయవినోరభేదమాశ్రిత్య ప్రతిపాదితత్వాన్నైషదోషః. అథవా, రఘుపుఙ్గవస్య దోరాచక్రమేవ కథమిత్యత్రాహ లక్ష్యమాలక్ష్య సుప్తోత్థితాయాః పటుశౌర్యలక్ష్మ్యా ఇత్యన్వయే ప్రథమం స్వోచితలక్ష్యాభావాత్సుప్తాయాః తదను తాదృశంలక్ష్యంవీక్ష్య ఉత్థితాయా ఇత్యర్థలాభేన నకావ్యనుపపత్తిః. ॥ ౧౮౧ ॥

తదను రావణస్య సమరాడమ్బరమేవ ప్రతిపాదయతి చతుర్భిః — గ్రాసేతి ॥ గ్రాసవ్యాసక్తానామ్ - కబళాసక్తానామ్, గృధ్రప్రముఖానామ్ - కజఙ్ప్రభృతీనామ్, ఖగానామ్ - పక్షిణామ్, యత్కులమ్ - మణ్డలమ్, తస్య త్రోటీనామ్ - చఞ్చూనామ్, ॥ ని ॥ చఞ్చుస్త్రోటిరుభేస్త్రియామిత్యమరః. కోటిభిః - అగ్రైః, విలుఠితా యే క్రవ్యాదానామ్ - పిశితాశనానామ్, ఉద్దణ్డాః - ప్రచణ్డాః, ముణ్డాః - శిరాంసి, ॥ ని ॥ ముణ్డో౽దైత్యాన్తరేరాహౌమూర్ధ్నిక్షౌరహతమున్డితేఇతినానా. తైః స్థపుటా - విషమా ॥ ని ॥ స్థపుటం విషమం నిమ్నోన్నతమితి త్రిలిఙ్గశేషః. యా రణతటీ - యుద్ధభూమిః, తయాసహ దృష్టీనామ్- రావణవీక్షణానామ్, యస్సఙ్ఘట్టః - సఙ్ఘర్షః, తేన జన్మయస్యతథాభూతః; సఙ్ఘట్టోత్థితఇత్యర్థః. ఉద్వల్లన్త్యాః- ఉచ్చలన్త్యాః, ఖడ్గవల్ల్యాః-అసిలతాయాః, రుచిరైః- మనోహరైః, రుచిభరైః - కాన్త్యతిశయైః, ధూమవత్తామ్ - ధూమవిశిష్టత్వమ్, దధానః, ఖడ్గకాన్తిభిస్సఞ్జాతధూమఇత్యర్థః. యాతూనామ్ - రక్షసామ్, నేతుః - నాయకస్య రావణస్య, ॥ ని ॥ అధిభూర్నాయకోనేతేత్యమరః. కో౽ధపవ అగ్నిరితి శ్లిష్టరూపకమ్, కోపానలః, ప్లవగపరివృఢాః - వానరశ్రేష్ఠాః ॥ ని ॥ ప్రభుఃపరిబృ

రైద్ధూమవత్తాం దధానః కోఽపి ధూమ్రాక్షతుర్నేతుః ప్లవగపరిబృఢైరిన్ధ
నైరుద్దిదీపే ॥ ౧౮౨ ॥ తస్యఖడ్గత్రుటితహరిప్రవీరకణ్ఠచ్ఛిద్రాధ్వచ్యు
తరుధిరప్రవాహపూర్ణాత్ । పాథోధేరుదయముపేత్య పుష్పవన్తౌ
జాయేతే జగతి ముహూర్తరక్తగాత్రౌ ॥ ౧౮౩ ॥ త్రివిష్టపమనీనయ

ధాం ఽధిపఇత్యమరః. ॥ సూ ॥ ప్రభౌపరిబృఢఇతి నిపాతనాత్సాధుః.
తైరేవ ఇన్ధనైః - ఏధాఃఖిఃకరణైరితివ్యస్తరూపకమ్. ॥ ని ॥ ఇన్ధనం త్వే
ధ ఇధ్మమేధస్సమిత్ స్త్రియామిత్యమరః. ఉద్దిదీపే - ఉజ్జ్వలితః.
దీపీదీప్తావితిదైవాదికాల్లిట్ కర్తరి, అత్ర విషయివిషయవిశేషణానాం
పరస్పరమైకార్థ్యారోపప్రతీతేస్సావయవం రూపకమ్ ॥ ౧౮౨॥

తదితి ॥ తస్య - రావణస్య, ఖడ్గేన త్రుటితస్య - ఛిన్నస్య,
హరిప్రవీరాణాం కణ్ఠస్య యచ్ఛిద్రమ్ - రన్ధ్రమ్, తస్య అధ్వనః -
మార్గాత్, చ్యుతేన - నిస్సృతేన, రుధిరప్రవాహేణ పూర్ణాత్ పా
థోధేః - సాగరాత్, పుష్పవన్తౌ - చన్ద్రసూర్యౌ ॥ ని ॥ ఏకయో
క్త్యాపుష్పవన్తౌదివాకరనిశాకరావిత్యమరః. ఉదయమ్ - ఆవిర్భా
వమ్, ఉపేత్య జగతి ముహూర్తమ్ - ఉదయక్షణఇత్యర్థః. రక్త
గాత్రౌ - అరుణశరీరౌసన్తౌ, జాయేతే - భవతః, జనీప్రాదుర్భా
వే ఇతిదైవాదికాల్లట్ ॥ సూ ॥ జ్ఞాజనోర్జాఇతిజాదేశః. అత్ర చన్ద్ర
సూర్యయోర్నైసర్గికప్యపి ఉదయకాలావచ్ఛిన్నస్య అరుణత్వస్య
తద్ధేతావపి రావణనిహతకపివీరగళరుధిరపూర్ణపయోనిధేరుదయే
హేతుత్వసమ్భావనయా హేతూత్ప్రేక్షా. పాథోధేస్తద్రుధిర
పూర్ణత్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్సమ్బన్ధాతిశయోక్తిః; అన
యోశ్చ పరస్పరసాపేక్షత్వాత్సఙ్కరః. ఏతేనచ రావణేన అనేక
కపివీరహననరూపం వస్తువ్యజ్యతఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః ॥౧౮౩॥

త్రివిష్టపమితి ॥ తదా - తత్కాలే, నయాతుధానాధిపః -
రావణః, యుధి - యుద్ధే, ధృతగదాయుధస్సన్, పటూనామ్ -

త్పటువిరోధియోధావళీం తదాధృతగదాయుధో యుధి నయాతు ధా నాధిపః । ప్రసాద్య నిరవద్యయా చిరనిరూఢయా సేవయా సువర్వస దతీజనైర్వరదతాం కిముపాశ్రితః ॥ ౧౮౮ ॥ దిశాదశకతర్జనైర్దశగ ళీగళద్గర్జనైర్భుజప్రకరవిక్రమైర్భువనభీషణప్రక్రమైః । ఉదగ్రవివి ధాయుధైరుపచితారితేజోవధైరయుధ్యత సరావణస్త్రిజగతామపా

వీరాణామ్, విరోధియోధానామ్ - అరాతిభటానామ్, ఆవళిమ్ - పఙ్క్తిమ్, తృతీయం విష్టపం త్రివిష్టపమ్ - స్వర్గమ్, అనీనయత్ - ప్రాపయతిస్మ. అత్రోత్ప్రేక్షా తె, ప్రసాద్యేతి ॥ సువర్వాణామ్ - దేవానామ్, సుదతీజనైః - అఙ్గనాజనైఃకర్తృభిః, ॥ సూ ॥ వయ సిదన్తస్య దతృ ఇతి దన్తశబ్దస్య దతాదేశః. ఉగిత్వాన్ఙీప్. నిరవ ద్యయా - నిర్దోషయా, చిరనిరూఢయా - అనేకకాలాభ్యస్తయా, బహుకాలాత్తాసాం రావణేన బన్దీకృతత్వాదితిభావః. సేవయా - శుశ్రూషయా కరణేన, ప్రసాద్య వరోవృతఃపతిరిష్టార్థశ్చ తందదాతీతివ రదః, ఆతోఽనుపసర్గేక ఇతి కప్రత్యయః. తస్యభావస్తత్తా తాం ప్రా పితః - నీతఃకిము, అమరవిలాసినీసేవానన్తుష్టను వా దశకణ్ఠస్తాసాం వ రదోఽభూదిత్యర్థః. సమరవినిహతానాం వీరాణాం వీరస్వర్గప్రా ప్త్యా రమ్భాద్యప్సరఃపరిరమ్భసమ్భవాదితిభావః, అత్రాపిపూ ర్వవదుత్ప్రేక్షా. ॥ ౧౮౮ ॥

దిశేతి ॥ దిశాదశకస్య - దశదిశామపీత్యర్థః. తర్జనైః - తి రస్కారకైః, కర్తరిల్యుః. దశానాం గళానాం సమాహారఃదశగ ళీ తస్యాః కణ్ఠదశకాదిత్యర్థః. గళద్భిః గర్జనైః - సింహనాదైః, భువనభీషణప్రక్రమైః - లోకభయజనకప్రకారైః, భుజప్రకరస్య - బాహువింశతేః, విక్రమైః - పరాక్రమైః, ఉపచితః - సంవర్ధితః, అరీణామ్ - శత్రూణామ్, తేజసః - ప్రతాపస్య, ॥ ని ॥ తేజో బలేప్రతాపేఽగ్నౌత్విషీతినానా. వధః - నాశః, యైస్తథోక్తైః.

ధారణః ॥ ౧౮౫ ॥ ౪ ॥ ఏవం దశకన్ధరగన్ధసిన్ధురక్రీడాక్రోడీకారజ
ర్ఝరగ్లానం ప్లవగబలోద్యానం దృష్ట్వాఽనుగృహ్యావిగర్హ్య చ బహు
ధా విపక్షేషు తితిక్షుతామవలమ్బితక్షాత్రస్సౌమిత్రిఃక్షణాదభ్యమిత్రీ
ణస్సపత్నహృదయవిదారణాసాధారణనిశితధారయా శరధారయా

ఉదగ్రైః - తీక్ష్ణాగ్రైః, వివిధాయుధైఃకరస్థైః, త్రీణిచతాని జగన్తి
చేతి కర్మధారయః, సమాహారే ఏకవద్భావస్య దుర్వారత్వాత్ త్రయ
వయవాని జగన్తిచేతి మధ్యమపదలోపో వా, తేషాం అసాధారణః -
అసదృశః, స రావణః అయుధ్యత; యుధేర్దైవాదికాల్లఙ్ ॥ ౧౮౫ ॥

ఏవమితి ॥ శౌర్యస్య - వీర్యస్య, ఖనిః - ఆకరః ॥ ని ॥ ఖ
నిస్స్త్రియామాకరస్స్యాదిత్యమరః. సౌమిత్రిః - లక్ష్మణః, ఏవమ్ -
పూర్వోక్తరీత్యా, ప్లవగబలోద్యానమ్ - వానరసేనారామమ్, ద
శకన్ధర ఏవ గన్ధసిన్ధురః - గన్ధహస్తీ, తస్య క్రీడాక్రోడీకారేణ - లీలో
ల్లుణ్ఠనేన, జర్ఝరమ్ - శిథిలమ్ గ్లానంచ, దృష్ట్వా - దృష్ట్వా, అ
నుగృహ్య, విపక్షేషు - శత్రుషు, తితిక్షుతామ్ - సహిష్ణుతామ్,
॥ సూ ॥ గుప్తిజ్కిద్భ్యస్సన్ ఇతి తిజేః క్షమాయాం స్వార్థే సన్;
తదన్తాదుప్రత్యయః. తతో భావే తల్. బహుధా - బహుప్రకారే
ణ, ॥ సూ ॥ ప్రకారవచనే థాలితి థాల్, విగర్హ్య - వినిన్ద్య చ, శ
త్రుషు న క్షమోచితేత్యభ్యుపేత్యేత్యర్థః. అవలమ్బితః - ఆశ్రితః,
క్షాత్రః - క్షత్రధర్మః, పౌరుషమిత్యర్థః. యేన స తథోక్తస్సన్,
క్షణాత్ అభ్యమిత్రీణః - శత్రూనభిముఖీకృత్య గచ్ఛన్నిత్యర్థః. యో
గచ్ఛత్యలం విద్విషతః ప్రతి ॥ ని ॥ సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రీయోఽప్య
భ్యమిత్రీణ ఇత్యపీత్యమరః. సపత్నానామ్ - రిపూణామ్, హృదయ
స్య - వక్షసః, ॥ ని ॥ హృదయం చిత్తవక్షసోరితి నానా. విదార
ణే - విదళనే, అసాధారణాః - అనుపమాః, శితాః - తీక్ష్ణాః, ధా
రాః - అగ్రభాగాః, యస్యాస్తథోక్తయా, శరధారయా - బాణ

శౌర్యఖనిరస్య నిరస్య భుజసారగర్వసర్వస్వం శతాఙ్గతురఙ్గకేతన శరాసనసారథిప్రమాథకోపితేన తేన సరభసవిముక్తయా గతివేగనిష్కమ్పకిఙ్కిణీగణానఙ్కారితరణితాభివ్యక్త్యా శక్త్యా ప్రియతమయేవ హృదయప్రవిష్టయా మోహముపగమ్య సఙ్గరరఙ్గపర్యఙ్కమధిశిశ్యే ॥ ౧౮౬ ॥ వ ॥ తాదృగ్విధానుజవిలోకనలబ్ధజన్మా క్రీడాసఖః ప్రళయధూర్జటిఫాలవహ్నేః । కోపస్సకృపాస్పదహృదోఽ

పరమ్పరయా, అస్య - రావణస్య, భుజసారగర్వసర్వస్వమ్ - అఖిలబాహుబలదర్పమ్, నిరస్య - నిరాకృత్య, శతాఙ్గతురఙ్గాః - రథ్యాశ్వాః, కేతనమ్ - ధ్వజః, శరాసనమ్ - ధనుః, సారథిః - సూతః, తేషాం ప్రమాథేన - వినాశనేన, కోపితేన - కోపంప్రాపితేన, తేన - రావణేన, సరభసముక్తయా - ద్రుతం ప్రేషితయా, గతివేగేన నిష్కమ్పాత్ - నిశ్చలాత్, కిఙ్కిణీగణాత్ - క్షుద్రఘణ్టాసమూహాత్, అనఙ్కారితా - అనావిర్భూతా, ॥ ని ॥ అఙ్కారస్త్వఙ్కురస్తుల్యావితి ద్విరూపకోశః. రణితస్య - ధ్వనేరభివ్యక్తిః యస్యాం తథాభూతయా, శక్త్యా - శక్త్యాయుధేన, ప్రియతమయేవ - కాన్తయేవ, హృదయం వక్షఃప్రవిష్టయా, అన్యత్ర మనస్సంసక్తయా, మోహమ్ - మూర్ఛాం చిత్తవైకల్యంచ, ఉపగమ్య, సఙ్గరరఙ్గమ్ - సమరాజిరమేవ పర్యఙ్కమ్ - మఞ్చమితి రూపకమ్, అధిశిశ్యే - తస్మిన్ అధిశయితవానిత్యర్థః. అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేత్యనేన కర్మత్వమ్. ॥ ౧౮౬ ॥

తాదృగితి ॥ తమివపశ్యతీతి తాదృక్ - తథాభూతా, విధా - ప్రకారో యస్య తథోక్తస్య, శక్త్యాయుధనిహతమూర్ఛితస్యేత్యర్థః. అనుజస్య - లక్ష్మణస్య, విలోకనేన - నిరీక్షణేన, లబ్ధం జన్మ యస్య తథోక్తః, ప్రళయధూర్జటేః - కాలరుద్రస్య, ఫాలవహ్నేః - నిటిలలోచనాగ్నేః, క్రీడాసఖః - నర్మసుహృత్, తత్సదృశ ఇత్యర్థః.

పి రఘూద్వహస్య కర్తుం జవాజ్జగదరాక్షసముజ్జజృమ్భే ॥ ౧౮౭ ॥
విస్ఫారయామాస విదగ్ధలీలో విచిత్రశబ్దోద్భవకారణజ్యమ్ । ధను
స్సురాణాం శరణం దధానః పురామరాతిస్తిసృణామివైషః ॥౧౮౮॥
గృహీత్వా కోదణ్డం మనుజపతిరేకేన నియతం పరాన్నారాచానాం గ్ర

కృపామృదుహృదోఽపి - దయార్ద్రీకృతహృదయస్యాపి, రఘూద్వ
హస్య, కోపః జవాత్ - వేగాత్, జగత్ - లోకమ్, అరాక్షసమ్-
నిర్నిశాచరం సత్, కర్తుం ఉజ్జజృమ్భే - వవృధే. దయానిధిరపి దా
శరథిరనుజవిషయకవాత్సల్యాతిశయేన భృశం చుకోపేత్యర్థః ॥౧౮౭॥

విస్ఫారయామాసేతి ॥ విదగ్ధా - ప్రౌఢా, లీలా - విలాసః
యస్య సః విదగ్ధలీలః, సమరలీలాకుశల ఇత్యర్థః. ఏషః - శ్రీరామః,
సురాణామ్ - దేవానామ్, శరణమ్ - గృహమ్, మేరుమిత్యర్థః.
దధానః - ధనూరూపేణ ధరన్, తిసృణాం పురామ్ - పురత్రయస్య,
అరాతిః - పరమేశ్వర ఇవ, విచిత్రశబ్దానామ్ - టఙ్కారస్ఫాఙ్కా
రాదీనామ్, ఉద్భవస్య - ఉత్పత్తేః, కారణమ్ - హేతుభూతా,
జ్యా - మౌర్వీ, యస్య తథాభూతమ్, ధనుః, అన్యత్ర విచిత్రాః
యే శబ్దాః సుబన్తతిఙన్తాదిరూపాః తేషాముద్భవే కారణం మహా
భాష్యప్రణయనేన తత్ప్రకాశకః పతఞ్జలిరూపః శేషః సర్పవిశేషః,
స ఏవ జ్యా యస్య తాదృశం ధనురితి. విస్ఫారయామాస - ధ్వనయా
మాస. ॥ సూ ॥ విస్ఫారశబ్దాత్తత్కరోతీతిణిచి తదన్తాల్లిట్ ॥౧౮౮॥

తదను శ్రీరామస్య రావణేనసమం సమరం వర్ణయతి త్రిభిః —
గృహీత్వేతి ॥ మనుజపతిః - నరపతిః శ్రీరామః, ఏకేన కరేణ కోద
ణ్డమ్ - ధనుః, గృహీత్వా - ఆదాయ, పరేణ కరేణ నారాచా
నామ్ - శరవిశేషాణామ్, గ్రహణమ్ - తూణీరముఖాదుద్ధరణమ్,
ఘటనా - మౌర్వ్యాం సన్ధానమ్, ముక్తిః - మోచనమ్, తాసు
క్రియాసు ప్రత్యేకమ్ - పృథక్పృథక్, నియుజ్య - ఏకైకస్యాం క్రియా

హణఘటనాముక్తిషు కరాన్ । నియుజ్య ప్రత్యేకం ప్రకటితచతుర్బాహురభవత్ క్రియాణాముక్తానాం కథమితరథా తుల్యముదయః ॥
అగ్రేసరస్యైవ శరవ్రజేషు కాకుత్స్థకోదణ్డగుణోజ్ఝితేషు । సర్వా

యామేకైకముపయుజ్యేత్యర్థః. ప్రకటితాః - ప్రకాశితాః, చత్వారో బాహవః భుజాః యస్య తథాభూతః, అభవత్, నియతమ్. సాక్షాల్లక్ష్మీపతేః క్షీరాబ్ధిశాయినః అపరావతారః శ్రీరామచన్ద్రః అవలమ్బితమానుషవేషోఽపీదానీం నిజరూపోచితం చతుర్భుజత్వం ప్రకాశితవానిత్యర్థః. తదేవోత్తరవాక్యేన సమర్థయతి — క్రియాణామితి ॥ ఇతరథా - అన్యథా, ప్రకటితచతుర్బాహుత్వాభావ ఇత్యర్థః. ఉక్తానాం క్రియాణామ్ - కోదణ్డగ్రహణాదీనాం చతసృణాం క్రియాణామ్, తుల్యం యథా తథా - సమకాలమేవ, ఉదయః - ఆవిర్భావః, కథమ్ భవేత్. అతః ప్రకటితచతుర్బాహురేవాభవదిత్యర్థః. అత్ర అప్రసిద్ధస్య సమర్థనసాపేక్షస్య రావణసమరకాలికస్య రామచన్ద్రచతుర్బాహుత్వప్రకటనస్య, కోదణ్డగ్రహణశరోద్ధరణసన్ధానమోక్షక్రియాచతుష్టయస్య సమకాలమేవ అన్యథోదయానుపపత్తికథనేన సమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః. తల్లక్షణం తు " సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలిఙ్గం సమర్థనమ్ " ఇతి. ॥ ౧౮౯ ॥

అగ్రేసరస్యేతి ॥ కాకుత్స్థకోదణ్డగుణోజ్ఝితేషు - రామచన్ద్రచాపమౌర్వీనిర్గతేషు, శరవ్రజేషు - బాణసమూహేషు మధ్యే, యతశ్చ నిర్ధారణమితి నిర్ధారణే సప్తమీ, అగ్రేసరతీత్యగ్రేసరః - పురస్సరః, పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తేరితి టప్రత్యయః. అగ్రే ఇత్యేదన్తత్వమపి సూత్ర ఏవ నిపాతనాత్. తస్యైవ ప్రథమం నిర్గతస్యైవ శరస్యేత్యర్థః. సర్వాప్సరస్త్రీణామ్ - నిఖిలసురవారవధూనామ్, శ్వశురత్వస్య - పతిజనకత్వస్య, లాభే - ప్రాప్తౌ సత్యామ్, ॥ ని ॥ పతిపత్న్యోః ప్రసూః శ్వశ్రూః శ్వశురస్తు పితా తయోరిత్యమరః. సమరో

ప్సరస్త్రీశ్వశురత్వలాభే భూయో వృషా భూన్మథనేచ్ఛురబ్ధేః ॥ ౧౮౦ ॥

ఛిత్త్వా చాపం రఘుపతిరరేః పత్రిభిర్వజ్రమిత్రైర్దర్పోద్రిక్తానపి రథహయాన్ సారథించ ధ్వజంచ । హాహా భగ్నోఽస్మ్యశరణతయా కిం విధేయం క్వయాయామిత్యుద్భ్రాన్తే ద్విషతి ధిగితి ప్రాప సౌమి

ద్భుతానాం వీరాణాం స్వర్గప్రాపణేన పతిప్రదానాదతిభావః. వృషా - ఇన్ద్రః, భూయః - పునః, అబ్ధేః - సముద్రస్య కర్మణః, మథనేచ్ఛుః - మన్థనాశంసీసన్, అభూత్, విస్మరిచ్ఛురిత్యుత్ప్రేక్షయా న్త్విశిషేర్నిపాతః. ప్రథమశరనిహతానాం వీరాణాం వరణాదేవ పర్యాప్తాప్సరసాంవిరమాత్ ఇతరశరనిహతానాం వీరాణాం అప్సరోభావాచ్చ పునరప్సరస్త్రీసముత్పాదయిషయా జలధిమథనమైచ్ఛదిత్యర్థః. ఏతేన రఘువరశరస్యైకస్యాపి అనేకరక్షఃకులవినాశకత్వం వ్యజ్యతే. అత్ర ఇన్ద్రస్య అబ్ధిమథనేచ్ఛుత్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్సమ్బన్ధాతిశయోక్తిః; లక్షణంతూక్తమ్ ॥ ౧౮౦ ॥

ఛిత్త్వేతి ॥ రఘుపతిః - శ్రీరామః, వజ్రస్య మిత్రైః - దమ్భోళిసదృశైః, పత్రిభిః - బాణైః, అరేః - రావణస్య, చాపమ్ - ధనుః, దర్పో నామ అశ్వానాం తేజః, తచ్చ సత్త్వగుణప్రకాశకోఽన్తస్సారవిశేష ఏవ, తదుక్తం శ్రీభోజరాజేన "తేజో నినగజంసత్వం వాజినాం స్ఫురణంరజః । క్రోధస్తమ ఇతిజ్ఞేయాస్త్రయోఽపి సహజాగుణాః" ఇతి. తేన ఉద్రిక్తాన్ - ఉద్భటాన్, రథహయాన్ - స్యన్దనాశ్వాన్, సారథిం ధ్వజంచ, ఛిత్త్వా - నికృత్య, ద్విషతి - శత్రౌ, అశరణతయా - రక్షకాభావేన, భగ్నోఽస్మి - నిహతోఽస్మి. హాహా - కష్టమ్, కింవిధేయమ్ - కింకర్తవ్యమ్, క్వయాయామ్ - కుత్రగచ్ఛేయమ్, ఇత్యేవం ఉద్భ్రాన్తే - ఉద్విగ్నేసతి, ధిగితి - ధిక్త్వామిత్యుక్త్వేత్యర్థః. ఆర్తమ్ - శక్తిప్రహారమూర్ఛితమ్, సౌమిత్రిమ్ - లక్ష్మణమ్, ప్రాప - ప్రాప్తవాన్. ॥ ౧౮౧ ॥

త్రిమాత్రమ్ ॥ ౧౯౧ ॥ గ ॥ దృష్ట్వైవ తమసమగ్రప్రభం ప్రభాతశశినమివ సామినిమీలితనయనమహోత్పలం చకితమతిరిదమభాణీత్ ॥

॥ ప ॥ రాజ్యక్షమస్య బత యస్య వనే నివాసః కర్మాపి కన్దఖననం వసనం చ చీరమ్ । తస్యాయుషః క్షతికృతే చ కృతప్రయత్నం న త్వామహో హతవిధే కరుణా రుణద్ధి ॥ ౧౯౩ ॥ గ ॥ ఇతి విషీదతి ఏవ లీలా

దృష్ట్వేతి ॥ ప్రభాతే - ప్రాతఃకాలే, శశినమివ, అసమగ్రప్రభమ్ - అసమ్పూర్ణతేజసమ్, సామినిమీలితే - అర్ధనముకుళితే, నయనమహోత్పలే - నేత్రకమలే యస్య తథాభూతమ్ ॥ ని ॥ సామి త్వర్ధే జుగుప్సిత ఇత్యమరః. తమ్ - లక్ష్మణమ్, దృష్ట్వా చకితమతిః, ఇదమ్ - వక్ష్యమాణమ్, అభాణీత్ - ఉక్తవాన్ ॥ ౧౯౨ ॥

తదుక్తిప్రకారమేవాహైకేన శ్లోకేన — రాజ్యేతి ॥ రాజ్ఞః కర్మ భావో వా రాజ్యమ్, రాజాసె ఇతి యత్ప్రత్యయః. తస్మిన్ క్షమస్య - అర్హస్య, రాజభోగయోగ్యస్యేత్యర్థః. యస్య - లక్ష్మణస్య, వనే - అరణ్యే, నివాసః - వసతిః; కర్మాపి - కృత్యమపి, కన్దానామ్ - అభ్యవహారోచితానామోషధిమూలానామ్, ఖననమ్ - అవదారణమ్; నాన్యత్కిమపి ప్రాణిహింసనమితి భావః. వసనమ్ - వస్త్రం చ, చీరమ్ - వల్కలమ్, నతు కౌశేయమ్, తస్య - తథాదీనస్యేత్యర్థః, ఆయుషః - జీవితకాలస్య, క్షత్యై - క్షతికృతే చ, క్షయార్థమిత్యర్థః. కృతప్రయత్నమ్, త్వాం హతవిధే - విధిహతక, యద్యపి కుత్సితాని కుత్సనైరిత్యనుశాసనాద్విధిశబ్దస్య పూర్వనిపాతేన భవితవ్యమ్. తథాపి పూర్వనిపాతప్రకరణస్య అనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్సమాధేయమ్. ఏవం ప్రయోగాశ్చ దృశ్యన్తే. "కింకిం వా విదధాసి రే హతవిధే! త్వన్మార్గ ఏవాపరః" ఇత్యాది. కరుణా - దయా, నరుణద్ధి - నావృణోతీతి కాకుః, ఏతాదృశస్య వత్సస్య ఆయుః క్షయకారిణో భవతః నాల్పాపి కరుణేత్యర్థః. ॥ ౧౯౩ ॥

మానుషస్య నిమిషేణ సుషేణభణితసమీరితసమీరతనయపునరానీతగిరిశిఖరమహౌషధినిషేవణనిర్ధూతమోహం విధుంతుదవదననిష్క్రాన్తమివ నిశాకాన్తమనుజమవలోకయతశ్చేతసి నిర్వేలముజ్జృమ్భమాణయోరానన్దసమరకౌతుకసాగరయో రజని కశ్చిదన్యోన్యసంమర్దః ॥ ౧౯౪ ॥ వ ॥ తావదన్యరథారూఢస్సోఽయం సాహసికా

ఇతీతి ॥ ఇతి - ఇత్థమ్, విషీదతః - దుఃఖమనుభవతఏవ, న తు సమాహితవత ఇత్యర్థః. లీలామానుషస్య - లీలార్థం మనుష్యధర్మమాశ్రితస్య, భగవతో రామస్య నిమిషేణ - యస్మిన్ నిమిషే రామః దుఃఖితః తేనైవ నిమిషేణ, సుషేణస్య - కపివరస్య, భణిత్యా - ఉక్త్యా, సమీరితేన - గచ్ఛ త్వం సఞ్జీవనౌషధిమానయేతి ప్రేరితేన, సమీరతనయేన - మారుతినా, పునరానీతాయాః - ఆహృతాయాః, గిరిశిఖరమహౌషధేః - సఞ్జీవనశైలశృఙ్గస్థితమహౌషధలతాయాః, నిషేవణేన - సేవనేన, పరినివిభ్య ఇత్యాదినా షత్వమ్ షాత్పరత్వాణ్ణత్వమ్. నిర్ధూతమోహమ్ - విధ్వస్తమూర్ఛమ్, అతఏవ విధుం తుదతి వ్యథయతీతి విధుంతుదః - రాహుః, విధ్వరుషోస్తుద ఇతి ఖచ్. అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. ॥ ని ॥ తమస్తు రాహుస్స్వర్భానుస్సైంహికేయో విధుంతుద ఇత్యమరః. తస్య వదనాత్ - ముఖాత్, నిష్క్రాన్తమ్ - గ్రస్తముక్తమిత్యర్థః. నిశాకాన్తమ్ - చన్ద్రమసమివ స్థితమ్, అనుజమ్ - లక్ష్మణమ్, విలోకయతః - పశ్యతః, చేతసి - హృదయే, నిర్వేలమ్ - ఉన్మర్యాదం యథా తథా, ఉజ్జృమ్భమాణయోః - వర్ధమానయోః, ఆనన్దః - సమాశ్వస్తసౌమిత్రివీక్షణజనితసన్తోషః, సమరకౌతుకమ్ - యుద్ధకుతూహలమ్, తే ఏవ సాగరావితి రూపకమ్, తయోః కశ్చిదనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. అన్యోన్యస్య సమ్మర్దః - పరస్పరసఙ్ఘర్షః, అజని - జాతః. ॥ ౧౯౪ ॥

తావదితి ॥ తావత్ - లక్ష్మణసమాశ్వాసనానన్తరమేవ, అన్యరథారూఢః - అన్యం రథమధిష్ఠితః, సహసా వర్తత ఇతి సాహసి

గ్రణీః । ఆససాదాజిసీమానం విధినేవ ప్రచోదితః ॥ ౧౯౫ ॥ ౪ ॥
తదను పరస్పరధనుర్గుణరవనిర్భిణ్ణవిధ్వణ్డకటాహయోరశ్రాన్తవర్షితశరజాలదుర్దినీకృతదిఙ్మణ్డలయోః కృతప్రతికృతిరచనాచతురయోః పదాతిరథికయోస్సుగ్రీవసఖదశగ్రీవయోస్సమరమననురూపం మన్వానేన మరుత్వతా ప్రేషితమరాతివిజయమనోరథాయ ఝడితి మా

కాః, ఓజస్సహోమ్భసావర్తత ఇతి ఠక్. తేషామగ్రణీః - శ్రేష్ఠః, సోఽయమ్ - రావణః, విధినా - దైవేన, ప్రచోదితః - ప్రేరిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. తదానీమేవ తస్య సన్నిహితమృత్యుత్వాదితి భావః. ఆజిసీమానమ్ - యుద్ధరఙ్గమ్, ఆససాద - ప్రాప్తవాన్ ॥ ౧౯౫ ॥

తదన్వితి ॥ తదను - అనన్తరమ్, పరస్పరస్య - అన్యోన్యస్య, పరస్పరశబ్దో వ్యుత్పాదితః. ధనుర్గుణరవేణ - చాపమౌర్వీశబ్దేన, నిర్భిణ్ణః - విదీర్ణః, విధ్వణ్డమ్ - బ్రహ్మాణ్డమేవ, కటాహః - భాజనవిశేషః, యయోస్తయోః, అశ్రాన్తమ్ - నిరన్తరమ్, వర్షితాః శరాః - బాణా ఏవ, జలానీతి శ్లిష్టరూపకమ్, ॥ ని ॥ శరోదధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాణ్డే తృణాన్తరే శరం తు నీరే ఇతి నానా. తేషాం జాలేన - సమూహేన, ॥ ని ॥ జాలం సమూహ ఆనాయ ఇతి యాదవః, దుర్దినీకృతమ్ - మలినీకృతమిత్యర్థః, మలినత్వసాధారణ్యాదత్రౌపచారికః ప్రయోగః, అభూతతద్భావే చ్విః. దిశాం మణ్డలం యయోర్యాభ్యాం వా తథాభూతయోః, కృతస్య - కార్యస్య, ప్రతికృతిః - ప్రతిక్రియా, తస్యాః రచనాయామ్ - కరణే, చతురయోః - కుశలయోః, పాదాభ్యాం అటతి సతతం సఞ్చరతీతి పదాతిః - పాదసఞ్చారీ, ॥ వా ॥ అత సాతత్యగమనే, పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేష్వితి పాదశబ్దస్య పదాదేశః. అజ్యతిభ్యాం పాదే చేతి అతధాతోర్ణిప్రత్యయః. రథమస్యాస్తీతి రథికః - రథీ, అత ఇనిఠనావితి ఠన్ ప్రత్యయః. ॥ ని ॥ రథికో రథిరో రథీత్యమరః. తయోః - తథాభూత

ముపతిష్ఠస్వేతి రామమనుశాసితుం సాక్షాదవతరన్తమివ భాస్వ
న్తం మణిమయం మాతలిసనాథం రథం సబహుమానమారురోహ ర
ఘువీరః ॥ ౧౯౭ ॥ వ ॥ అద్యక్ష్మా విగతజ్వరాస్తు ఋషయస్తుష్యన్తు ని
ష్కణ్టకా దిక్పాలాశ్చ భవన్తు లబ్ధవిభవాస్సర్వేఽపి పశ్యన్త్వితి । ర

యోః, సుగ్రీవసఖదశగ్రీవయోః - రాఘవరావణయోః, సమరం అన
నురూపమ్ - అననుగుణమ్, మన్వానేన, పాదచారి రథస్థితయో
ర్నోచితం యుద్ధమిత్యాలోచయతా, మరుత్వతా - ఇన్ద్రేణ, ప్రేషి
తమ్, అరాతివిజయమనోరథాయ - శత్రువిజయాభిలాషాయ, ఝ
డితి - ద్రాక్, మాముపతిష్ఠస్వ - భక్త్యా భజస్వ ॥ వ్యా ॥ ఉపాద్దే
వపూజాసఙ్గతికరణదానేష్వితి వార్త్తికేన తిష్ఠతేరాత్మనేపదమ్. అరి
విజయసిద్ధ్యై మాం భజస్వేతి రామం అనుశాసితుమ్ - ప్రతిబోధయి
తుమ్, సాక్షాత్ - స్వయమేవేత్యర్థః. అవతరన్తమ్ - అవరోహన్త
మ్, భాస్వన్తమ్ - సూర్యమివేత్యుత్ప్రేక్షా. అనేన అగస్త్యకృతః
ఆదిత్యహృదయోపదేశస్సూచితః. మణిమయమ్, మాతలినా - ఇ
న్ద్రసారథినా, సనాథమ్ - సహితమ్, రథం రఘువీరః సబహుమా
నం అరురోహ - ఆరూఢవాన్ ॥ ౧౯౭ ॥

అథేదానీం కవిః రాఘవరావణయోస్సమరం వర్ణయన్నాదౌ
రామచన్ద్రస్య వీరవాదాన్ వివృణోతి — అద్యేతి ॥ దాశరథిః -
శ్రీరామభద్రః, సమరే - యుద్ధే, అద్య క్ష్మా - భూమిః, విగతజ్వ
రా - నష్టసంతాపా, అస్తు - భూయాత్; ఋషయః నిష్కణ్టకాః -
విగతశత్రవస్సన్తః, ॥ ని ॥ సూచ్యగ్రేక్షుద్రశత్రౌచరోమహర్షైక
ణ్టక ఇత్యమరః. తుష్యన్తు - నన్దన్తు, దిక్పాలాః - ఇన్ద్రాదిదిగధీశా
శ్చ, లబ్ధాః విభవాః యైస్తథాభూతాః, భవన్తు - సమ్ప్రాప్తనిజని
జైశ్వర్యాభూయాసురిత్యర్థః; సర్వత్రాప్యాశిషి లోట్. సర్వే
పి - అఖిలజనా అపి, పశ్యన్తు, ఇదం సర్వమపీతి శేషః. అత్ర విధా

క్షస్త్రీకుచకుమ్భకుఙ్కుమలిపిప్రస్థానమౌహూర్తికైర్బాణైర్దాశర
థిశ్శిరాంసి సమరే చిచ్ఛేద లఙ్కాపతేః ॥ ౧౯౭ ॥ అద్యత్వజ్జ్వరని
ర్భరాస్తు మునయో మజ్జన్తు దుఃఖార్ణవే దిక్పాలాశ్చ భవన్తు దగ్ధవిభ
వాస్సర్వేఽపి పశ్యన్త్వితి । తత్కాలాఙ్కురితైరుదీర్య వదనైస్స్వర్గసీ
మన్తినీకారాద్వారచరైశ్శరైర్భుజమదం చిచ్ఛేద సీతాపతేః ॥ ౧౯౮ ॥

లోట్ సర్వత్రాపి విధౌ వా. ఇతి - ఏవముక్త్వేత్యర్థః, రక్షస్త్రీణామ్ - రాక్షసాఙ్గనానామ్, కుచకుమ్భయోః, యాః కుఙ్కుమలిపిః - కుఙ్కుమఘుసృణరచితమకరరేఖా ॥ ని ॥ లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపిర్లిబిరుభే స్త్రియామిత్యమరః. తస్యాః ప్రస్థానస్య - తతో నిర్గమనస్య, ముహూర్తం విదన్తీతి మౌహూర్తికాః - జ్యౌతిషికాః, తైః అయముచితః కాలో భవన్నిర్గమనస్యేతి సమయశంసిభిరిత్యర్థః. అథవా, అద్య నిర్గచ్ఛన్తి మకరికాలిపయ ఇత్యర్థం సూచయద్భిరిత్యర్థః; తాసాం నిజరమణమరణాదితి భావః. బాణైః లఙ్కాపతేః - రావణస్య, శిరాంసి చిచ్ఛేద - చకర్త. ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే లిట్ ॥ ౧౯౭ ॥

తదను రావణస్య వీరవాదాన్వివృణోతి — అద్యేతి ॥ సః - రావణః, అద్య త్వజ్జ్వరేణ నిర్భరా - సమ్పూర్ణా, అస్తు. మునయః దుఃఖార్ణవే - శోకసాగరే, మజ్జన్తు. దిక్పాలాశ్చ దగ్ధవిభవాః - నష్టైశ్వర్యాః, భవన్తు. సర్వేఽపి పశ్యన్తు. సర్వేఽపి నశ్యన్త్వితి పాఠే సర్వే జనా అపి నశ్యన్తు - నాశం ప్రాప్నువన్త్విత్యర్థః. ఇత్యేవం తత్కాలే - వివక్షాకాలే, ఛేదనానుపదమేవ వా, అఙ్కురితైః - ప్రరూఢైః, బ్రహ్మవరప్రసాదాదితి భావః. వదనైః - ముఖైః, ఉదీర్య - ఉక్త్వా, స్వర్గసీమన్తినీనామ్ - దేవాఙ్గనానామ్, రావణేన బన్దీకృతానామిత్యర్థః. కారాయాః - బన్ధనాగారస్య, ॥ ని ॥ కారా స్యాద్బన్ధనాలయ ఇత్యమరః. ద్వారచరైః - ద్వారపాలైరిత్యర్థః. యద్వా, కారాద్వారచరైః - ప్రతిరోధకైరిత్యర్థః. శరైః సీతాపతేః భుజమదం దోర్దర్పం చిచ్ఛేద. ॥ ౧౯౮ ॥

॥ ప ॥ ఉత్క్షిప్య నారాచకరాఙ్గుళీభిః పునఃపున ర్యాతుపతేశ్శిరాంసి। రేజేచిరం రాఘవశౌర్యలక్ష్మీ రణాఙ్గణే నర్తితకన్దుకేవ॥౧౯౯॥ ఛేదే ఛేదే యాతుధానస్య మూర్ధ్నాం జిహ్వామాంసాపేక్షిణో భూతవర్గాః। తృప్తిం ప్రాపు ర్యావదిచ్ఛం గ్రసిత్వా దుష్టధ్వంసాపేక్షిణ స్తే న జాతు ॥ ౨౦౦ ॥ ఛేదప్రయాసవైయర్థ్యాల్లజ్జే లక్ష్మణా

ఉత్క్షిప్యేతి ॥ రణాఙ్గణే - సమరాజిరే, రాఘవస్య - శ్రీరామస్య, శౌర్యలక్ష్మీః, యాతుపతేః - రాక్షసాధిపతే రావణస్య, శిరాంసి, నారాచాః - బాణవిశేషా ఏవ, కరాఙ్గుళ్యః - కరశాఖాః ఇతిరూపకమ్, పునఃపునః - ముహుః, ఉత్క్షిప్య - ఊర్ధ్వం సమ్ప్రేర్య, చిరమ్ - బహుకాలమ్, నర్తితః - తాణ్డవితః, కన్దుకః - గేన్దుకః, యయా తథాభూతేనేవ రేజే - బభౌ, ॥ ని ॥ గెన్దుకఃకన్దుక ఇత్యమరః. రాజృదీప్తావిట్. అత్ర రాఘవశరచ్ఛిన్నానాం రావణశిరసాం పతనోత్పతనే రాఘవశౌర్యలక్ష్మీకన్దుకనర్తనతాదాత్మ్యసమ్భావనయా ఉక్తవిషయా స్వరూపోత్ప్రేక్షా. ॥ ౧౯౯ ॥

ఛేదేఛేదఇతి ॥ యాతుధానస్య - రాక్షసస్య, మూర్ధ్నామ్ - శిరసామ్, ఛేదేఛేదే - ప్రతిచ్ఛేదమ్, నిత్యవీప్సయోరితిపదస్య ద్విర్భావః. జిహ్వాయాః - రసనాయాః, మాంసం అపేక్షన్తఇతిమాంసాపేక్షిణః, తాచ్ఛీల్యేణినిః. తథాభూతాః, భూతాని - పిశాచాదీని, తేషాం వర్గాః - సమూహాః, యావతీఇచ్ఛా యావదిచ్ఛమ్ - యథేచ్ఛమిత్యర్థః, యావదవధారణే ఇత్యవ్యయీభావః. గ్రసిత్వా - కబళయిత్వా, తృప్తిం ప్రాపుః. తే - భూతవర్గాః, జాతు-కదాపి, దుష్టస్య - రావణస్య, ధ్వంసాపేక్షిణః - వినాశేచ్ఛవః, నాభవన్. తన్నాశేపున రేవం జిహ్వామాంసాలాభాదితిభావః. ॥ ౨౦౦ ॥

ఛేదేతి ॥ లక్ష్మణాగ్రజః, ఛేదస్య - రావణశిరోనికర్తనస్య, యః ప్రయాసః - పరిశ్రమః, తస్య వ్యర్థస్యభావో వైయర్థ్యమ్ - వై

గ్రజః । రావణస్తు స్వశీర్షాణాం బలిభుక్తుణ్డఖణ్డనాత్ ॥ ౨౦౧ ॥
॥ ౧ ॥ అహో ప్రభావ స్తపసామహో మహానుత్కర్షః పరమేశ్వరప్రసా
దస్య, అహో వైఫల్యం భగవతో విశ్వామిత్రస్యాప్యస్త్రోపదేశానాం

ఫల్యమ్ ॥ సూ ॥ గుణవచనబ్రాహ్మణేత్యాదినా ష్యఞ్, నయ్వాభ్యా మిత్యాదినా వృద్ధినిషేధై జాగమౌ. తస్మాద్ధేతోః, లలజ్జే - లజ్జితవాన్, ఓలస్జీ వ్రీడాయామితి ధాతోర్లిట్. రావణస్తు, స్వశీర్ష్ణాణామ్, కృత్తానామితిభావః. బలిభుక్తుణ్డేన - కాకచఞ్చుపుటేన, ఖణ్డనాత్ లలజ్జే ఇత్యన్వయః. ఉభయోరపి లజ్జాతుల్యైవేతిభావః. అత్ర రామరావణయో ర్యుద్ధప్రవృత్తౌ వర్ణ్యమానాయాం ఉభయోరపి వర్ణ్యయోర్లజ్జారూపైకధర్మాన్వయవర్ణనాత్ తుల్యయోగితాలఙ్కారః. "వర్ణ్యానామితరేషాంవా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా" ఇతి. నచ మదేనభాతికలభః ప్రతాపేనమహీపతిరివత్ దీపకభ్రాన్తిః కార్యా, ఉభయోరపి వర్ణ్యత్వాద్దీపకస్య వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రయత్వాదితిదిక్. ॥ ౨౦౧ ॥

అథ రామస్య చిన్తామాహ — అహో ఇతి ॥ అహో ప్రభావ స్తపసామ్ - తపోమాహాత్మ్యమ్, కీదృశం తపఃకృతమనేన; అహో పరమేశ్వరప్రసాదస్య - ఈశ్వరానుగ్రహస్య, ఉత్కర్షః - ఔత్కృష్ట్యమ్, మహాన్; అహో భగవతః. "ఉత్పత్తించ వినాశంచ భూతానామాగతింగతిమ్ । వేత్తివిద్యామవిద్యాంచ సవాచ్యో భగవానితి" ఉక్తలక్షణస్య, విశ్వం మిత్రం యస్యసః విశ్వామిత్రః, మిత్రేచర్షౌ పూర్వపదాన్తస్యదీర్ఘః. తస్య, అపిశబ్దేన నిరుపమతపఃప్రభావత్వంచ గమ్యతే, అస్త్రోపదేశానామ్ - జృమ్భకాద్యస్త్రోపదేశానామ్, వైఫల్యమ్ - వైయర్థ్యమ్, యేనకేనాప్యుపాయేన అస్య అవధ్యత్వాదితిభావః. శిరసాం ఛేదే - శీర్షాణామపి కర్తనే, కిమన్యేషామితిభావః. పునః - భూయః, ఆరోహో

న్తే దేవి యది పునరారోహశ్చిరహం తదా కిము న్యదవశిష్యతే కర్తవ్య మరినిగ్రహే విజగీషోరితి గరీయసీం చిన్తాముపగతవతి శ్రమామ్బుజలక ణచుమ్బితవదనామ్బురుహాభిరామే రామే ॥ ౨౦౨ ॥ ప ॥ గాస్త్రిస్యా పహారేణచ తేజసాచ కృశీకృతార్ణవోమునిరౌర్వశేయః। వత్సోపతిష్ఠ స్వపథాఽముమార్కం జహిద్విషంచేతి వదంస్తిరోధాత్ ॥ ౨౦౩ ॥

యది - ప్రరోహణంచేత్, తదా విజిగీషోః - జేతుమిచ్ఛోః జనస్య, అరినిగ్రహే - శత్రునిరసనే, అన్యత్కర్తవ్యమ్ - కార్యమ్, కిమవ శిష్యతే - నకిమపీత్యర్థః. ఇతి గరీయసీమ్ - అతిశయేనగుర్వీమ్, గురు శబ్దాత్ ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా ఈయ్యసుని ప్రియస్థిరేత్యాదినా గురోర్గరాదేశః. చిన్తామ్ - పర్యాలోచనామ్, శ్రమామ్బుకణైః - స్వేదోదకబిన్దుభిః, చుమ్బితేన - వ్యాప్తేన, వదనామ్బురుహేణ - ముఖకమలేన, అభిరామే - మనోహరే, రామె ఉపగతవతి సతి, భృశంచిన్తయతిసతీత్యర్థః. ॥ ౨౦౨ ॥

తదా అగస్త్యాగమనమాహ — గాస్త్రిసేతి ॥ గాస్త్రిసస్య - కబళస్య, అపహారేణ - సముద్రజలానాం ఆచమనేన, గాస్త్రిసోహి బాడబస్య అవిచ్ఛిన్నత్వాత్సాగరజలం తదపహారె జీవనాభావాత్, కృశీభవతీతిభావః. తెజసా - స్వకాన్త్యాచ, కృశీకృతః, అభూ తతద్భావేచ్విః. ఔర్వః - బడబాగ్నిః యేనతథోక్తః, తెజపాతి రస్కృతఇత్యర్థః. ఊర్వశ్యా అపత్యం ఔర్వశేయః - అగస్త్యః, స్త్రీభ్యోఢగిత్యఢక్ ప్రత్యయః, మునిః, వత్సరామభద్ర! అముమా- మయుపదిష్టేనేత్యర్థః, పథా - మార్గేణ, అర్కమ్ - సూర్యమ్, ఉ పతిష్ఠస్వ - ఉపాస్స్వ, ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినా ఆత్మనేపదమ్. ద్విషమ్ - శత్రుమ్, జహిచ - వధ్యాశ్చ, హాన్తేఃఆశిషిలోట్. ఇతి వదన్ తిరోధాత్ - తిరోహితవాన్. తిరఇత్యుపపదం డుధాఞ్ ధారణపోషణయోరిత్యతోలుఙ్. ॥ ౨౦౩ ॥

॥ గ ॥ తత్క్షణమక్షీణహర్షో మహర్షేరనుగ్రహలాభాదయోధ్యాధిపతిరాస్థాయ మహతీం చిత్తైకాగ్రతాముపస్థాయేచ తదుపదిష్టేన పథా భగవన్తమరుణసారథిం సాఞ్జలిరిత్థం ప్రాణంసీత్ ॥ ౨౦౪ ॥ స ॥ స్వస్యాన్తర్ధిముపేక్ష్య పద్మవిపినస్థానస్థితశ్రీముషో దోషైకాభిరుచీం

తత్క్షణమితి ॥ అయోధ్యాధిపతిః - శ్రీరామః, తత్క్షణమ్- తస్మిన్ క్షణే, మహర్షేః - అగస్త్యస్య, అనుగ్రహస్య - సూర్యోపస్థానోపదేశస్య, లాభాత్ - ప్రాప్తేః, అక్షీణహర్షః - నిరతిశయానన్దస్సన్, మహతీమ్, ఏకం అగ్రం ఆలమ్బనం యస్య తదేకాగ్రమ్, ॥ ని ॥ అగ్రః పురస్తాదుపరి పరిమాణే ఫలస్యచ । ఆలమ్బనే సమూహే చ ప్రాన్తే చ స్యాన్నపుంసకమితి మేదినీ. ఏకాగ్రస్య భావః ఏకాగ్రతా ఏకాశ్రయత్వమ్, చిత్తస్య ఏకాగ్రతా చిత్తస్వాస్థ్యమితి యావత్, తాం ఆస్థాయ - ప్రాప్య, తదుపదిష్టేన - అగస్త్యప్రోక్తేన, పథా - మార్గేణ, భగవన్తం అరుణసారథిమ్ - సూర్యమ్, ఉపస్థాయ, సాఞ్జలిస్సన్, ఇత్థమ్ - వక్ష్యమాణరీత్యా, ప్రాణంసీత్ - నమస్కృతవాన్. ణముప్రహ్వత్వే శబ్దేచేతి ధాతోః కర్తరిలుఙ్. యమరమనమాతాం సక్చేతి సగిడాగమౌ ఉపసర్గాదసమాసేపి ణోపదేశస్యేతి ణత్వమ్ ॥ ౨౦౪ ॥

ఇత్థం ప్రాణంసీదిత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహ — స్వస్యేతి ॥ స్వస్య - ఆత్మనః, అన్తర్ధిమ్ - అపవారణమ్, ఉపేక్ష్య అనాదృత్య, ఆత్మవినాశమప్యవిగణయ్యేత్యర్థః. పద్మవిపినస్థానే - కమలవనోద్దేశే, స్థితామ్ - వర్తమానామ్, శ్రియమ్ - సమ్పత్తిమ్, శోభాంచ, ముష్ణన్తీతి తథాభూతాన్, కర్తరిక్విప్. దోషాయామ్- రాత్ర్యామ్, దోషేషు పాపేషుచ, ఏకా - ముఖ్యా, అభిరుచిః - కాన్తిః అభిలాషశ్చ యేషాం తథోక్తాన్, ॥ ని ॥ దోషస్స్యాద్దూషణే పాపే దోషారాత్రౌ భుజేఽపిచ ఇతి మేదినీ. అన్యేద్వేషాః ద్వేషా

స్తమిస్రనివయాన్ ద్విషాన్తరస్థానపి । నిస్సంఖ్యప్రసరన్మయూఖవిశిఖైస్స్వచ్ఛన్దముచ్ఛిన్దతే ఛన్దస్సున్దరవిగ్రహాయ నిధయే తుభ్యం నమస్తేజసామ్ ॥ ౨౦౫ ॥ ౧ ॥ ఇతి ప్రణమ్యోత్థాయ ప్రసేదుషా భువనచక్షుషా సహస్రేణ కరైః కృతాశ్లేష ఇవ ప్రతిపద్య కామపి తేజస్వితాం దివస్పతిసారథే సంప్రతి ప్రచోదయాశ్వానరాతిరథాభిముఖమితి వ్యాచక్షాణ ఏవ పశ్యన్నగ్రే వర్షన్తమిషూన్ వైనైర్భృతర్షభ

న్తరాణి, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః, తత్రతిష్ఠన్తీతి ద్విషాన్తరస్థాః, సుపిస్థ ఇతి కప్రత్యయః. తథాభూతానపి, తమిస్రనివయాన్ - తమస్సమూహాన్, నిస్సంఖ్యమ్ - అపరిమితం యథా తథా, ప్రసరద్భిః - నిర్గచ్ఛద్భిః, మయూఖా ఏవ విశిఖాః ఇతి పరిణామః, ప్రకృతోచ్ఛేదనకార్యోపయోగానురోధాత్. స్వచ్ఛన్దమ్ - స్వైరమ్, ఉచ్ఛిన్దతే - విధ్వంసయతే, ఛన్దోభిః - వేదైః, ॥ ని ॥ ఛన్దఃపద్యేచ వేదేచ ఇతి విశ్వః. సున్దరః విగ్రహః యస్య తాదృశాయ - నిగమగోచరమూర్తయే, తేజసామ్ - కాన్తీనామ్, నిధయే తుభ్యం నమః. నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ. ॥ ౨౦౫ ॥

ఇతీతి ॥ దాశరథిః, ఇతి - ఏవమ్, ప్రణమ్య - నమస్కృత్య, ఉత్థాయ ప్రసేదుషా - నిజోపాసనప్రసన్నేన, ॥ వా ॥ భాషాయాం సదవసశ్రువః ఇతి ప్రపూర్వాత్ సదేః క్వసుప్రత్యయః. భువనచక్షుషా - సూర్యేణ, సహస్రేణ కరైః - కిరణసహస్రేణేత్యర్థః. కృతాశ్లేష ఇవ - పరివీతాలిఙ్గన ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా; కామపి - అనిర్వచనీయామ్, తేజస్వితామ్ - కాన్తిమత్తామ్, ప్రతిపద్య - ప్రాప్య, దివస్పతిసారథే - మాతలే, సమ్ప్రతి అశ్వాన్ అరాతిరథాభిముఖమ్ - శత్రురథంప్రతి, ప్రచోదయ - ప్రేరయ, ఇతి వ్యాచక్షాణః - వదన్నేవ, అగ్రే - పురస్తాత్, ఇషూన్ - బాణాన్, వర్షన్తమ్ - నిరన్తరం ముఞ్చన్తమ్, ఉపమానాన్తరైః - అన్యోపమానైః,

మనుపమేయముపమానాన్తరైరాసేచనకమక్ష్ణాం సహస్రేక్షణస్యాప్యన్య ఇవ దాశరథిరాతతాన శరసన్ధానసమ్పాదితశరీరవిదారణం రణమ్ ॥ ౨౦౮ ॥ తదానీంఖలు ॥ ప ॥ తవైకస్య ప్రాణాననుసహభువా సాకముభయోఃపిబామోఽరామేతి ద్విదళనిజజిహ్వైః ప్రసరణైః । ప్రజల్పన్తోఽనల్పాః పరుషవిషపూత్కారవిషమా ధనుర్వల్లీం కాగ్రా

అనుపమేయమ్ - ఉపమాతుమనర్హమ్, సహస్రేక్షణస్యాపి - సహస్రచక్షుష ఇన్ద్రస్యాపీత్యర్థః. అక్ష్ణాం ఆసేచనకమ్ - తృప్త్యజనకమ్, కిముతాన్యేషామితి భావః. ॥ ని ॥ తదాసేచనకం తృప్తేర్నాస్త్యన్తో యస్య దర్శనాదితి శబ్దార్ణవే. నైరృతానామ్ - రాక్షసానామ్, ఋషభమ్ - శ్రేష్ఠమ్, ఋషభశబ్దః శ్రేష్ఠవాచకః, యథాహామరసింహః "సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః" ఇతి. పశ్యన్ సన్ అన్య ఇవ - ఇతరో దాశరథిరివేత్యర్థః. తాదాత్వికావస్థాభేదాత్తస్యైవ అన్యత్వోత్ప్రేక్షా. శరసన్ధానేన - బాణపరమ్పరయా, సమ్పాదితశరీరవిదారణమ్ - కృతగాత్రచ్ఛేదనమ్, రణమ్, ఆతతాన - చకార. ॥ ౨౦౮ ॥

అథ తయోశ్శస్త్రాస్త్రసమరం వర్ణయన్ ఆదౌ రావణస్య సర్పాస్త్రప్రయోగమాహ — తదానీంఖలు ॥ తవేతి ॥ హే రామ ఏకస్య - ఏకాకినః, తవ ప్రాణాన్ - ప్రాణవాయూన్, పిబామః - ధయామః, నను - అథవా, సహభువా - అనుజేన సాకమ్, ఉభయోర్ద్వయోః, ప్రాణాన్ పిబామో వా, ఇతి - ఏవంప్రకారేణ, ద్విదళాయాః - ద్విఖణ్డాయాః, ॥ ని ॥ దళః ఖణ్డే దళం పర్ణ ఇతి నానా. నిజజిహ్వాయాః - స్వరసనాయాః, ప్రసరణైః ప్రజల్పన్తః వదన్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా వ్యఞ్జకాప్రయోగాద్గమ్యా. అనల్పాః - అధికాః, పరుషేణ - నిష్ఠురేణ, విషపూత్కారేణ - గరళముఖపూత్కృత్యా, విషమాః - క్రూరాః, ఉరసా గచ్ఛన్తీతి ఉరగాః - సర్పాః, ఉరసో

న్నిరగురగా నైరృతపతేః ॥ ౨౦౭ ॥ గరుఝ్ఝఞ్ఝావాతస్ఫుటితగిరికూటోపలతరుప్రకాణ్డానాం షణ్డైశ్శ్వపాహవిదధతో మణ్డలగతిమ్ । అహీంస్తాన్ కృష్ణాన్తగఖరదమనకోదణ్డగలితాన్ గరుత్మన్తస్తుణ్డాఞ్చలఘటితదణ్డా ఇవ బభుః ॥ ౨౦౮ ॥ ౫ ॥ ఏవమాగ్నేయాదీన్యసురేన్ద్రదర్శితా

లోపశ్ఛేతి గమేర్ణప్రత్యయః. సలోపశ్చ. నైరృతపతేః - రావణస్య, ధనురేవ వల్మీకమ్ - సర్పాణాం వసతిః, తస్మాత్ నిరగుః - నిర్జగ్ముః, ఇణ్ గతావితిధాతోర్లఙ్. ఇణో గా లుఙిఇతి గాదేశః. ॥ ౨౦౭ ॥

తదను రామస్య ప్రత్యస్త్రప్రయోగమాహ — గరుదితి ॥ గరుతోః - పక్షయోః, ఝఞ్ఝావాతః - ప్రచణ్డమారుతః, తేన స్ఫుటితానామ్ - విదళితానామ్, గిరికూటోపలానామ్ - శైలకూటశిలానామ్, తరుప్రకాణ్డానామ్ - వృక్షసహస్రాణాంచ, షణ్డైః - ప్రకరైస్సాకమ్, మణ్డలగతిమ్ - చక్రచఙ్క్రమణమ్. విదధతః కుర్వతః, స్వభ్రమణరభసాత్తానపి భ్రమయన్త ఇత్యర్థః. ఖరస్య - అసురస్య, దమనః - సంహారకః, తస్య - శ్రీరామస్య, కోదణ్డగలితాః, గరుత్మన్తః - గరుడాః, తాన్ - రావణధనుర్నిస్సృతాన్, అహీన్ - సర్పాన్, కృష్ణాన్తః - చఞ్చూపుటైస్స్వకుర్వన్తస్సన్తః, తుణ్డాఞ్చలే - ముఖాగ్రే, ॥ ని ॥ వక్త్రాస్యే వదనం తుణ్డమిత్యమరః. ఘటితః - సంహితః, దణ్డాః సైన్యస్థా భూతా ఇవ, త్రోటీపుటవష్టయష్టయ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా బభుః - చకాశిరే. భాదీప్తావిత్యస్మాత్కర్తరి లిట్. ॥ ౨౦౮ ॥

ఏవమితి ॥ ఏవం అసురేన్ద్రేణ - రావణేన, దర్శితాని - ప్రయుక్తాని, అగ్నిర్దేవతా అస్యేతి ఆగ్నేయమ్ - అనలాస్త్రమ్, సాస్యదేవతేత్యధికారే అగ్నేర్ఢగితి ఢక్. తదాదీని - తత్ప్రభృతీని, అస్త్రాణి - వరుణః దేవతా అస్యేతి వారుణం సాస్యదేవతేత్యణ్. వరుణదేవతాకమస్త్రమ్, తదాదిభిః ప్రత్యస్త్రైః, వ్యర్థీకృత్య - విఫలయిత్వా.

తదను తద్వధార్థం బ్రహ్మాస్త్రసన్ధానమాహ — వచాభిరితి ॥

న్యస్త్రైర్నివారుణాదిభిః ప్రత్యస్త్రైరవ్యర్థీకృత్య ॥ ౨౦౯ ॥ ప ॥

వచోభిః ప్రత్యాశాజనననిపుణైర్గ్లానిమతికే పేః ప్రియప్రాణాం క్షోణీసుతామనుస్మృత్య కృపణామ్ । త్యజన్ శస్త్రాశస్త్రిప్రధనకుతుకం రాఘవవిభుః కిమప్యస్త్రం ధాత్రా ససురమసురధ్వంసి జగృహే ॥

సన్ధాయ క్రమవేదినార్ణవజితా ముక్తం తదుచ్ఛృఙ్ఖలం భిత్త్వా నైరృత

రాఘవశ్చాసౌ విభుశ్చ రాఘవవిభుః, విశేషణం విశేష్యేణ బహులమితి సమాసః. మారుతకపేః - ఆఞ్జనేయస్య, అత్రాపి పూర్వవత్సమాసః. ప్రత్యాశాజననే, నిపుణైః - సమర్థైః, రామలక్ష్మణౌ వేష్యతః రావణం హత్వా త్వాం పురీం నేష్యత ఇత్యాదిభిః, వచోభిః - వచనైః హేతుభిః, ప్రియాః - ప్రీతివిషయాః, ప్రాణాః - అసవః, యస్యాః తథాభూతామ్, అనేన తదీయశోకపరిహారస్య ఆవశ్యకత్వం గమ్యతే; క్షోణీసుతామ్ - సీతామ్, కృపణామ్ - దీనాం సతీమ్, అనుస్మృత్య, శస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం ఇతి శస్త్రాశస్త్రి, తత్ర తేనేదమితి సరూపే ఇతి బహువ్రీహిః, ఇచ్ కర్మవ్యతీహారే ఇతి సమాసాన్త ఇచ్ ప్రత్యయః. అన్యేషామపి దృశ్యతే ఇతి వార్తికేన పూర్వపదాన్తస్య దీర్ఘః. ఇచ్ ప్రత్యయస్య తిష్ఠద్గుప్రభృతిషు పాఠాత్ అవ్యయీభావత్వం అవ్యయత్వం చ, శస్త్రాశస్త్రిప్రధనమ్ - శస్త్రాశస్త్రిప్రధనమితి సుప్సుపేతి సమాసః, శస్త్రప్రవృత్తంయుద్ధం తస్మిన్, కుతుకం - కుతూహలం, త్యజన్ - ముఞ్చన్, అసురధ్వంసి - రాక్షసవినాశి, ధాత్రా - బ్రహ్మణా, ససురమ్ - సదైవతమ్, కిమప్యస్త్రమ్ - బ్రహ్మాస్త్రమిత్యర్థః. జగృహే - గృహీతవాన్, గ్రహ ఉపాదానే తతో లిట్ గ్రహిజ్యేత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్ ॥ ౨౧౦ ॥

అథ తేన రావణవధమాహ — సన్ధాయేతి ॥ క్రమమ్ - బ్రహ్మాస్త్రముక్తిక్రమమ్, వేత్తీతి క్రమవేదీ తేన, అర్ణవం జయతీతి

చక్రవర్తిహృదయం భిత్త్వాఽదసీయానసూన్ । దివ్యేషు ప్రణదత్సుదున్దుభిషు ఖాత్పుష్పేషు నిష్పతిషు ప్రత్యావృత్య జయశ్రియః ప్రణయినస్తూష్ణీం పునః ప్రావిశత్ ॥ ౨౧౧ ॥ విస్రస్తమౌళి విగళద్బహుశోణితామ్బు వ్యాలోలమర్ఝరభుజాళి వికీర్ణకేశమ్ । జైత్రం విలో

అర్ణవజిత్ - సాగరజయీ, తేన - రామేణ, అర్ణవజితేతినిర్దేశస్తస్య బ్రహ్మాస్త్రప్రక్రమవేదిత్వనిదర్శనార్థమ్, పూర్వం సాగరస్య బ్రహ్మాస్త్రజితత్వాదితిభావః; సన్ధాయ - ధనుషిసంయోజ్య, ముక్తమ్- ప్రేరితమ్, ఉచ్ఛృఙ్ఖలమ్ - నిరర్గళమ్, తత్ - అస్త్రమ్, నైర్ఋతచక్రవర్తినః - నిశాచరసార్వభౌమస్య రావణస్య, హృదయమ్ - వక్షః, భిత్త్వా - నిర్భిద్య, అదసీయాన్ - అముష్యసమ్బన్ధినః, అసూన్ - ప్రాణాన్, పీత్వా - అపహృత్యేత్యర్థః. తదను, దివ్యేషు- దివిభవేషు, ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచోయదితి శైషికో యత్ప్రత్యయః. దున్దుభిషు, ప్రణదత్సు - ధ్వనత్సుసత్సు, పుష్పేషు ఖాత్ - అన్తరిక్షాత్, నిష్పతిషు - పతితేషుసత్సు, లోకకణ్టకపరిహారాచ్ఛుభనిమిత్తాన్యావిరభవన్నితిభావః. పునః ప్రత్యావృత్య - ప్రతినివృత్య, జయశ్రియః - జయలక్ష్మ్యాః, ప్రణయినః - కాన్తస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య, తస్యేదానీం జయలక్ష్మీపరిగృహీతత్వాదితిభావః. తూష్ణీమ్ - నిశ్శబ్దమ్, ప్రావిశత్ - ప్రవివేశ. విశేర్లఙ్ . ॥ ౨౧౧ ॥

అథ విభీషణస్య శోకమాహ — విస్రస్తేతి ॥ లఙ్కాయాః నవప్రభుః - నూతనస్వామీ, అసౌ - విభీషణః, పురైవ "దత్తంమయా తేదశకణ్ఠరాజ్యమ్" ఇతి శ్రీరామేణైవోక్తత్వాత్ తత్ప్రభుత్వం సిద్ధమితిభావః. విస్రస్తా - విగళితా, మౌళిః - మకుటమ్, తద్యథాభవతితథేతి క్రియావిశేషణమ్, ఏవమగ్రేపి, విగళద్బహుశోణితామ్బు - స్రవద్బహురుధిరం యథాతథా, వ్యాలోలా - స్ఫురన్తీ, మర్ఝరా - ధర్తుమశక్యా, అతిగురుత్వాదితిభావః. భు

క్య జగతాం తమధఃపతన్తం లజ్జానన్రప్రభురుదశ్రురపావశోచత్ ॥ యస్యాన్వహం విజహతస్సమయేషు శయ్యాం సౌఖప్రసుప్తికసుర ప్రథమస్స్వయంభూః । సీతేతి తస్య తవ హా కులహానిబీజం కుత్రస్థి తం ప్రకృతిచారుదురూహవీర్యమ్ ॥ ౨౧౩ ॥ శ్రేయస్తదేవమను

జానాం ఆవళిః - పఙ్క్తిః యస్మిన్కర్మణితద్యథాతథా, విశీర్ణకేశ మ్ - విస్రస్తకచకలాపం యథాతథాచ, అధః - భూమౌ, పతన్త మ్, జగతామ్ - లోకానామ్, జైత్రమ్, ॥ ని ॥ జైత్రస్తు జేతేత్య మరః. తమ్ - రావణమ్, విలోక్య ఉదశ్రుః - ఉద్గతబాష్పస్సన్, అశోచత్ - దుఃఖితోఽభవత్, శుచేఃకర్తరిలఙ్. ॥ ౨౧౨ ॥

విభీషణవిలాపమేవాహ శ్లోకాభ్యామ్ — యస్యేతి ॥ అ హన్యహన్యన్వహమ్. ప్రతిదివసమిత్యర్థః, ॥ వ్యా ॥ అవ్యయంవి భక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః. నపుంసకాదన్యతరస్యా మితిటచ్ సమాసాన్తః. సమయేషు - ప్రబోధకాలేషు, శయ్యామ్- శయనమ్, విజహతః - త్యజతః, యస్య - రావణస్య, స్వయమ్భూః - బ్రహ్మా, సుఖప్రసుప్తిం పృచ్ఛతీతి సౌఖప్రసుప్తికాః - సుఖశయనప్ర ష్టారఇత్యర్థః. పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాదిభ్యఇతిఠక్. యేసురాః - దేవాః, తేషాం ప్రథమః - ప్రాథమికః, ఆసీదితిశేషః; స్వయ మ్భూస్స్వయమేవ ప్రథమస్సౌఖశాయనికోఽభూదిత్యర్థః. ఏతేన బ్రహ్మాదిదేవేభ్యోప్యధికమైశ్వర్యంగమ్యతే; తస్య - తాదృశస్య, తవచ - తవాపీత్యర్థః, కులహానిబీజమ్ - వంశోచ్ఛేదకారణమ్, ప్ర కృత్యా - స్వభావేన, చారు - సున్దరమ్, దురూహమ్ - ఊహితు మశక్యమ్, ఈషద్దుస్సుషుష్విత్యాదినాఖల్. వీర్యమ్ - పరాక్రమః, యస్యతత్తథాభూతమ్; సీతేతినామ్నాప్రసిద్ధం కుత్రస్థితమ్ - క్వస్థి తంవా, నజ్ఞాయతేతిభావః ॥ ౨౧౩ ॥

వక్ష్యన్స్వేదానీం ప్రాణత్యాగపవరమితినిశ్చిన్వన్నాహ —

సమ్ప్రతి దేవతా సా స్వీకుర్వతీ హవిరకృత్రిమమన్త్రపూతమ్ । వాచాన్తరేణ కరణేన చ కర్మణా చ వంశచ్ఛిదం యదపనీతఘృణా వృణీతే ॥ ౨౧౪ ॥ ౫ ॥ ఇతి సోదరస్నేహసులభశోకావేగకృతాత్మపరిభాషణం విభీషణమఖిలశ్రితస్మృతిసఙ్గ్రహకారికాభిర్వాఙ్మాలికాభి

శ్రేయ ఇతి ॥ మమ - భ్రాతృఘాతిన ఇత్యర్థః, సమ్ప్రతి - ఇదానీమ్, తదేవ శ్రేయః - అభ్యుదయః, నాన్యత్ ; కిన్తచ్ఛ్రేయ ఇతి చేత్తత్రాహ ॥ కృత్యా నిర్వృత్తః కృత్రిమః, ఙ్వితః క్త్రిరితి క్త్రిప్రత్యయః క్త్రేర్మమ్నిత్యమితి మప్. తన్న భవతీత్యకృత్రిమః, తథాభూతో మన్త్రః - వేదమన్త్రః, తేన పూతమ్ - పరిశుద్ధమ్, హవిః - సాన్నాయ్యమ్ ॥ ని ॥ సాన్నాయ్యం హవిరగ్నౌ తు హుతం త్రిషు వషట్కృతమిత్యమరః. స్వీకుర్వతీ - అఙ్గీకుర్వతీ, సా దేవతా- అగ్నిరూపా, వాచా - వచనేన, అన్తరేణ కరణేన - ఇన్ద్రియేణ మనసేత్యర్థః. ॥ ని ॥ కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపీత్యమరః. కర్మణా - కృత్యేన చ, వాఙ్మనఃకాయరూపైస్త్రిభిరపి కరణైరిత్యర్థః. వంశం ఛినత్తీతి వంశచ్ఛిత్, సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్, తమ్ - స్వకులద్రోహిణమ్, మామితి శేషః. అపనీతఘృణా - నిర్దయా సతీ, యద్వృణీతే - వృణోతి యది, తదేవేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః, వృఙ్ వరణ ఇతి ధాతోః క్ర్యాదికాల్లడాత్మనేపదమ్. ఏవం స్వకులఘాతినోఽతిపాపినో మమ తదేవ శ్రేయః వరం నాన్యదితి నిశ్చికాయేత్యర్థః. ॥ ౨౧౪ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - ఇత్థమ్, సహ ఉదరం యస్యేతి సోదరః - భ్రాతా, సమానార్థకసహశబ్దేన సహ బహువ్రీహిః. వోపసర్జనస్యేతి సభావః; తస్మిన్ యః స్నేహః తస్య సులభేన - అనాయాసప్రాప్యేన, శోకావేగేన - దుఃఖాతిరేకేణ, కృతం ఆత్మనః - స్వస్య, పరిభాషణమ్ - సనిన్దోపాలమ్భః, యేన తం తథోక్తమ్ ; ॥ ని ॥ యస్సనిన్ద

రాశ్వాసయతి రామే తావదవగతపతినిధనవృత్తాన్తాచ్ఛుద్ధాన్తాల్ల జ్జాభిమానగౌరవాదిగుణశరణ్యాత్పూర్వపుణ్యాదివ నిష్క్రాన్తాభి రియన్తం కాలముపలాలితానామస్మాకమితఃపరం కాలవశాత్పరిత్యా గాపరాధః క్షన్తవ్య ఇతీవ మన్దారముకుళబాష్పబిన్దూనున్ముచ్య ప్రప

ఉపాలమ్భస్తత్రత్యాః పరిభాషణమిత్యర్థః. విభీషణమ్ - రావణా నుజమ్, రామె - శ్రీరామచన్ద్రే, అఖిలాః - సమస్తాః, శ్రుతి యః - వేదాః, స్మృతయః - మన్వాదిస్మృతయః, తాసాం సఙ్గ్రహస్య - సఙ్క్షేపప్రతిపాదనస్య, కారికాభిః - కర్తృభిః, శ్రుతిస్మృతి రహస్యసిద్ధాన్తప్రతిపాదికాభిరిత్యర్థః. కర్తరిణ్వుల్ అజాద్యతష్టా బితి టాప్ప్రత్యయస్థాదిత్యాదినాఇత్వమ్. వాఙ్మాలికాభిః - వచనపర మ్పరాభిః, ఆశ్వాసయతిసతి - సమాదధతిసతి, తావత్ - తదనన్తరే, అవగతపతినిధనవృత్తాన్తాత్ - విదితరావణమరణవార్తాత్, శుద్ధా న్తాత్ - అన్తఃపురాత్, లజ్జా - హ్రీః, అభిమానః - గర్వః, ఉ త్కర్ష ఇతియావత్, గౌరవమ్ - మహత్త్వమ్, తదాదీనామ్ - త త్ప్రభృతీనాం గుణానామ్, ఆదిశబ్దేన అనుక్తానాం సఙ్గ్రహః. శరణ్యాత్ - రక్షకాత్, పూర్వపుణ్యాదివ - జన్మాన్తరసుకృతాది వేత్యుపమా, ఉక్తగుణానామ్ - పూర్వపుణ్యైకలభ్యత్వాదితిభా వః. నిష్క్రాన్తాభిః - నిర్గతాభిః, లజ్జాదిగుణత్యాగాదితి భావః. ఇ యన్తంకాలమ్ - ఏతావత్పర్యన్తమిత్యర్థః. ఉపలాలితానామ్ - వా త్సల్యేన పోషితానామ్, యుష్మాభిరితి శేషః. అస్మాకమ్ - కేశహ స్తానామ్, ఇతఃపరం కాలవశాత్ - కాలాధీనత్వాత్, సమయమి దానీమపిత్యక్తుకామాః తథాపి కాలవశాదిత్యాత్మాపరాధపరిహారః. ॥ ని ॥ త్రిష్వధీనేవశో వాఞ్ఛాప్రభుత్వాధీనతాసు నాఇతినానా. పరి త్యాగేన యుష్మదుత్సర్జనేన జాయమానః, అపరాధః - ఆగః, అను పదమేవ వైధవ్యాదిత్యాగముణ్డిష్యమాణత్వాదితిభావః. క్షన్తవ్యః -

దస్పర్శనలాలసైః కేశహస్తైరుపలక్షితాభిర్దురదృష్టమేఘాభివృష్ట
శోకరసపూరపూరితహృదయతటాకపరీవాహలహరీమివాశ్రుఝ
రీముత్సృజన్తీభిర్విస్రమ్భాద్యుష్మద్వశ ఏవ స్థాపితః ప్రియతమః ప్ర
తార్య రణాయ కథం ప్రస్థాపిత ఇతి రుషేవ సన్తాడితహృదయాభిర్హ
తయూథపాభిరివ కరేణుభిః ప్రతిబిమ్బైరివ హరనయనానలప్లుష్టపతి

తుస్తు సర్వాః, ॥ వ్యా ॥ అర్హే కృత్యతృచశ్చేత్యనుశాసనాదర్హార్థే
తవ్యప్రత్యయః. ఇతీవ - ఇత్యభిప్రాయేణేవేత్యుత్ప్రేక్షా. మన్దా
రముకుళాని - సురద్రుమకుట్మలానీవ, బాష్పబిన్దవః - అశ్రుకణి
కా ఇతి రూపకమ్, తానున్ముచ్య - ఉత్సృజ్య, ప్రపదస్య - పాదా
గ్రస్య, స్పర్శనమ్ - పాదపతనమిత్యర్థః. తస్మిన్ లాలసైః - ఉత్సు
కైః, అతిదీర్ఘైరితి ఫలితార్థః. కేశహస్తైః - కచకలాపైః, ఉపల
క్షితాభిః - సంసక్తాభిః, అత్యాయతకున్తలాభిరిత్యర్థః. దురదృష్ట
మ్ - దౌర్భాగ్యమ్, తదేవ మేఘః - జలదః, తేన - అభివృష్టః, శో
కఏవ రసః - జలమ్, తస్య పూరేణ - ప్రవాహేణ, పూరితః - సం
భృతః, హృదయమేవ తటాకః - బృహజ్జలాధారః, తస్య - పరీ
వాహః - జలోచ్ఛ్వాసః, ॥ ని ॥ జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా ఇత్య
మరః. తస్య లహరీమ్ - ఝరీమివ, అశ్రుఝరీమ్ - బాష్పప్రవా
హమ్, ఉత్సృజన్తీభిః, విస్రమ్భాత్ - ప్రత్యయాత్, యుష్మద్వ
శ ఏవ - భవదధీనతాయామేవ, స్థాపితః - నిహితః, మనస్యేవ నిగూ
ఢ ఇత్యర్థః. ప్రియతమః ప్రతార్య - వఞ్చయిత్వా, కథం రణాయ ప్రస్థా
పితః - ప్రహితః, ఇతి రుషా - కోపేనేవేత్యుత్ప్రేక్షా. సన్తాడిత
హృదయాభిః - సఙ్ఘట్టితవక్షస్స్థలాభిః, ఉరస్తాడం రుదతీభిరిత్యర్థః.
హతః - సింహేన సంహృతః, యూథపః - యూథనాథః, యాసాం
తాదృశీభిః, కరేణుభిః - కరిణీభిరివ స్థితాభిః, హరనయనానలేన -
త్ర్యమ్బకఫాలలోచనాగ్నినా, ప్లుష్టస్య - దగ్ధస్య, పత్యుః - రమ

విరహక్లిష్టకాన్తై రతేస్సమానదుఃఖాభిస్సపత్నీభిరభిసంవీతా పాణ్డుపత్రాభిరివ లతాభిర్వసన్తవిముక్తవనరాజ్యలక్ష్మీః హా! నాథేతి సన్దర్శితదీనాక్రన్దా మన్దోదరీ సమరభువమాసాద్య విలోకయన్తీ జీవితేశ్వరమాలిఙ్గితరణవసున్ధరం హా హతాస్మీతి భువినిపత్య కరుణస్యేవ మూర్తిరిత్థం విలపితుమారభత ॥ ౨౧౫ ॥ ప ॥ హృతాని ప్రాగేవ త్రి

ణస్య మదనస్య, వియోగేన క్లిష్టకాన్తేః - మలినతేజసః, రతేః - రతిదేవ్యాః, ప్రతిబిమ్బైరివ - ప్రతిమాభిరివస్థితైరిత్యర్థః. సమానదుఃఖాభిః, సమానః పతిర్యాసాంతాః సపత్న్యః, ॥ వా ॥ నిత్యంసపత్న్యాదిషుఇతి నిపాతనాత్సమానశబ్దస్య సభావోనకారాదేశశ్చ. ఋన్నేభ్యోఙీబితిఙీప్. తాభిః - అభిసంవీతా - పరివేష్టితా, అతఏవ పాణ్డుపత్రాభిః - పరిపాకధవళపలాశాభిః, లతాభిః - వల్లీభిః, అభిసంవీతేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే; వసన్తేన ప్రథమర్తునాపి ముక్తా - వియుక్తా, వనరాజ్యలక్ష్మీః - వనశోభేవస్థితా, హా నాథేతి సన్దర్శితః - ప్రపఞ్చితః, దీనః ఆక్రన్దః - రోదనం యయాసా, మన్దం ఉదరం యస్యాస్సామన్దోదరీ - రావణమహిషీ, నాసికోదరేత్యాదినాఙీష్. సమరభువమ్ - యుద్ధభూమిమ్, ఆసాద్య - ప్రాప్య, అలిఙ్గితరణవసున్ధరమ్ - ఆశ్లిష్టసమరభూమిమ్, జీవితేశ్వరమ్ - ప్రాణనాయకం రావణమ్, ఆలోకయన్తీ - పశ్యన్తీ, హా హతాస్మి! ఇత్యుక్త్వేత్యర్థః. భువి నిపత్య కరుణస్య - కరుణరసస్య, మూర్తిరివ, ఇత్థమ్ - వక్ష్యమాణప్రకారమ్, విలపితుమ్ ఆరభత - ప్రారబ్ధవతీ. రభరాభస్యేఇతిధాతోర్లఙ్. శకధృషేత్యాదినాతుమున్ ॥ ౨౧౫ ॥

తత్ప్రకారమేవాహ — హృతానీతి ॥ హేజీవితేశ్వర! కిం దివ్యరత్నాన్యాహర్తుం స్వర్గంగతోఽసి? ఇత్యాశఙ్క్య, తత్ప్రతిషేధమాహ: త్రిదివపదరత్నాని - నాకలోకరత్నాని, ప్రాగేవ - దిగ్విజయకాలఏవ, హృతాని - ఆనీతాని; నను సురవీక్షణార్థం గతో

దివపదరత్నాని దివిజైః ప్రయత్నాదాస్వాద్యాస్సపది తవాస్యేనామృత
రుచిః । దిదృక్షా చేజ్జిష్ణోస్సఖిలు భవదాజ్ఞైకసులభః కిముద్దిశ్య స్వర్గం
జిగమిషసి మామప్యగణయన్ ॥ ౨౧౬ ॥ యస్యాం ముఖైర్దశభిరోష్ఠ
పిపాసుతా తే నీవీవిముక్తిషు మిథః కలహః కరాణామ్ । సామర్త్యనా

సి ? నతదపీక్ష్యాప్యహః : దివిజైః - దేవైః, తవాస్యేనైవ అమృతరుచిః,
ప్రయత్నాత్ - ప్రయాసేన, సపది - తత్క్షణమ్, నపిబేదిత్యర్థః.
ఆస్వాద్య - పీత్వా, మర్త్యభవనోద్భవాన్ కథం త్వయైవ
తాన్ వీక్షితుం గతః, నయుక్తమితి భావః. జిష్ణోః - ఇన్ద్రస్య, దిదృ
క్షా చేత్ - ద్రష్టుమిచ్ఛా యది, దృశేస్సన్నన్తాదప్రత్యయః. సఖ
లు - ఇన్ద్రస్తు, భవదాజ్ఞైకసులభః - త్వచ్ఛాసనపరాధీనః, ఆజ్ఞామా
త్రేణ త్వయ్యేవాగమిష్యతి, కుతస్తే తత్ర గమనమితి భావః.
ఏవం సతి కిముద్దిశ్య - కమర్థం మనసి నిధాయ, స్వర్గమ్ మామపి -
ప్రాణప్రియామపీత్యర్థః. అగణయన్ జిగమిషసి - అనాదృత్య గన్తు
మిచ్ఛసి, గమేస్సన్నన్తాల్లట్. అత్ర వాక్యత్రయేపి త్వయ్యాక్షిప్త
స్యార్థస్య విచారణాత్ పునఃప్రతిషేధవర్ణనాత్ ఆక్షేపాలఙ్కా
రః. లక్షణంతు "ఆక్షేపస్స్వయముక్తస్య ప్రతిషేధో విచారణా
త్" ఇతి. ॥ ౨౧౬ ॥

యస్యామితి ॥ యస్యామ్ - మయి, నిరతిశయప్రీతివిషయ
ఇత్యర్థః. తే - తవ, ఓష్ఠపిపాసుతా - రదనచ్ఛదపానేచ్ఛుతా, పిబ
తేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః, తతో భావార్థే తల్. దశభిరపి ముఖైః -
దశభిరపి వదనైః, అధరచుమ్బనేచ్ఛా ప్రీత్యతిశయాదితి భావః. నీ
వ్యాః - వస్త్రగ్రన్థ్యాః, విముక్తిషు - విమోచనేషు, కరాణామ్ -
హస్తానామ్, మిథః - పరస్పరమ్, కలహః - వివాదః, కరాణామహ
మహమికయా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఇష్టం కళత్రం భార్యా యస్య తస్య

స్సవిధమావసతి ప్రియా తే తూష్ణీంస్థితం కిమిదమిష్టకళత్రనూత్నమ్ ॥
పతిరహహ విజేతా విష్టపానాం త్రయాణాం మమ హితతనయవత్త్వం
వీరసూకీర్తికన్దః । అపి మయతనుజాయా ఈదృశీ హా దశా మే పరి
ణతిరతిలఙ్ఘ్యా కేనవా దుష్కృతానామ్ ॥ ౨౧౭ ॥ ౫ ॥ తదద్య

సమ్బుద్ధిః, హే ఇష్టకళత్ర, ॥ ని ॥ కళత్రం శ్రోణిభార్యయోరిత్యమరః. అనేన ఈషదపి దుఃఖాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే. సా - తే ప్రియా, తే సవిధమ్ - సమీపమ్, దుర్మనాః - దుఃఖితా సతీ, ఆవసతి - తవసమీపే తిష్ఠతీత్యర్థః ॥ ని ॥ దుర్మనా విమనా అన్తర్మనాస్స్యాదుత్క ఉన్మనా ఇత్యమరః ॥ సూ ॥ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి అధారస్య కర్మత్వమ్, ఇదం తూష్ణీంస్థితమ్ - తూష్ణీంస్థానమ్, కిమ్ - కుతః, తాదృశప్రీతివిషయే మయి సన్నిహితాయామప్యనుదితోఽయంతూష్ణీం భావ ఇతి భావః. అత్ర మన్దోదర్యా రావణస్య చుమ్బననీవీవిమోక్షణాదిసురతరహస్యవర్ణనేన ప్రతీయమానశృఙ్గారరసస్య కరుణరసాఙ్గత్వాద్రసవదలఙ్కారః. ॥ ౨౧౬ ॥

పతిరితి ॥ మమ పతిః - రమణః, త్రయాణాం విష్టపానామ్- భువనత్రయస్య, విజేతా - జైత్రః, తనయః అస్యాఅస్తీతి తనయవతీ తస్యాభావః తనయవత్త్వమ్ - పుత్రవత్త్వమ్, వీరంసూత ఇతి వీరసూః, సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్. తస్యాః కీర్తేః - మన్దోదరీవీరప్రసూరితిఖ్యాతేః, కన్దః - మూలమ్, మయస్య - అసురశిల్పినో మయాసురస్య, తనుజాయాః - పుత్ర్యా అపి, మే ఈదృశీ - ఏవం రూపా, దశా - అవస్థా, హా - హేతి విషాదే, వీరపుత్ర్యాః వీరపత్న్యాః వీరసువశ్చ మమాపి ఇయండశేతి కష్టమిత్యర్థః. తస్యాః అపరిహార్యత్వే అర్థాన్తరముపన్యస్యతి. పరిణతిరితి ॥ దుష్కృతా తానామ్ - దుష్కర్మణామ్, పరిణతిః - పరిపాకః, కేనవా అతిలఙ్ఘ్యా - అతిక్రమణీయా, నకేనాపీత్యర్థః. ॥ ౨౧౭ ॥

సద్యఏవ ప్రతిపద్య పతిదేవతానాం సరణిమత్యుగ్రశోకానలరభసశీతలీకృతం
చితానలమాశ్రిత్య లోకాన్తరప్రణయినం భవన్తమచిరాదవలమ్బతే
మన్దోదరీ నపునర్వృథాగ్నిశుద్ధా లజ్జేవ పరవశవర్తిత్వమనుమన్య
తే జాతుచిదితి నిశ్చితవతీం ప్రజావతీమవిముక్తధర్మపథాభిస్సన్దర్శితశ
తశపథాభిస్సఙ్కథాభిః కథఞ్చిదాశ్వాస్య సహపరిజనైర్లఙ్కాం ప్రతి

తదితి ॥ తత్ - తస్మాత్కారణాత్, విధిగతేరలఙ్ఘ్యత్వాదీ
దృశావస్థాప్రాప్తేరిత్యర్థః. అద్య - ఇదానీమ్, సద్యఏవ - అవిల
మ్బితమేవేత్యర్థః, మన్దోదరీ - ఇయం మన్దోదరీత్యాత్మనిర్దేశః, ప
తిర్దేవతా యస్యాస్సా పతిదేవతా - పతివ్రతా, తాసాం సరణిమ్ - ప
ద్ధతిమ్, సహగమనరూపామ్, తదుక్తమ్ "ఆర్తార్తే ముదితే హృ
ష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా । మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞే
యా పతివ్రతా" ఇతి. ప్రతిపద్య - ప్రాప్య, అత్యుగ్రశోకానలరభసే
న - అత్యన్తదుఃఖాగ్నివేగేన, శీతలీకృతమ్, చితానలమ్ - చితా
గ్నిమ్, చితానలాపేక్షయా శోకాగ్నేరుద్రిక్తత్వాత్తేజస్తేజసి శా
మ్యతీతి న్యాయేన శీతలీక్రియతే ఇతి భావః. ఆశ్రిత్య - ఆసాద్య, లో
కాన్తరే - స్వర్గలోకే, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. ప్ర
ణయినమ్ - విశ్వాసినమ్, లోకాన్తరగతమిత్యర్థః. భవన్తమ్ - త్వా
మ్, అచిరాత్ - శీఘ్రమ్, అవలమ్బతే - ఆశ్రయతి, వృథా - వ్య
ర్థమ్, అగ్నిశుద్ధా - అనలసంస్పృష్టా, లజ్జేవ పరవశవర్తిత్వమ్-
పరాధీనత్వమ్, జాతుచిత్ - కదాపి, నపునరనుమన్యతే - నసంమ
న్యతే ఖలు, తస్యాస్తథాత్వాదగ్నిశుద్ధివైయర్థ్యమితి భావః. ఇతి నిశ్చి
తవతీమ్ - కృతనిశ్చయామ్, ప్రజావతీమ్ - భ్రాతృజాయామ్, అ
విముక్తధర్మపథాభిః - ధర్మసరణిమనుసరన్తీభిః, సన్దర్శితాః - ప్రతిపా
దితాః, శతశపథాః - బహుప్రతిషేధోక్తయః, యాసు తథాభూ
తాభిః, సఙ్కథాభిః - సల్లాపైః, కథఞ్చిత్ - అతిప్రయత్నేన,

నివర్తయన్నకుటిలధిషణో విభీషణస్తస్య రామాజ్ఞయా యాయజూ
కాభిమతప్రక్రియాం నివాపక్రియాం సాగరరోధసి సేతుసన్నిధౌ సా
ఙ్గం సమాపయామాస ॥ ౪౧౯ ॥ వ ॥ రామస్యహస్తేన వధాదము
ష్యసిద్ధే స్వతశ్శాశ్వతపుణ్యలోకే । విభీషణేనాశ్రుముచాఽర్పితో

ఆశ్వాస్య - సమాధాయ, పరిజనైస్సహ - పరివారైస్సాకమ్, లఙ్కాం ప్రతినివర్తయన్ - నిజనగరీం ప్రతిప్రేషయన్, అకుటిలధిషణః - అకపటమతిః, విభీషణః తస్య - రావణస్య, రామాజ్ఞయా - రామచన్ద్రనిదేశేన, యాయజూకః - అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్తా ॥ ని ॥ ఇజ్యాశీలో యాయజూక ఇత్యమరః. ॥ సూ ॥ యజజపదశాం యఙ ఇతి యజేర్యఙన్తాదూకప్రత్యయః. తస్య అభిమతా - అనుమతా, ఉచితేత్యర్థః. ప్రక్రియా - రచనా యస్యాస్తాదృశీమ్, నివాపక్రియామ్ - పితృదానకార్యమ్, ॥ ని ॥ పితృదానం నివాపస్స్యాత్ శ్రాద్ధం తత్కర్మశాస్త్రత ఇత్యమరః. సాగరరోధసి - సముద్రతీరే, సేతుసన్నిధౌ - రామసేతుసమీపే, సాఙ్గమ్ - సావయవం యథా తథా, సమాపయామాస - నిర్వర్తయామాస ॥ ౪౧౯ ॥

రామస్యేతి ॥ అస్య - రావణస్య, రామస్య హస్తేన వధాత్ - సంహారాద్ధేతోః, శశ్వద్భవశ్శాశ్వతః - నిత్యః ॥ ని ॥ శాశ్వతస్తుధ్రువో నిత్యస్సదాతనసనాతనా ఇత్యమరః. తాదృశే పుణ్యలోకే, స్వతః - స్వయమేవ, అప్రయాసేనేత్యర్థః. సిద్ధే సతి అశ్రుముచా - రుదతా, విభీషణేన, అర్పితః - దత్తః, అయం తోయాఞ్జలిః - జలాఞ్జలిః, శ్రుతిమధీతే శ్రోత్రియః ॥ వ్యా ॥ శ్రోత్రియశ్ఛన్దోఽధీతే ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. తేషామ్ - ఛాన్దసానామ్, ॥ ని ॥ శ్రోత్రియశ్ఛాన్దసౌ సమావిత్యమరః. రఞ్జనమ్ - తోషణమ్, అర్థః - ప్రయోజనం యస్య తథాభూతః, ॥ ని ॥ అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్విత్యమరః. రాఘవహస్తమరణాదేవ రావణస్య మహ

యం తోయాఞ్జలిశ్శ్రైత్రియరఞ్జవార్ధిః ॥ ౨౨౦ ॥ అథవిభోగిరా ర క్షోధుర్యం హరిప్రవరాహృతైస్సకలసలిలైర్భూరిప్రీత్యాఽభిషిచ్య సలక్ష్మణః । విరహకృశయా లఙ్కాలక్ష్మ్యా యుయోజ వనశ్రియా గిరి మివ ఘనస్సిక్త్వాసారైర్నిదాఘవిమానయా ॥ ౨౨౧ ॥ గ ॥ అథ దాశరథిశాసనోపనమ్రశిరసా తరపాశనపతినా నిజాన్తఃపురముపనీ

త్తైర ఘుణ్యలాంర ప్రాప్తిస్తో విభీషణదత్తైర్యాఞ్జలిస్త్రైదకప్రీణనాధి పవేత్యర్థః. ॥ ౨౨౦ ॥

అథ విభీషణస్య లఙ్కారాజ్యాభిషేకమాహ — అథేతి ॥ అథ - రావణసంహారానన్తరమ్, సలక్ష్మణః - సౌమిత్రిః, విభోః - శ్రీరామస్య, గిరా - వాచా, రక్షోధుర్యమ్ - రాక్షసశ్రేష్ఠం విభీషణమ్, హరిప్రవరాహృతైః - వానరవరానీతైః, సకలసలిలైః - నిఖిలపుణ్యతీర్థైః, భూరిప్రీత్యా - అధికప్రీత్యా, అభిషిచ్య, విరహేణ - విభీషణవియోగేన, కృశయా - దీనయా, తస్య పరమధార్మికత్వాత్తద్విరహో లఙ్కాయా అపి దుస్సహ ఇతి భావః. లఙ్కాలక్ష్మ్యా, ఘనః - మేఘః, ఆసారైః - ధారాసమ్పాతైః, సిక్త్వా - ఆర్ద్రీకృత్య, నిదాఘేన - గ్రీష్మేణ, విమానయా - దుఃఖితయా, వనశ్రియా - వనలక్ష్మ్యా, గిరిమ్ - శైలమివ, యుయోజ - యోజితవాన్, ఉపమాలఙ్కారః. హరిణీవృత్తమ్ ॥ ౨౨౧ ॥

అథేతి ॥ అథ - విభీషణపట్టాభిషేకానన్తరమ్, దాశరథేః - శ్రీరామస్య, శాసనే - సీతామానయేత్యాజ్ఞాయామ్, ఉపనమ్రశిరసా - అవనతశిరసా, తరపాశనపతినా - రాక్షసరాజేన విభీషణేన, ప్రయోజకకర్త్రా, నిజాన్తఃపురమ్ - ఆత్మసౌధమ్, ఉపనీయ - ప్రాపయ్య, సీతాయాః అభ్యుదయస్య - పతిసమీపప్రాప్తిరూపస్య నిశమనేన - తద్వృత్తాన్తశ్రవణేనేత్యర్థః. ప్రబుద్ధా - ఉద్బుద్ధా, ముఖవికాసరమా - వదనోల్లాసకాన్తిర్యస్యాస్సా తథాభూతా, యు

య సీతాభ్యుదయనిశమనప్రబుద్ధముఖవికాసరమయా సరమయా
మాఙ్గళస్నానాదథ దివ్యాఙ్గరాగకుసుమమణిభూషణామ్బరాదిభిరల
ఙ్కారితా ప్రియతమపార్శ్వముపనీతా చ మైథిలీ నిజావలోకనతరఙ్గి
తమానన్దసాగరం గభీరే హృది నిగూహ్య రుషేవాభిహితైస్తత్కా
లోచితకటుపదైర్గ్రామ్యవచనైర్మర్త్యధర్మానువర్తినః పత్యుః పరగృహ

ద్యపి "శోభాసమ్పత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరితి కథ్యతే" ఇత్యుక్తమ్.
కోశకృతా, తథాపి రమాశబ్దస్యాపి లక్ష్మీపర్యాయతామాత్రేణ శో
భాయాం ప్రయుక్తం కవినా. సరమయా - విభీషణపత్న్యా కర్త్ర్యా,
మఙ్గలస్నానాదథ - మాఙ్గళ్యార్థాభ్యఙ్గస్నానానన్తరమ్, దివ్యాఙ్గరా
గః - రుచిరాఙ్గలేపనమ్, మణిభూషణాని - రత్నాభరణాని, అమ్బ
రమ్ - అంశుకమ్, ఏతదాదిభిరలఙ్కారోపకరణైః కరణైః, అలఙ్కారి
తా - మణ్డనం కారితా, ॥ వ్యా ॥ అలముపపదాత్కృఞో ణిజన్తాత్కర్మ
ణి క్తః. ప్రియతమస్య - శ్రీరామస్య, పార్శ్వం ఉపనీతా - ప్రాపితా
చ, మైథిలీ - సీతా, నిజాలోకనేన - స్వదర్శనేన, తరఙ్గితమ్ -
సంవర్ధితమ్, ఆనన్దసాగరమ్ - చిరాత్సీతాదర్శనజన్యసన్తోషభరమ్,
గభీరే - గమ్భీరే, హృది - మనసి, నిగూహ్య - సంగోప్య, రుషే
వ - కోపేనేవేత్యుత్ప్రేక్షా. అభిహితైః - ఉక్తైః, తత్కాలస్య -
పరగృహోషితసీతాదర్శనకాలస్య, ఉచితైః - యోగ్యైః, కటుప
దైః గ్రామ్యవచనైః - నిష్ఠురోక్తిభిః, తథా చ శ్రీరామాయణే రా
మేణ సీతాం ప్రతి "రక్షతా తు మయా వృత్తమపవాదం చ సర్వశః ప్ర
ఖ్యాతస్యాత్మవంశస్య న్యఙ్గం చ పరిరక్షతా । నిర్జితాని మయా భద్రే
శత్రుహస్తాదమర్షణాత్ । ప్రాప్తచారిత్రసన్దేహా మమ ప్రతిముఖే స్థి
తా ॥ దీపో నేత్రాతురస్యేవ ప్రతికూలాసి మే దృఢమ్ । తద్గచ్ఛ హ్య
భ్యనుజ్ఞాతా యథేష్టం జనకాత్మజే ॥ ఏతా దశ దిశో భద్రే కార్యమస్తి
న మే త్వయా" ఇత్యాదీని. మర్త్యధర్మానువర్తినః - మనుష్యధర్మ

చిరసంవాససమ్భావితలోకాపవాదపరిహారప్రత్యయాన్వేషణాభి
ప్రాయమనువిన్దతీ తదనురూపమాచరితుం సౌమిత్రిసమ్భృతచన్దన
తరుకాష్ఠసమ్భారవేదిమధ్యదేదీప్యమానం కథమహం సకలజగదణ్డ
భస్మీకరణపటిష్ఠపాతివ్రత్యతేజసా దురాసదామిమాం మామివ జీర్ణ
పర్ణరాశిర్ముహూర్తమాత్రమపి ధారయేయమితిభియేవాభ్రఙ్కషాభి
ర్జ్వాలాభిఃప్రకమ్పమానం పవమానసఖం ప్రదక్షిణీకృత్య ససమ్భ్ర

మనుసరతః, పత్యుః పరగృహచిరసంవాసేన - రావణమన్దిరేబహు
కాలనివాసేన, సమ్భావితః - తర్కితః, యో లోకాపవాదః - జ
నగర్హణమ్, తస్య పరిహారకః - ప్రమార్జకః, యఃప్రత్యయః - వి
శ్వాసః, ॥ ని ॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమ
రః. తస్య అన్వేషణే - పరిమార్గణే, అభిప్రాయమ్ - ఇయమన
వద్యేతి లోకవిశ్రమ్భకేన ప్రకారేణకార్యఇతిభావమ్, అనువిన్దతీ -
అవగచ్ఛన్తీ, తస్య - శ్రీరామమనోభావస్య, అనురూపమ్ - అనుగు
ణంయథాతథా, ఆచరితుమ్ - కర్తుమ్, సౌమిత్రిణా - లక్ష్మణేన,
సమ్భృతానామ్ - ఉపహృతానామ్, చన్దనతరుకాష్ఠసమ్భారాణా
మ్ - శ్రీఖణ్డశుష్కశాఖాపుఞ్జానామ్, యావేదిః ॥ ని ॥ వేదిఃపరి
ష్కృతాభూమిరిత్యమరః. తస్యాః మధ్యే దేదీప్యమానమ్ - జాజ్వ
ల్యమానమ్, ॥ వ్యా ॥ దీపీదీప్తావితిధాతోర్యఙన్తాల్లటశ్శానచ్.
అహం సకలజగదణ్డస్య - అఖిలబ్రహ్మాణ్డస్య, భస్మీకరణే పటిష్ఠేన -
పటుతరేణ, ॥ సూ ॥ అతిశాయనేతమబిష్ఠనావితీష్ఠన్. పాతివ్రత్య
తేజసా దురాసదామ్ - ఆసాదితుమశక్యామ్, ఇమాం జానకీమ్,
మాం జీర్ణపర్ణరాశిః - శుష్కపలాశపటలఇవ, ముహూర్తమాత్రమ్ -
క్షణమాత్రమపి, కథంధారయేయమ్ - వహేయమ్, ఇతి భియా -
భయేనేవేత్యుత్ప్రేక్షా, అభ్రఙ్కషాభిః - గగనచుమ్బినీభిః, జ్వా
లాభిః - అర్చిర్భిః, ప్రకమ్పమానమ్ - వేపమానమ్, పవమానసఖమ్ -

మోదీరితహాహాకారేషు వానరవీరేషు దయారసద్రవీభూతమాన
సేషు రాక్షసేష్వపి పశ్యత్సు పురన్దరాదిషు దైవతేషు సాక్షిణి చ
జగచ్చక్షుషి ప్రత్యాయకవచనాన్యుచ్చార్య కర్ణికారకుసుమపరి
కల్పితం తల్పమివ హేలయా ప్రవివేశ ॥ ౧౨౧ ॥ వ ॥ అలభ్యస్యసీ
తాచరణారవిన్దసంస్పర్శపుణ్యేన బహిర్విధూతా । తస్యాశ్రయాశ

అనలమ్, ప్రదక్షిణీకృత్య, తథా వానరవీరేషు, సప్రమ్భ్రమం
యథాతథా ఉదీరితహాహాకారేషు - ప్రతిపాదితహాహాధ్వనిషు స
త్సు, రాక్షసేష్వపి అపిశబ్దేన అతికఠినహృదయేష్వితి వ్యజ్యతే.
దయారసేన - కరుణారసేన, ద్రవీభూతం మానసమ్ - మనః యే
షాం తథాభూతేషు సత్సు, పురన్దరాదిషు - మహేన్ద్రప్రభృతిషు,
దైవతేషు - సురేషు, పశ్యత్సు సత్సు, జగచ్చక్షుషి - సూర్యే,
సాక్షిణి - ప్రత్యక్షద్రష్టరి సతి, ప్రత్యాయకాని - విశ్వాసజనకాని,
ప్రతిపూర్వాదిణో ణ్వుల్. వచనాని ఉచ్చార్య - ప్రతిపాద్య, త
దుక్తం శ్రీరామాయణే " యథా మే హృదయం నిత్యం నాపసర్పతి
రాఘవాత్ । తథా లోకస్య సాక్షీ మాం సర్వతః పాతు పావకః ॥ "
ఇత్యాది. కర్ణికారకుసుమైః - కనకపుష్పప్రసూనైః, కల్పితమ్ -
రచితమ్, ఏతేన అతిమార్దవం సూచ్యతే ॥ ని ॥ కర్ణికారః కణ్ణి
కారః కోకః కనకపుష్పకః ఇతి ప్రతాపమార్తాణ్డః. తల్పమ్ - శయ్యా
మివ, హేలయా - లీలయా, ప్రవివేశ - ప్రవిష్టవతీ ॥ ౧౨౧ ॥

అలభ్యేతి ॥ అలభ్యస్య - దుర్లభస్య, సీతాచరణారవిన్దసం
స్పర్శస్య, పుణ్యేన - తజ్జన్యసుకృతేన, బహిః విధూతా - ఉత్సా
రితా, తస్య - అనలస్య, ఆశ్రయమ్ - స్వాధారమ్, కాష్ఠాది అశ్నా
తీతి ఆశ్రయాశః - అగ్నిః, తస్య భావస్తత్త్వమ్; తదేవనిమిత్తమ్ -
కారణమ్, తస్మాజ్జాతా తజ్జా ॥సూ॥ పఞ్చమ్యామజాతావితి జనేర్డప్ర
త్యయః. పాపావళిః అంహస్సంహతిరివ, ధూమోలతేవ ధూమలతా,

త్వన్నిమిత్తజేన పాపానలశిఖాఘూర్ణమలతా చకాశే ॥ ౨౨౩ ॥ తదాయయుస్తత్ర పశుపతిః పశూనాం పితా పితౄణాం గతిహృద్గిరీణామ్ । అన్యేపి దేవాః పిశితాశనాశాద్గుర్వీం ముదం వోఢుమశక్నువన్తః ॥ ౨౨౪ ॥ ॥ గ ॥ ఆగతేషు చ తేషు ప్రథమం పురన్దరశ్శౌర్యాతిభారవిధ్వంసిత దశకన్ధరం నఖరేఖావిదారితమదసిన్ధురమివ కేసరికిశోరం ధరణీతల

చకాశే - బభౌ, కాశృదీప్తౌ కర్తరి లిట్. అత్ర ఘూర్ణమపన్తత్వ్యాం పాపావళిత్వోత్ప్రేక్షణాదుక్తవిషయాపహ్నవరూపోత్ప్రేక్షా. తేన సీతాయా మాహాత్మ్యాతిశయో వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః ॥

తదేతి ॥ తదా - సీతాయా అనలప్రవేశసమయే, తత్ర - తస్మిన్దేశే, పశూనామ్ - ప్రమథానామ్, దేవానాం వా ॥ ని ॥ మృగాదౌ ప్రమథే పశురితి అమరశేషః. స్వామీ - శమ్భురిత్యర్థః. పితౄణాం పితా పితామహః - బ్రహ్మ, గిరీణామ్ - శైలానామ్, గతిహృత్ - తేషాం పక్షచ్ఛేదాత్సఞ్చారహర్తా ఇన్ద్రః, అన్యేపి దేవాః - యమవరుణాదయః, పిశితాశానామ్ - రావణాద్యసురాణామ్, నాశాద్ధేతోః, గుర్వీమ్ - మహతీమ్, ॥ సూ ॥ ఓతోగుణవచనాదితి ఙీష్. ముదమ్ - హర్షమ్, వోఢుమశక్నువన్తః - ధర్తుమపారయన్తస్సన్తః, ఆయయుః - ఆగతాః, గత్యర్థకాద్యాతేరాదాదికాల్లిట్. భారవహనాక్షమాః కిల ఊర్ధ్వదేశాదధస్సమాగచ్ఛన్తీతి భావః ॥ ౨౨౪ ॥

ఆగతేష్వితి ॥ ఆగతేషు తేషు - మహేశ్వరాదిషు దేవేషుమధ్యే, యతశ్చ నిర్ధారణమితి సప్తమీ. ప్రథమమ్ - పూర్వమ్, పురన్దరః - మహేన్ద్రః, శౌర్యాతిభారేణ - పరాక్రమాతిశయేన, విధ్వంసితదశకన్ధరమ్, అతఏవ నఖరేఖయా - నఖరాగ్రేణ, విదారితః - విదళితః, మదసిన్ధురః - గన్ధహస్తీ యేనతథోక్తమ్. కేసరికిశోరమ్ - కణ్ఠీరవశిశుమివస్థితమిత్యర్థః. ధరణీతలే - భూతలే, నిహితస్య శరాసనస్య - ధనుషః, శిఖరే - కోటౌ, విన్యస్త-

నిహితశరాసనశిఖరవిన్యస్తహస్తారవిన్దసమర్పితశరీరభారం సద్యో-
వతారితధరావలయభారసుస్థమివ పురాణభూదారం రఘువీరమాలో-
క్య హర్షాశ్రుధారాసంపృక్తశరీరస్సప్రశ్రయమిత్థమస్తావీత్ ॥౨౨౫॥

॥ ప ॥ సతూణీరస్కన్ధం కరకమలవిన్యస్తధనుషం జటాశ్చీరంవాన
శ్శిరసిచదధానం వపుషిచ । రఘూణాంరాజానంసుఖమపి సువానం

నిహితే, హస్తాగ్రవిన్యస్తే - కరకమలే, సమర్పితశరీరభారమ్ - చాపమవలమ్బ్యస్థితమిత్యర్థః; సద్యః అవతారితేన - అవరోపితేన, ధరావలయస్య - భూమణ్డలస్య, భారేణ సుస్థమ్ - సుఖస్థితమ్, పురాణః - పురాతనః, భువం దారయతీతి భూదారః - వరాహః, తం ఆదివరాహమివస్థితమిత్యర్థః. ॥ ని ॥ దంష్ట్రి ఘోణీ స్తబ్ధరోమాక్రోడో భూదారఇత్యపీత్యమరః. రఘువీరమ్ - శ్రీరామచన్ద్రమ్, ఆలోక్య హర్షాశ్రుధారాసమ్పృక్తశరీరః - ఆనన్దబాష్పసిక్తగాత్రస్సన్, సప్రశ్రయమ్ - సవినయంయథాతథా, ఇత్థమ్ - వక్ష్యమాణవిధయా, అస్తావీత్ - తుష్టావ. ష్టుఞ్ స్తుతావితిధాతోర్లుఙ్ స్తుసుధూఞ్భ్యఃపరస్మైపదేష్వితీడాగమః. సిచివృద్ధిః పరస్మైపదేష్వితివృద్ధిః ॥ ౨౨౫ ॥

అథమహేన్ద్రస్తుతిప్రకారమేవవివృణోతి — సతూణీరేతి ॥ తూణీరః - నిషఙ్గః, ॥ ని ॥ తూణోపాసఙ్గతూణీర నిషఙ్గా ఇత్యమరః.. తేన సహవర్తతఇతి సతూణీరః, తథాభూతః స్కన్ధః భుజశిరః యస్యతం తథోక్తమ్. కరకమలే - పాణిపద్మే, విన్యస్తమ్ - నిహితమ్, ధనుః యస్యతం తథోక్తమ్, విన్యస్తధనుషమ్, అత్ర ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశో మర్వ్యారపవ వైకల్పికస్తువాసంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞాయామేవ విన్యస్తధనురిత్యస్య సంజ్ఞాత్వాభావాత్సోపినభవతి, తస్మాత్సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్సమాధేయమ్. లభ్యన్తేచైవమేవ మహాకవిప్రయోగాః “ కుశికసుతమఖద్విషాం సమాజేధృతధనుషంరఘునన్దనం స్మరామి ” ఇతి భవభూతిః. “ బాలస్యాయ

ప్రణమతాంయువానం పశ్యన్తఃకమపికృతకృత్యావయమమీ ॥౨౨౬॥
యదాఖ్యాతం పూర్వం వపురధిశయానేన ఫణినఃకనత్కాయచ్ఛా
యైఃకువలయితదుగ్ధామ్బునిధినా। కృతంనఃకర్తవ్యంతదిహభగవన్న

మరాతీలూనధనుషఃస్త్రీతోభిన్నోర్వధాత్ " ఇతి భట్టనారాయ
ణశ్చ. జటాః, చీరం వాసః, వల్కలం శిరసిచ, వపుషి - శరీరే
చ, దధానమ్ - ధరన్తమ్, రఘూణామ్ - రఘువంశోద్భవానామి
త్యర్థః, యద్యపి రఘురిత్యేకఏవరాజా తథాపి తదపత్యే లక్షణయా
ప్రయుక్తమ్, ఇత్థమేవ బహుళం ప్రయుఞ్జతే కవయః. " రఘూణా
మన్వయంవక్ష్యే " ఇతి కాళిదాసః. " నిరుధ్యమానా యదుభిఃక
థంచిత్ " ఇతి మాఘశ్చ. రాజానమ్ - రఞ్జకమ్, ప్రణమతామ్ -
నమస్కుర్వతామపి, సుఖమ్, సువానమ్ - జనయన్తమ్, అపిర
త్రకైముత్యద్యోతకః. సకృన్నమతామపి సుఖజనకం కిముతప్రప
న్నానామితిభావః. కమపియువానమ్ - తరుణమ్, పశ్యన్తః - ఆ
లోకయన్తః, అమీవయమ్, కృతం కృత్యమ్ - కర్తవ్యం యైస్త
థోక్తాః, కృతార్థాజాతాస్మఇత్యర్థః ॥ ౨౨౬ ॥

యదితి ॥ హేభగవన్ - షడ్గుణసమ్పన్న, ఫణినః - ఆదిశే
షస్య, వపుః - శరీరమ్, అధిశయానేన - తద్వపుషి స్వపతేత్యర్థః;
॥ సూ ॥ అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేత్యనేన వపుషఃకర్మత్వమ్. కనద్భిః -
ప్రకాశమానైః, కాయస్య ఛాయా కాయచ్ఛాయాని, తైః - దేహ
కాన్తిభిః ॥ ని ॥ ఛాయాసూర్యప్రియాకాన్తిఃప్రతిబిమ్బమనాతపఇ
త్యమరః. ॥ సూ ॥ విభాషాసేనాసురాచ్ఛాయేతి నపుంసకతా. కు
వలయితః - సఞ్జాతకువలయః, తదస్య సఞ్జాతమితితారకాదిత్వాదిత
చ్. యద్వా, కువలయితః - కువలయవదాచరన్ కృతః - ఇన్దీవరవ
న్మేచకీకృత ఇత్యర్థః. కువలయశబ్దాదాచారక్విబన్తాత్కర్మణి క్తః
దుగ్ధామ్బునిధిః - క్షీరోదః యేనతథోక్తేన, అమ్బునిధిపదస్య రూ

ద్యభవతాముసేశ్శాన్తాజానేః ప్రథమచరుభాగేనభవతా ॥ ౨౭ ॥

॥ గ ॥ ఇతిపౌరన్దరీంగిరమాకర్ణ్య మానుషీమేవ లీలామభినయన్తమాదిపూరుషం పద్మయోనిరిదమభిదధే ॥ ౨౮ ॥ ప ॥ త్వమసిపరమం

ఖ్యా సాగరపరత్వాన్నార్థాన్తరశఙ్కా, యోగాపేతయా రూఢిర్బలీయసీతి మీమాంసకాః, శాన్తాజానేః - మునేః ఋశ్యశృఙ్గస్య, ప్రథమచరుభాగేన - చరోః పాయసస్య ప్రథమభాగేన, భవతా - ఉత్పద్యమానేన, చరోః ప్రాథమికభాగాత్మనాసమ్భూతేనేత్యర్థః. భవతేర్లటశ్శత్రాదేశః "ఇష్టింతేహంకరిష్యామి పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్ । అథర్వశిరసిప్రోక్తైర్మన్త్రైస్సిద్ధాం విధానతః" ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, ఋశ్యశృఙ్గస్యైవ దశరథపుత్రకామేష్టిప్రవర్తకత్వాత్తల్లబ్ధచరోస్తత్సమ్బన్ధిత్వవ్యపదేశః. భవతా - త్వయా, పూర్వమ్ - దశకణ్ఠవినాశార్థమస్మత్ప్రార్థనకాలే, యత్ ఆఖ్యాతమ్ ప్రతిపాదితమ్, దేవాన్ప్రతి "భయంత్యజతభద్రంవోహితార్థంయుధిరావణమ్ । సపుత్రపౌత్రంసామాత్యం సమిత్రజ్ఞాతిబాన్ధవమ్ ॥ హత్వాక్రూరందురాత్మానం దేవర్షీణాంభయావహమ్" ఇత్యాది. తత్ నః కర్తవ్యమ్ - కార్యమ్, దశకన్ధరవధఇత్యర్థః. ఇహ - అస్మిన్దేశే, అద్య - ఇదానీమ్, కృతమ్ - భవత్ప్రతిజ్ఞానిర్వర్తితేత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - పూర్వోక్తప్రకారామ్, పురన్దరస్యేయంపౌరన్దరీతామిన్ద్రసమ్బన్ధినీమ్, తస్యేదమిత్యణ్. గిరమ్ - వాచమ్, ఆకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మానుషీమ్ - మానవసమ్బన్ధినీమివ, పూర్వవదణ్ప్రత్యయః. లీలామ్ - విభ్రమమ్, అభినయన్తమ్ - ఆచరన్తమ్, యదాహ శ్రీరామాయణే "ఆత్మానంమానుషంమన్యే రామందశరథాత్మజమ్ । యోహంయస్య యతశ్చాహంభగవాంస్తద్బ్రవీతు మే" ఇత్యాది. ఆదిపూరుషమ్ - పురాణపురుషమ్ నారాయణమ్, పద్మయోనిః - బ్రహ్మా, ఇత్థమ్ - వక్ష్యమాణరీత్యా, అభిదధే - ఉక్తవాన్ ॥

బ్రహ్మా జిహ్మస్వభావవినిర్ముక్తైశ్శమధనవర్యైరన్వేష్టవ్యం శతశ్రుతిమా
ళిషు । తదపి యదభూః కౌసల్యాయాస్త్వమఙ్గవిభూషణం తద
సురఫణిత్రస్తానాం నస్తపఃఫలసమ్భవః ॥ ౨౯ ॥ తవహృదయ
మేవాహం జిహ్వా గిరామధిదేవతా కిమిహ బహునా విశ్వాత్మాసి త్వ

తత్ప్రకారమేవాహ — త్వమితి ॥ హే రఘుకులతిలక ! త్వం
అజిహ్మేన - అకుటిలేన, స్వభావేన, ॥ ని ॥ అరాళం వృజినం జిహ్మ
మూర్మిమత్కుఞ్చితం నతమ్ । ఆవిద్ధం కుటిలమిత్యమరః. వినిర్ముక్తైః-
అనవద్యైః, శమధనవర్యైః - మునిసత్తమైః, శతశ్రుతిమౌళిషు - శ
తోపనిషత్సు, అన్వేష్టవ్యమ్ - అన్వేషణీయమ్, పరమం బ్రహ్మ అసి -
వేదాన్తవేద్యం పరంబ్రహ్మైవ త్వమిత్యర్థః. తర్హి కుతో ఇయమీదృశీ దశేతి
చేత్తత్రాహ — తదపీతి ॥ తథాపి - తథాభూతోఽపి, త్వమ్ - కౌస
ల్యాయాః, అఙ్గస్య - ఉత్సఙ్గస్య, ॥ ని ॥ ఉత్సఙ్గచిహ్నయోరఙ్క
ఇత్యమరః. విభూషణమ్ - అలఙ్కారః, అభూరితి యత్. కౌసల్యా
యాం మానుషతయా ఉదితస్త్వమితి యత్, తత్, అసురాః - రాక్షసా ఏ
వ, ఫణినః - సర్పా ఇతి రూపకమ్, తేభ్యః త్రస్తానామ్ - భీతానామ్,
నః - అస్మాకమ్, తపఃఫలసమ్భవః - తపఃపరిపాకశ్రియః, అస్మత్తపో
భాగ్యపక్షపాతైరేవ భవానేవమావిర్భూతోఽసీత్యర్థః. ॥ ౨౯ ॥
అపిచ తస్యైవ విశ్వరూపతాం వివృణ్వన్నాహ — తవేతి ॥
హే రామచన్ద్ర! తవ హృదయమ్ - వక్షఏవ, అహమ్, ॥ ని ॥ హృ
దయం చిత్తవక్షసోరితి విశ్వః. జిహ్వా - రసజ్ఞా, గిరామధిదేవతా -
సరస్వతీ, ఇహ - అస్మిన్విషయే, బహునా కిమ్ - బహునా ఉక్తేన
కింఫలమ్, ॥ సూ ॥ ఈష్టే ఇతీశ్వరః, ఈశ ఐశ్వర్యే, స్థేశభాసపిస
కసో వరజితి వరచ్ ప్రత్యయః. హే ఈశ్వర - భో జగత్ప్రభో, త్వ
మ్, సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్ - సర్వజ్ఞః, ॥ సూ ॥ సత్సూద్విషే
త్యాదినా క్విప్. విశ్వమ్ - ప్రపఞ్చః, ఆత్మా - శరీరమ్, యస్య

మీశ్వరస్సర్వవిత్ । తదఖిలజగన్మాతా సీతా సతీ పరిగృహ్యతామితి నిగదితుం లజ్జే భూయస్స్వతో విదుషస్తవ ॥ ౧౩౦ ॥ గ ॥ ఇత్యభిదధాన ఏవ విధాతరి భగవానుషర్బుధః ప్రతప్తజామ్బూనదద్రవవిలిప్త

తథాభూతోఽసి; విశ్వం ఆత్మని యస్య తథాభూతశ్చాసి, సకలజగదాశ్రయః సకలజగదాధారశ్చ భవసీత్యర్థః. అనేన తస్య జగతామన్తర్వ్యాప్తిర్బహిర్వ్యాప్తిశ్చోక్తా. ॥ ని ॥ ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మ చేత్యమరః. తత్ - తస్మాత్, భవతో బ్రహ్మరూపత్వాద్ధేతోః, అఖిలజగన్మాతా - నిఖిలభువనజననీ లక్ష్మీరిత్యర్థః. సీతా - అయోనిజేత్యర్థః, సతీ - పతివ్రతా, నాన్యథా చిన్తనీయేతి భావః. ॥ ని ॥ సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా ఇత్యమరః. పరిగృహ్యతామ్ - స్వీక్రియతామ్, ఇతి - ఏవమ్, స్వతః - స్వయమేవ, విదుషః - సర్వజ్ఞస్య, తవ నిగదితుమ్ - విజ్ఞాపయితుమ్, భూయః- అతీవ, లజ్జే - జిహ్రేమి, సర్వజ్ఞస్య తవాగ్రతో వక్తుమతీవ లజ్జితో భవామీత్యర్థః. తథా చ రామాయణే బ్రహ్మణో వచనమ్, "అహం తే హృదయం రామ జిహ్వా దేవీ సరస్వతీ । దేవా గాత్రేషు రోమాణి నిర్మితా బ్రహ్మణః ప్రభో ॥ నిమేషస్తే భవేద్రాత్రిరున్మేషస్తే భవేద్దివా । సంస్కారాస్తేఽభవన్వేదా నాన్యదస్తి త్వయా వినా ॥ జగత్సర్వం శరీరన్తే స్థైర్యంతు వసుధాతలమ్ । అగ్నిః కోపః ప్రసాదస్తే సోమః శ్రీవత్సలక్షణ ॥ త్వయా లోకాస్త్రయః క్రాన్తా వామనేన త్రివిక్రమైః । మహేన్ద్రశ్చ కృతో రాజా బలిం బధ్వా మహాసురమ్ ॥ సీతా లక్ష్మీర్భవాన్విష్ణుర్దేవః కృష్ణః ప్రజాపతిః" ఇత్యాది ॥ ౧౩౦ ॥

ఇతీతి ॥ విధాతరి - విధౌ, ఇతి - ఇత్థమ్, అభిదధానే - నివేదయతి సత్యేవ, యస్య చ భావేన భావలక్షణమితి సప్తమీ. భగవాన్ ఉషర్బుధః - అగ్నిః, ప్రతప్తస్య - విలాపితస్య, జామ్బూనదస్య - సువర్ణస్య, ద్రవేణ - రసేన, ॥ ని ॥ ద్రవః ప్రస్యదా

గాత్రీమివ జనకరాజపుత్రీమజ్ఞేనాదాయ ఘర్మాంశుకులసనాతనధర్మశేవధే దాశరథే ప్రాగివ పవిత్రచారిత్రామిమామనుగృహాణేతి విదేహరాజ ఇవావగన్ పాణిపుష్కరే లక్ష్మణాగ్రజస్య సమర్పయామాస ॥ ౨౬౧ ॥ ప ॥ అథతమనుగతం విదేహపుత్ర్యాద్విరదపతిం

రసవిద్రుమ వర్మస్వితి నానార్థరత్నమాలా. పరిప్తమ్ - దిగ్ధమ్, గాత్రమ్ - శరీరమ్, యస్యాస్తథాభూతామివస్థితామ్. ॥ సూ ॥ అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యో వా వక్తవ్యమితివార్త్తికేనజీష్. స్వర్ణచ్ఛాయతనుమిత్యర్థః. జనకరాజపుత్రీమ్ - సీతామ్, అజ్ఞేన - ఉత్సఙ్గేన, ఆదాయ - గృహీత్వా, ఘర్మాంశుకులస్య - సూర్యవంశస్య, సనాతనః - శాశ్వతః, యోధర్మః తస్య శేవధే - నిధే, సవితృకులప్రతిష్ఠాపక! ॥ ని ॥ శాశ్వతస్తుధ్రువోనిత్యస్సనాతనసదాతనాః. నిధిర్నా శేవధిరితిచామరః. దాశరథే! ప్రాగివ పవిత్రచారిత్రామ్ - పరిశుద్ధచరితామ్, స్వతఏవ పరిశుద్ధస్వభావాయాః నాగ్నినాపరిశుద్ధిరావశ్యకీతిభావః. ఇమామ్ - సీతామ్, అనుగృహాణ ఇతిఅపరోవిదేహరాజః - జనకఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. జానకీదాతృత్వాదితిభావః. లక్ష్మణాగ్రజస్య - శ్రీరామస్య, పాణిపుష్కరే - కరకమలే, సమర్పయామాస - సమర్పితవాన్. సమ్పూర్వాద్ఋగతావితిధాతోర్ణిచ్ ॥ సూ ॥ అర్తిహ్రీత్యాదినా పుగాగమః. ॥ ౨౬౧ ॥

అథేతి ॥ అథ - అనన్తరమ్, మదధారయా - మదోదకలహర్యా, ద్విరదపతిమ్ - గజయూథనాథమివేత్యుపమా, విదేహానాం రాజా విదేహః - జనకః, క్షత్రియసమానశబ్దాజ్జనపదాత్తస్య రాజన్యపత్యవదిత్యనుశాసనాదణ్ ప్రత్యయః. తస్య ॥ వా ॥ కమ్బోజాదిభ్యఇతి వక్తవ్యమిత్యనేనలుక్. తస్య పుత్ర్యా - జానక్యా, అనుగతమ్ - అనుసృతమ్, యుక్తమిత్యర్థః. తమ్ - రామచన్ద్రమ్, వీక్ష్య దృష్ట్వా, హృషితాని - ఉన్నిద్రాణి, గత్యర్థేత్యాదినా అకర్మకత్వా

మదధారయదేవవీక్ష్య । హృషితతనురుహేణ తత్రవాణీ స్మరరిపుణా
భిదధేసమన్దహాసమ్ ॥ ౨౩౨ ॥ దిష్ట్యాగతోఽసి జగదీశ్వర మానుషత్వం
దిష్ట్యాచ కేకయసుతా దృఢనిశ్చయాఽభూత్ । దిష్ట్యా స్మరోఽపిఖలు
శూర్పణఖాంబబాధే దిష్ట్యాకృతం జగదరావణకుమ్భకర్ణమ్ ॥ ౨౩౩ ॥
తదితస్సమ్ప్రతి ॥ ౫ ॥ నగరమేత్యరమేత్యవయన్నిమాంశుభరతంభ

తత్కర్తరిక్తః. హృషేర్లోమస్వితి వైకల్పికత్వాదిడభావః. తనురుహా
ణి- లోమాని, యస్య తథాభూతేన, పుళకితగాత్రేణేత్యర్థః. ॥ ని ॥
తనూరుహంరోమలోమేత్యమరః. స్మరరిపుణా - ఈశ్వరేణ, తత్ర -
తస్మిన్దేశే, వాణీ - వాక్, సమన్దహాసమ్ - సస్మితంయథాతథా,
అభిదధే - ఉక్తా. ధాఞః కర్మణిలిట్. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ ౨౩౨ ॥

తదుక్తిప్రకారమేవాహ — దిష్ట్యేతి ॥ హేజగదీశ్వర, దిష్ట్యా - దైవయోగేన, మానుషత్వం గతోఽసి - ప్రాప్తోసి; రావణస్య మానుషేతరావధ్యత్వాదితిభావః. కేకయసుతా - కైకేయీ, దిష్ట్యా దృఢనిశ్చయా - స్థిరాధ్యవసాయా, అభూత్; అన్యథా కుత స్తే వనవాసప్రసఙ్గ ఇతిభావః. దిష్ట్యా స్మరః - మదనోఽపి, శూర్పణఖామ్, బబాధే - బాధితవాన్, అన్యథా రాక్షసైస్సహ వైరాసమ్భవాదితిభావః. జగత్ - లోకః, దిష్ట్యా అరావణకుమ్భకర్ణమ్- రావణకుమ్భకర్ణరహితంసత్, కృతమ్, తయోరనితరసులభవరప్రసాదలబ్ధావధ్యత్వాదితిభావః. ॥ ౨౩౩ ॥ తత్ - తస్మాత్కారణాత్, ఇతః - ఇతఃపరమ్, సమ్ప్రతి - ఇదానీమ్, కర్తవ్యముపదిశత్యగ్రిమశ్లోకేన.

నగరమితి ॥ నగరమ్ - అయోధ్యామ్, ఏత్య - ప్రాప్య, ఇమామ్ - సీతామ్, రమా - లక్ష్మీరితి, అవయన్ - జానన్, ॥ వ్యా ॥ అవపూర్వాదిణో లటశ్శతా బోధ్యః. శుభే - త్వదీయమఙ్గళే, రతమ్- ఆసక్తమ్, నిరన్తరం త్వదైవమఙ్గళమాశాసానమిత్యర్థః. భరతమ్ - కైకేయీసుతమ్, పరితోష్య - మోదయిత్వా, హేఘనకృపాలయ -

రతం పరితోష్య చ । విజయశోభియశోభిరనుజ్ఝితో ఘనకృపాలయ పాలయ గాం చిరమ్ ॥ ౨౩౮ ॥ ౫ ॥ ఇమం చ పశ్య త్వదవతారసూచితసుకృతసమ్పదావసథం దశరథమితి చన్ద్రచూడేన పురతో దర్శితం పితరమభివన్ద్య సహ సీతాలక్ష్మణాభ్యామాదాయ చ శిరసి తదనుశాసనం పాకశాసనవరపునరుజ్జీవితైస్సుహృదనురక్తనక్తంచరపతివిహితవివిధోపచారమారీభూతసమరశ్రమసమ్భారైరఖిలవానరవీరై

సరవధికరుణానిధే రామ, విజయశోభిభిః - రావణజయేన ప్రకాశమానైః, యశోభిః - కీర్తిభిః, అనుజ్ఝితః - అవినాకృతః, యశోభూషితస్సన్నిత్యర్థః. గామ్ - భువమ్, ॥ ౫ ॥ స్వర్గేషుపశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే । లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌరిత్యమరః. చిరం పాలయ - రక్ష. ॥ ౨౩౮ ॥

ఇమమితి ॥ ఇమమ్ - సమీపవర్తిత్వాదిమమితినిర్దేశః. త్వదవతారేణ - పుత్రభావేన భవత్ప్రాదుర్భావేన, సూచితానామ్ - ప్రకటితానామ్, సుకృతానామ్ - పుణ్యానామ్, ఆవసథమ్ - స్థానమ్, ఆశ్రయమిత్యర్థః. దశరథం పశ్య - విలోకయ, ఇతి చన్ద్రచూడేన - ఈశ్వరేణ, పురతః - అగ్రతః, ప్రదర్శితం పితరమ్, సీతాలక్ష్మణాభ్యాంసహ అభివన్ద్య, తస్య అనుశాసనమ్ - నిదేశమ్, సీతాం ప్రతిగృహ్య నగరం ప్రతిపద్య పాలయ చిరం ప్రజా ఇత్యాదికమ్, శిరసి ఆదాయ - ధృత్వా, పాకశాసనస్య - ఇన్ద్రస్య, వరేణ - సమరనిహతాః కపయః పునర్నిజప్రకృతిం ప్రాప్నువన్త్వితి ప్రసాదేన, పునరుజ్జీవితైః - ప్రాప్తప్రాణైః, సుహృత్సు - మిత్రేషు, అనురక్తేన - ప్రీతేన, నక్తఞ్చరపతినా - విభీషణేన, విహితైః - విరచితైః, వివిధోపచారైః - నానావిధశ్రమపరిహారకసంవిధానైః, మారీభూతాః సమరశ్రమసమ్భారాః - యుద్ధాయాసాతిశయాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, అఖిలవానరవీరైః సపరివారేణ - పరిజనపరివృతేన, విభీషణే

స్సపరివారేణ విభీషణేన సీతయా సౌమిత్రిణా చ సమం పుష్పకం నామ యక్షరాజవిమానమధిరుహ్య భరతాకృష్టమనాః కాకుత్‌స్థస్సాకేతమభిప్రతస్థే ॥ ౨౩౫ ॥ వా ॥ అకథయచ్చ విదేహనన్దినీమ్ ॥

॥ ప ॥ పశ్య ప్రేయసి సఙ్గరాఙ్గణమిదం సౌమిత్రిణా పాతితశ్శక్రారాతిరిహ క్షణాద్దశముఖభ్రాతా హతోఽస్మిన్మయా । పశ్యైతాని శిరాంసి రాక్షసపతేః కృష్టాని చ క్రోష్టుభిర్యేషామద్య విలోకనేన తవ హృ

న సీతయా సౌమిత్రిణా చ సమమ్, పుష్పకం నామ నామేతి ప్రసిద్ధౌ. యక్షరాజస్య - కుబేరస్య, విమానమ్, అధిరుహ్య భరతాకృష్టమనాః - భరతసఙ్క్రాన్తమానసః, కాకుత్‌స్థః - శ్రీరామః, సాకేతమభి - అయోధ్యానగరం ప్రతి, ప్రతస్థే - ప్రయయౌ, సమవప్రవిభ్యస్థ ఇతి తిఙ్తేరాత్మనేపదమ్. ॥ ౨౩౫ ॥

అకథయచ్చ విదేహనన్దినీమ్ - జానకీమిదమువాచ చ ॥ ౨౩౬ ॥

శ్రీరామస్సీతాయై తత్తత్ప్రదేశం ప్రదర్శయన్నాహ —

పశ్యేతి ॥ అతిశయేన ప్రియా ప్రేయసీ - హే ప్రేయసి! ప్రియాశబ్దాద్ద్వివచనేత్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయే ప్రియస్థిరేత్యాదినా ప్రియశబ్దస్య ప్రాదేశః. ఉగితశ్చేతి ఙీప్. పశ్య; అగ్రే నిర్దిశ్యమానమితి భావః. ఇదం సఙ్గరాఙ్గణమ్ - యుద్ధాజిరమ్, ఇహ - అస్మిన్స్థలే, శక్రారాతిః - ఇన్ద్రజిత్, సౌమిత్రిణా - లక్ష్మణేన, క్షణాత్ పాతితః - సంహృతః, అస్మిన్దేశే మయా దశముఖభ్రాతా - కుమ్భకర్ణః, హతః. క్రోష్టుభిః - జమ్బుకైః, కృష్టాని - గ్రాసార్థమాకృష్టాని, రాక్షసపతేః - రావణస్య, ఏతాని శిరాంసి పశ్య. యద్యపి విభీషణేన సంస్కృతో రావణదేహః ఇమానితు పూర్వం ఛిన్నానీతి భావః. యేషామమీషాం శిరసాం అద్యవిలోకనేన - నిరీక్షణేన, తవ పూర్వం తేన హింసితాయాః హృత్తాపానలః - హృదయసన్తాపాగ్నిః, శామ్యతి - శాన్తో భవతి, అపరాద్ధురపచయవిలోకనేన చిత్త

ర్త్వాపానలశ్శామ్యతి ॥ ౨౩౮ ॥ పశ్యమైథిలి మహదిదం కౌతుకమ్ ॥ ౫ ॥ భరతానుయాయిమమమానసం రయాదతిలఙ్ఘ్యధావతిధనేశపుష్పకమ్ । పురతోవనాని హరిసైన్యవత్పురాత్వరయాప్రయాన్తి పిశితాశపత్తనమ్ ॥ ౨౩౭ ॥ ౧ ॥ ఏవమాకర్ణ్య కర్ణమధురాం గిరం విమానగతిమూలవనప్రయాణభ్రమమాశ్రిత్య మాం వఞ్చయ

మభినన్దతీతిభావః. తదుక్తమ్ " గుప్తసాన్త్వాస్మహానల్పస్స్వయమన్యేనవాకృతః । కరోతిమహతీంప్రీతిముపకారోపకారిషు " ఇతి ॥

పునరప్యద్భుతం ప్రదర్శయన్నితా మేవాహ శ్రీరామః, పశ్య మైథిలి మహదిదంకౌతుకమితి ॥ తదేవవిశదయతి ॥ భరతేతి ॥ ధనేశపుష్పకమ్ - యక్షరాజవిమానమ్, భరతానుయాయి - భరతవిలోకనోత్కణ్ఠితమ్, మమ మానసం రయాత్ - జవాత్, అతిలఙ్ఘ్య - అతిక్రమ్య. యాతి - అతిత్వరితం ప్రయాతీత్యర్థః. పురతః - అగ్రతః, స్థితానీత్యర్థః. సప్తమ్యాస్తసిః. వనాని - అరణ్యాని, పురా - రావణవిజయాయ లఙ్కాప్రస్థానసమయే, హరిసైన్యవత్ - వానరసైన్యమివ, త్వరయా - వేగేన, పిశితాశపత్తనమ్ - నిశాచరనగరీమ్, ప్రయాన్తి - గచ్ఛన్తి. ॥ ౨౩౭ ॥

ఏవమితి ॥ ఏవమ్, కర్ణమధురామ్ - శ్రోత్రసుఖావహామ్, గిరమ్ - రాఘవవచనమ్, ఆకర్ణ్య, ఆర్యపుత్రః - శ్రీరామః, ఆర్యస్యశ్వశురాదేః పుత్రఇతి వ్యుత్పత్త్యా స్త్రీణాం నిజపతిం ప్రత్యార్యపుత్రఇతి వ్యపదేశో నాటకేషు ప్రసిద్ధః; తదిహాపి ప్రయుక్తమ్. విమానగతిమూలమ్ - పుష్పకవేగజన్యమ్, వనప్రయాణస్య భ్రమమ్ - భ్రాన్తిమ్, ఆశ్రిత్య - అవలమ్బ్య, మాం వఞ్చయతి - ప్రతారయతి, ఇతి హృది - మనసి, జానానా - అవగచ్ఛన్తీ, నతుప్రకాశం వదన్తీత్యర్థః. సలజ్జస్మితం యథాతథా, పతింప్రతి భాషణే స్త్రీణాం స్వాభావికీలజ్జా, తత్పరిహాసేన స్వస్య పరిజిహాసయిషయా వా

త్యార్యపుత్రఇతి హృదిజానానా జానకీ సలజ్జస్మితమేవమాచచక్షే ॥
॥ ప ॥ పునరాఞ్జనేయశిఖిదాహశఙ్కయా వినివృత్య పశ్యనగరీప
లాయతే । కథమాభిరార్యవనరాజిభిఃపురా హరిసైనికైరివ జవాద
వాప్యతే ॥ ౨౩౯ ॥ గ ॥ ఇతి సుధాసాగరవేణీమివ వాణీమాకర్ణ్య
రఘుపతిరయే విదితమనయా మమప్రతారణమితి సమన్దస్మితం పునరే
వమవాదీత్ ॥ ౨౪౦ ॥ ప ॥ పమ్పాంపశ్య ప్రణయినిపురామయ్యజా

స్మితమితిభావః. ఏవమ్ - వక్ష్యమాణప్రకారమ్, ఆచచక్షే - ఉక్తవతీ, చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచికర్తరిలిట్ ॥ ౨౩౮ ॥

పునరితి ॥ నగరీ - లఙ్కాపురీ, పునః - భూయోపి, ఆఞ్జనేయస్య, శిఖినా - వాలానలేన, దాహశఙ్కయా - ప్లోషభీత్యా, పలాయతే - పశ్చాద్ధావతి, అయగతావితిధాతోర్లట్. ॥ సూ ॥ ఉపసర్గస్యాయతావితి పరాఇత్యత్ర రేఫస్య లత్వమ్. హే ఆర్య - నాథ, వినివృత్య పశ్య, ఆభిః త్వయా ప్రదర్శితాభిరిత్యర్థః. వనరాజిభిః పురా హరిసైనికైరివ, జవాత్, కథమ్, అవాప్యతే - ప్రాప్యతే, అనుధావతోపిపుంసఃపలాయమానాధిగమనం కథంసఙ్గచ్ఛేత కథయేత్యర్థః. ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - ఇత్థమ్, సుధాసాగరవేణీమివ - అమృతజలధిలహరీమివస్థితామ్, వాణీమ్ - వాచమ్, ఆకర్ణ్య, రఘుపతిః, అయే విదితమనయా మమప్రతారణమ్ - మత్కృతం వఞ్చనమనయా జ్ఞాతమ్, అయేఇతి స్మరణే ॥ ని ॥ అయేవిషాదస్మరణక్రోధసమ్భ్రమవాచకఇతి నానార్థరత్నమాలా. ఇతి - ఏవం మనసిజ్ఞాత్వేత్యర్థః. సమన్దస్మితమ్, పునః, ఏవమ్ అవాదీత్. ॥ ౨౪౦ ॥

పమ్పామితి ॥ హేప్రణయిని - ప్రియే, పురా - భవద్విరహకాలే, మయి అజాతానుకమ్పామ్ - అనావిర్భూతకరుణామ్, తదా తద్దర్శనేన విరహవ్యథోద్దీపనాదితిభావః. పమ్పామ్ - పమ్పాం నామసరసీమ్, పశ్య, గృధ్రరాజస్య - జటాయుషః, ముక్తిక్షేత్రమ్ -

తానుకమ్పాం ముక్తిక్షేత్రం కురు నయనయోర్భద్రరాజస్య పాత్రమ్ ।
వీచీవేగప్రచలకమలా పశ్య గోదావరీయం భారద్వాజాశ్రమవనమి
దం హోమధూమానుమేయమ్ ॥ ౨౪౧ ॥ అత్రహి ॥ వ ॥ పిపాసోర్లా
స్యాన్తర్నిహితకరకోటిర్మృగపతేర్దిశన్ గణ్డూషామ్బు ప్రణయతః పరవా

దేహవియోగపుణ్యభూమిమ్, నయనయోః - నేత్రయోః, పాత్రం కురు - విషయీకురు, వీచీవేగప్రచలకమలా - తరఙ్గరభసచఞ్చలజలజా, ఇయం గోదావరీ - గోదావరీనదీ; పశ్య, ఇమామితి శేషః. ఇదమ్ - పురోదృశ్యమానమ్, హోమధూమేన అనుమేయమ్ - ఊహ్యమ్, భరద్వాజస్య అయం భారద్వాజః - భరద్వాజసమ్బన్ధీ, య ఆశ్రమః తస్య వనమ్ - అరణ్యమ్, ఇదమపి పశ్యేతి పూర్వేణాన్వయః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్ ॥ ౨౪౧ ॥

తతస్తత్రత్యానాం మృగాణామన్యోన్యవైరప్రశమనవర్ణనేన తదీయతపఃప్రభావమేవాహ—అత్రహీ ॥ పిపాసోరితి ॥ పిపాసోః - పాతుమిచ్ఛోః, మృగపతేః - సింహస్య, ఆస్యాన్తః - వదనాభ్యన్తరే, నిహితకరకోటిః - విన్యస్తశుణ్డాగ్రభాగః, గణ్డూషామ్బు - నిజముఖపూరితముదకమ్, ॥ ని ॥ గణ్డూషం ముఖపూరితమితి యాదవః. దిశన్ - దదానః, ప్రణయేన - విశ్వాసేన, పరవాన్ - పరతన్త్రః, విశ్వాసాన్ధ ఇత్యర్థః. అనేన కరికణ్ఠీరవయోర్వైరాభావస్సూచితః. ఏషకలభః - త్రింశద్వార్షికో గజః, ॥ ని ॥ కలభస్త్రింశదబ్దక ఇత్యమరః. అత్ర - అస్మిన్ దేశే, హరిణః - కురఙ్గోపి, తరక్షోః - మృగాదనస్య, ॥ ని ॥ తరక్షుస్తు మృగాదన ఇత్యమరః. నఖపరిచయైః - తత్కృతకణ్డూయనైః, నిద్రాళుః - సుఖశయిత ఇత్యర్థః. ॥ సూ ॥ స్పృహిగ్రహీత్యాదినా ఆలుచ్ ప్రత్యయః. అనేన మృగమృగాదనయోరపి పరస్పరహితకారిత్వం సూచితమ్. యమో నామ యోగాఙ్గమ్ - అహింసాస్తేతియమీ, తాదృశస్య అస్య భరద్వాజమునేః అహిం

నేషకలభః । తరక్షుర్నిద్రాళుర్నఖపరిచయైరత్ర హరిణోప్యహిం
సాయాస్సిద్ధిం కథయతి యమస్యాస్య యమినః ॥ ౨౪౨ ॥ ౫ ॥ త
దభివన్దనీయానభివన్దనమభిమతశ్రేయో విఘాతీతి విమానాదవతీర్య
ప్రాగేవ ప్రభావ విదితాభిరాత్మీయకథాభిరతివేలం శిరశ్చలయతో
భగవతో భరద్వాజమునేరభివన్ద్య చరణారవిన్దం రఘునన్దనస్తదభి
హితాభిరాశీర్భిస్సహ సకలేన్ద్రియపథ్యమాతిథ్యమఙ్గీకుర్వాణస్తదను

సాయాయమస్య - అహింసాఖ్యయమస్య, సిద్ధిం కథయతి - ప్రకట
యతి, తదుక్తమ్ “ అహింసాసత్యమస్తేయం బ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహః,
ఏతే పఞ్చ యమాః ప్రోక్తాః ” ఇతి. అత్ర కలభాదీనాం పరస్పరవైర
త్యాగవర్ణనేన మహాత్మైరహింసాయమసిద్ధిరనుమీయత ఇత్యనుమానా
లఙ్కారః. తథా చ యోగసూత్రమ్ “ అహింసాసంసిద్ధౌ తత్సన్ని
ధౌ వైరత్యాగః ” ఇతి. ॥ ౨౪౨ ॥

తదితి ॥ తత్ - తస్మాత్, అస్య మునేరీదృశప్రభావశాలిత్వా
ద్ధేతోరిత్యర్థః. అభివన్దనీయానామ్ - పూజ్యానామ్, అనభివన్ద
నం అభిమతశ్రేయః విహన్తీతి తద్విఘాతి - అభీష్టశుభవినాశకమ్,
॥ సూ ॥ కర్మణి హన ఇతి హన్తేర్ణిని ప్రత్యయః. ॥ ని ॥ శ్రేయో ము
క్తౌ శుభే ధర్మే ఇతి మేదినీ. అతోవశ్యమభివన్దనీయో భరద్వాజ ఇతి
రఘునన్దనః విమానాత్ అవతీర్య - అవరుహ్య, ప్రాగేవ - పూర్వ
మేవ, ప్రభావేన - మాహాత్మ్యేన, జ్ఞానచక్షుషేత్యర్థః. విదితాభిః -
జ్ఞాతాభిః, ఆత్మీయకథాభిః - రావణసంహారాదిభిస్స్వచరిత్రైః,
ఆత్మశబ్దాత్ వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః. అతివేలమ్ - అత్యన్తమ్,
శిరశ్చలయతః - శిరఃకమ్పనపూర్వకమభినన్దత ఇత్యర్థః, భగవతః,
భరద్వాజమునేః చరణారవిన్దం అభివన్ద్య, తేన అభిహితాభిః - ప్ర
యుక్తాభిః, ఆశీర్భిస్సహ, సకలేన్ద్రియస్యాపి పథ్యమ్ - ఆప్యాయ
కమ్, అతిథిషు సాధు ఆతిథ్యమ్ - అతిథిసత్కారమ్, అఙ్గీకుర్వాణః,

జ్ఞయా ప్రస్థాయ పురతః ప్రస్థాపితపూర్వేణ మారుతినా విదితవృత్తా
న్తయా సాన్తఃపురపౌరజానపదనికరమరున్ధతీసహచరం నన్దిగ్రామ
సీమాయాం నివేశ్య విలమ్బాక్షమతయా చతుర్దశవర్షానుభూత
సామ్రాజ్యపదం పాదుకాద్వయం జటిని కిరీటపదే నిధాయ సుదూ
రం ప్రత్యుద్యాన్తమభిజనవతాం నిదర్శనం భరతమాలిఙ్గ్య దూరత
ఏవ వినిద్రకోకనదాపరసృష్టిభ్యాం దృష్టిభ్యాం బాహుభ్యామపి పరిర

తదనుజ్ఞయా ప్రస్థాయ, పురతః - అగ్రతః, ప్రస్థాపితపూర్వేణ - ని
జాగమనవృత్తాన్తనివేదనాయ ప్రహితేన, మారుతినా - ఆఞ్జనేయేన,
విదితవృత్తాన్తతయా - విజ్ఞాతరామాగమనోదన్తత్వేన, అన్తఃపుర
మ్ - అన్తఃపురస్త్రియః, అన్తఃపురశబ్దేన తత్రత్యస్త్రియో లక్ష్య
న్తే. పురేభవాః పౌరాః - నగరవాసినో జనాః, జనపదో దేశః తత్ర
భవాః జానపదాః, ఉభయత్రాపి తత్రభవ ఇత్యణ్ ప్రత్యయః. తే
షాం నికరేణ సహావర్తత ఇతి తథాభూతమ్, అరున్ధతీసహచరమ్ - వసి
ష్ఠమ్, నన్దిగ్రామస్య - సాకేతోపగ్రామస్య, సీమాయామ్ - అవధి
దేశే, నివేశ్య - స్థాపయిత్వా, శ్రీరామచన్ద్రప్రత్యుద్గమనార్థమితి
భావః. స్వయం తు విలమ్బాక్షమతయా - శ్రీరామచన్ద్రవిలోకన
విలమ్బాసహిష్ణుత్వేన, చతుర్దశవర్షేషు, సంరాజః - మణ్డలేశ్వరస్య
భావః కర్మ వా సామ్రాజ్యమ్, ॥ వ్యా ॥ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్.
తస్య పదమ్ - స్థానమ్, మణ్డలేశ్వరత్వమితి యావత్. అనుభూతం
యేన తత్తథాభూతమ్, పాదుకాద్వయమ్ - రామచన్ద్రోపానద్యుగ
ళమ్, జటిని - జటావతి, కిరీటపదే - మకుటదేశే, నిధాయ సుదూ
రమ్, ప్రత్యుద్యాన్తమ్ - ప్రత్యుద్గచ్ఛన్తమ్, అభిజనవతామ్ - కులీ
నానామ్, నిదర్శనమ్ - దృష్టాన్తభూతమ్, భరతమ్, దూరత ఏ
వ - దూరాదేవ, వినిద్రకోకనదయోః - వికచరక్తోత్పలయోః, అప
రసృష్టిభ్యామ్ - పరివర్తాభ్యామవస్థితాభ్యామిత్యర్థః. దృష్టిభ్యామ్,

బ్ధుం విమానావతరణమాచకాఙ్క్షే ॥ ౨౮౩ ॥ వ ॥ ధనాధిపతిపుష్పకం
చిరయతీతి సీతాపతిర్న యావదకరోద్విభుర్భరతమఞ్జసాలిఙ్గితుమ్ ।
తతః ప్లవనచాపలం ప్లవగసాహచర్యోదితం తదాశయవిదామునాఝ
డితితావదాపేమహీ ॥ ౨౮౪ ॥ విస్మృత్యసీతామథపార్శ్వయాతా
ముపేక్ష్యసుగ్రీవకరావలమ్బమ్ । తతోఽవతీర్యత్వరయాపతన్తం రా

ఆలిఙ్గ్య - పరిరభ్య, బాహుభ్యామపి పరిరబ్ధుం విమానాత్ అవతర
ణమ్ - అవరోహణమ్, ఆచకాఙ్క్షే - ఇయేష. ॥ ౨౮౩ ॥

ధనాధిపతీతి ॥ విభుః - ప్రభుః, సీతాపతిః, భరతమ్, అఞ్జ
సా - శీఘ్రమ్, ఆలిఙ్గితుమ్, ధనాధిపతేః - కుబేరస్య, పుష్పకం
చిరయతి - విలమ్బతే, ఇతి హేతోః భరతగతవాత్సల్యాతిశయేన త
దాలిఙ్గనార్థమ్. పుష్పకావరోహణమాత్రవిలమ్బమప్యసహమాన ఇ
తి భావః. ప్లవగానాం సాహచర్యేణ ఉదితమ్ - ఉత్పన్నమ్, అన్య
థా తదసమ్భవాదితి భావః. తతః - పుష్పకాత్, ప్లవనస్య చపలస్య
భావశ్చాపలమ్ - ఆసక్తిమ్, యువాదిత్వాదణ్ ప్రత్యయః, యావత్
నాకరోత్, తావత్ తస్య - శ్రీరామస్య, ఆశయమ్ - ప్లవనాభిప్రా
యం వేత్తీతి తద్విత్, తాదృశేన అమునా - పుష్పకేణ, మహీ - భూ
మిః, ఆపే - ప్రాప్తా, రామాభిప్రాయం జ్ఞాత్వా విమానం స్వయ
మేవ ఝడితి భువం ప్రాపేత్యర్థః. ఆప్ల వ్యాప్తౌ కర్మణి లిట్ ॥ ౨౮౪ ॥

అథ రామస్య విమానావతరణమాహ — విస్మృత్యేతి ॥ అ
థ - అనన్తరమ్, పార్శ్వయాతామ్ - సమీపానువృత్తామపీత్యర్థః.
సీతామ్, విస్మృత్య, సుగ్రీవస్య కరావలమ్బమ్ - హస్తలాఘవమ్,
ఉపేక్ష్య - అనాదృత్య, అనేనభరతే రామస్య తావదాదరాతిశ
యో వ్యజ్యతే. తతః - విమానాత్, అవతీర్య, త్వరయా - వేగే
న, ఆపతన్తమ్ - స్వసమీపమాగచ్ఛన్తమ్, రామం కృతః అర్థః-
రామాగమనరూపప్రయోజనం యస్య స తథోక్తః; తస్య తద్దైకా

మాం వవన్దే భరతః కృతార్థః ॥ ౨౮౫ ॥ మమ తు పితృనియోగాద్వ్యక్తమేతద్వ్రతిత్వం త్వమనుభవసి కస్మాద్వత్స వన్యస్య వృత్తిమ్ । వయసి సకలసౌఖ్యాస్వాదయోగ్యేఽపి రాజ్యం స్వయముపనతమన్యః కస్త్యజేదార్యభక్త్యా ॥ ౨౮౬ ॥ ఇతి విస్మయాదరాభ్యాం రఘుకులతిల

ఖిలాషిత్వాదితి భావః. భరతః వవన్దే - అభివాదయతే స్మ. ॥ ౨౮౫ ॥

తదను భరతం ప్రతి దామస్య సప్రేమవచనాని విపృణ్వన్నాహ. మమేతి ॥ హే వత్స! మమ తు తుశబ్దాత్ర భేదే భేదో విశేషః. ॥ సి ॥ తు స్యాద్భేదేఽవధారణే ఇత్యమరః. పితుః నియోగాత్ - నిదేశాత్, పితృనిదేశపరవత్త్వమేవాత్ర విశేషః. ఏతత్ - అనుభూయమానమిత్యర్థః. వ్రతిత్వమ్ - తాపసభావః, జటాచీరధరత్వమితి యావత్. యుక్తమ్ - ఉచితమ్, త్వమ్, కస్మాద్ధేతోః వనే భవో వన్యః - అరణ్యవాసీ, తస్య వృత్తిమ్ - వర్తనమ్, అనుభవసి, న యుక్తమితి భావః. తదను తమేవ శ్లాఘతే వయసీత్యాదినా. సకలసౌఖ్యానామ్-అఖిలేన్ద్రియభోగానామ్, ఆస్వాదస్య - అనుభవస్య, యోగ్యే అనుకూలే ఇత్యర్థః. వయసి - యౌవనేఽపి, స్వయముపనతమ్ - అనాయాసేన ప్రాప్తమ్, మాత్రా సమ్పాదితమితి భావః. రాజ్యమ్, ఆర్యే - జ్యేష్ఠభ్రాతరి, భక్త్యా - అనురాగేణ, పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిరితి తత్ర తత్ర సన్దర్శితమ్. అన్యః - త్వదితరః, కః పుమాన్ త్యజేత్, న కోఽప్యపేక్షేతేత్యర్థః. త్యజేస్సమ్భావనాయాం లిఙ్. ॥ ౨౮౬ ॥

ఇతీతి ॥ ఇతి - పూర్వోక్తరీత్యా, విస్మయః - కీదృశ్యస్య, మయి దృఢభక్తిరిత్యాశ్చర్యమ్, ఆదరః - వాత్సల్యమ్, తాభ్యాం హేతుభ్యామ్. సాశ్రుణా - సానన్దబాష్పేణ, రఘుకులతిలకేన, ఆశ్లిష్టః - ఆలిఙ్గితః, భరతః అతిభక్త్యా భరితః - పూరితస్సన్, జగతాం మాతరమ్, లక్ష్మ్యా అపరావతారత్వాదితి భావః. సీతామ్, ప్రణనామ ॥ సూ ॥ ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్యేతి ణత్వమ్.

కేన పాశుపతేనాశ్లిష్టః । భరతోఽతిభక్తిభరితస్సతాం ప్రణనామ మాత
రం జగతామ్ ॥ ౨౪౭ ॥ ౫ ॥ తతస్సమ్భావ్య సుగ్రీవప్రముఖానార్య
సఖాన్ సంయోజ్య మణిపాదుకే రామచరణయోర్భరతస్తేనైవ వ్యో
మయానేన సర్వానిమాన్నన్దిగ్రామమనీనయత్ ॥ ౨౪౮ ॥ తత్రచ ॥
॥ ౬ ॥ నిత్యమన్తఃపరిచయేప్యతృప్త్యా రామమానతమ్ । పశ్యన్వ
సిష్ఠో వ్యాచష్ట శాధి వత్స ప్రజా ఇతి ॥ ౨౪౯ ॥ తతశ్చ ॥ సద్ధ్యం ప్రా

అత్ర భరతోఽతిభక్తిభరత ఇతి పాఠే అతిభక్తిభరతః భక్త్యతిశయా దిత్యర్థః. పఞ్చమ్యాస్తసిః. ఆర్యావృత్తమ్ ॥ ౨౪౭ ॥

తత ఇతి ॥ తతః - అనన్తరమ్, భరతః, సుగ్రీవముఖాన్, ఆర్యస్య సఖాయః ఆర్యసఖాః తాన్ - భ్రాతృసుహృదః, ॥ సూ ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి సమాసాన్తష్టచ్. సమ్భావ్య - సంమాన్య, రామచరణయోః, మణిపాదుకే - రత్నమయోపానహౌ, సంయోజ్య తేనైవ వ్యోమయానేన - పుష్పకేణ, సర్వానిమాన్ - రామం సుగ్రీవాదీంశ్చ, నన్దిగ్రామమ్, అనీనయత్ - ప్రాపయామాస, దుహాదిత్వాన్నయతేర్ద్వికర్మకత్వమ్. ॥ ౨౪౮ ॥

నిత్యమితి ॥ వసిష్ఠః నిత్యమ్ - నిరన్తరమ్, అన్తః - మనసి, యేపరిచ - సంస్తవే సత్యపి, ॥ ని ॥ సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ ఇత్యమరః. అనవరతం ప్రత్యగ్రప్రష్ట్యా దృశ్యమానేపి రామే అతృప్త్యా - తృప్త్యభావేన, ఆనతమ్ - పాదయోః ప్రణతమ్, రామం పశ్యన్ సన్, హే వత్స - రామభద్ర, ప్రజాః - ప్రకృతీః, శాధి - పాలయ, శాసు అనుశిష్టావితి ధాతోర్లోట్. ఇతి వ్యాచష్ట - ఉక్తవాన్. చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచి లఙ్. ॥ ౨౪౯ ॥

అథ యథాక్రమం రామకృతం కౌసల్యాది మాతౄణామభివాదనమాహ — సద్ధ్యమితి ॥ దశముఖరిపుః - రావణారిః శ్రీరామః, సానుజన్మా - లక్ష్మణసహితస్సన్, ప్రాచీమ్ - ప్రాతః

వీం వ్యసనతమసా ముచ్యమానామివాద్యాం సన్ధ్యాహ్నస్థామి
వ విధివశాత్తాపహేతుం ద్వితీయామ్ । అన్త్యాం సన్ధ్యామివ తను

కాలికీమ్, సన్ధ్యామివ వ్యసనమ్ - పుత్రప్రవాసజన్యదుఃఖమ్, త
మ ఇవ - అన్ధకారమివ, వ్యసనమివ తమ ఇతి చ, తేన ముచ్యమానామ్ -
త్యజ్యమానామ్, ఆద్యామ్ - ప్రాథమికీమ్, మాతరమ్ - కౌసల్యా
మిత్యర్థః. తమసా ముచ్యమానా సన్ధ్యా, వ్యసనేన ముచ్యమానా కౌ
సల్యేత్యర్థః. మధ్యమహ్నో మధ్యాహ్నః. ॥ సూ ॥ సఙ్ఖ్యావిసాయ
పూర్వస్యాహ్నస్యేతి నిర్దేశేన సర్వైకదేశేఽహ్నః సమస్యత ఇతి
జ్ఞాపనాత్సమాసః అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్య ఇత్యహ్నశబ్దస్య అహ్నాదేశః
తత్ర తిష్ఠతీతి మధ్యాహ్నస్థా, సుపిస్థ ఇతి కప్రత్యయః. తామివ విధివ
శాత్ - దైవయోగాత్, న తు నిసర్గతః. తాపస్య - రామప్రవ్రాజనాద్ద
శరథాదీనాం సన్తాపస్య, హేతుమ్ - కారణభూతామ్, మధ్యాహ్న
సన్ధ్యాయాస్తు నిసర్గతః తాపహేతుత్వమితి భావః. ద్వితీయాం మాత
రమ్ - కైకేయీమ్, అన్త్యామ్ - చరమామ్, సాయన్తనీమితి యావ
త్. సన్ధ్యామివ తనౌ - శరీరే, భవతీతి తనుభూః - కర్తరి క్విప్. స్వ
స్మిన్నుత్పద్యమానః, యో రాగః - ఆరుణ్యమ్, తేన రోచిష్ణవః - రో
చనశీలాః, ॥ సూ ॥ అలఙ్కృఞిత్యాదినా రుచేరిష్ణుచ్ ప్రత్యయః.
తారాః - నక్షత్రాణి యస్యాస్తాదృశీమ్. అన్యత్ర తనుభువి - ఆత్మ
జే, లక్ష్మణే, రాగేణ - అనురాగేణ, రోచిష్ణుః - ఉల్లసితా, తా
రా - అక్షికనీనికా, యస్యాస్తథాభూతామ్. ॥ ని ॥ తారోఽవాన
రిభిత్స్యక్తాపి శుద్ధమౌక్తికే। నానత్తు త్రిఽక్షిమధ్యే చ ననారూప్యే
నపుంసకమిత్యుభయత్రాపి మేదినీ. రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే లాక్షా
దౌ రక్తిమన్యపీతి నానార్థరత్నమాలా. అన్త్యాం మాతరమ్ - సుమి
త్రాం చ, ప్రాణంసీత్ - నమశ్చకార, ణమ ప్రహ్వత్వే శబ్దే లుఙ్.
॥ సూ ॥ యమరమనమాతాం సక్చేతి సనిడాగమౌ. ఉపసర్గాదిత్యా

భూరాగరోచిష్ణుతారాం సహాలింసిద్ధశముఖరిపుర్భ్రాతరం సానుజన్మా ॥ ౨౫౦ ॥ శ్వశ్రూత్రయీం రాఘవధర్మపత్నీ ప్రణమ్య భక్తిప్రవణా సిషేవే । ఆలోకనిర్ధూతతమస్సమూహాం త్రేతామివార్యాం

దినాణత్వమ్. అత్ర ప్రథమం ప్రాతస్సన్ధ్యాకౌసల్యయోః వ్యసనతమసా ముచ్యమానయోః బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన సాదృశ్యప్రతీతే రుపమాలఙ్కారః. ద్వితీయవాక్యే మధ్యాహ్నసన్ధ్యాకైకేయ్యోః తాపహేతుతారూపసాదృశ్యే ప్రతీయమానేఽపి ఉపమానభూతసన్ధ్యాపేక్షయా ఉపమేయే కైకేయ్యాం విధివశాత్తాపహేతుమితి విశేషోక్త్యా వ్యతిరేకాలఙ్కారః. లక్షణంతు “వ్యతిరేకో విశేషశ్చే దుపమానోపమేయయోః” ఇతి. తృతీయేతు సాయంసన్ధ్యాసుమిత్రయోః ఏకనాళావలమ్బి ఫలద్వయవత్ అర్థద్వయప్రతిపాదకతనుభూరాగరోచిష్ణుతారేత్యేకశబ్దప్రతీయమానసాదృశ్యమవలమ్బ్య ఉపమాలఙ్కారః. శ్లేషస్తు తదుత్థాపకత్వాత్తదఙ్గమితి సఙ్కరః. ఏవంసతి రామస్సన్ధ్యాత్రయమివ అమ్బాత్రయం నమశ్చకారేతి పర్యవసన్నవాక్యార్థప్రణామకర్మత్వాశ్రయత్వరూపసాదృశ్యమాశ్రిత్య ఉపమాన్తరమపి ప్రతీయతే ఏతేషాం సఙ్కరసంసృష్టిః యథాసమ్భవం కుశలమతిభిరూహనీయే ఇత్యలమతివిస్తరేణ ॥ ౨౫౦ ॥

శ్వశ్రూత్రయీమితి ॥ రాఘవస్య, ధర్మపత్నీ - సీతా, ఆలోకేన - ప్రకాశేన, దర్శనేనచ, నిర్ధూతః - నిష్కాసితః, తమసామ్ - తమోగుణానామ్, అన్ధకారాణాంచ, సమూహః యయా తథోక్తామ్ ॥ ని ॥ ఆలోకోదర్శనేద్యోతే రాహౌ ధ్వాన్తేగుణేతమ ఇతిచ ఉభయత్రాపి అమరః. ఆర్యామ్ - పూజ్యామ్, త్రేతామ్ - అగ్నిత్రయమ్, ॥ ని ॥ దక్షిణాగ్నిర్గార్హపత్యాహవనీయౌ త్రయోఽగ్నయః । అగ్నిత్రయమిదం త్రేతేత్యమరః. యజమానస్య - యాగశీలస్య, భార్యేవ శ్వశ్రూణామ్ - పతిప్రసువామ్ ॥ ని ॥ పతిపత్న్యోః

యజమానభార్యా ॥ ౨౫౧ ॥ రాజ్యశ్రియా చిరసముత్సుకయా ప్రవాసాత్సాకేతసౌధగతయాఽత్రహి రామభద్రః । ప్రేమ్ణా నిరీక్షిత ఇతి స్వయమీర్ష్యయేవ తత్యాజ తం వనవిహారసఖీ వ్రతిశ్రీః ॥ ౨౫౨ ॥

ప్రహూశ్శ్వశ్రూరిత్యమరః. త్రయీం ప్రణమ్య - నమస్కృత్య, భక్త్యా ప్రవణా - నమ్రాసతీ, సిషేవే - సేవతేస్మ, షేవృసేవనే లిట్. ఆదేశప్రత్యయయోరితిషత్వమ్. అత్ర సీతాయజమానభార్యయోః ప్రణామసేవనకర్తృత్వాశ్రయత్వేన శ్వశ్రూత్రయత్రేతయోరాలోకేత్యాదిశ్లిష్టవిశేషణేనచ సాదృశ్య ప్రతీతేరుపమాలఙ్కారః. ॥ ౨౫౧ ॥

తదను నన్దిగ్రామ ఏవ రామచన్ద్రస్య జటాసంశోధనం ప్రతిపాదయన్నాహ — రాజ్యశ్రియేతి ॥ వనవిహారసఖీ - విపినక్రీడాసహచరీ, వ్రతిశ్రీః - జటావల్కలధారణలక్షణాతాపసలక్ష్మీః, అత్ర నన్దిగ్రామే రామభద్రః ప్రవాసాత్ - రామస్య వనవాసాద్ధేతోః, చిరసముత్సుకయా - బహుకాలాదుత్కణ్ఠితయా, సాకేతస్య - అయోధ్యానగరస్య, సౌధం గతయా - ప్రాప్తయా, విప్రకృష్టస్య రామచన్ద్రస్య విలోకనసౌకర్యార్థమితిభావః. రాజ్యశ్రియా ప్రేమ్ణా నిరీక్షితః - దృష్టః, ఇతి హేతోః, ఈర్ష్యయేవ - అసూయయేవ, స్వయం తమ్ - రామభద్రమ్, తత్యాజ - త్యక్తవతీ, రామచన్ద్రో నన్దిగ్రామే వ్రతిలక్షణం జటాపటలం శోధయామాసేత్యర్థః. తదుక్తం శ్రీరామాయణే “నన్దిగ్రామే జటాం హిత్వా” ఇత్యాది. అత్ర పితృనిదేశేన చతుర్దశవర్షపర్యన్తానుసృతవ్రతిశ్రీత్యాగస్య రామచన్ద్రకర్తృకరాజ్యశ్రీనిరీక్షణజనితేర్ష్యయా అహేతోరపి హేతుత్వసమ్భావనయా హేతూత్ప్రేక్షా. వస్తుత ఈర్ష్యాయా అభావాదసిద్ధవిషయా. అత్ర కేనచిత్పురుషేణ పరిగృహీతపూర్వా కాచిన్నాయికా తస్మిన్ అన్యకాన్తానురక్తం కిం [illegible]రీక్ష్య రోషేణ యథా తం పరిత్యజతి, తద్వదిత్యుపమాపి వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః ॥ ౨౫౨ ॥

॥ ౧ ॥ అథ వసిష్ఠాదేశాదభిషేకతీర్థాహరణాయ శాతకుమ్భకుమ్భా
నాదాయ ప్రయాతేషు కేషు చిద్వానరయూథపేషు చిరప్రవాసాన్న
వీకృతవాత్సల్యయా కౌసల్యయా మఙ్గళమజ్జనానుపదమేవ నవరత్న
భూషణగన్ధమాల్యదుకూలాదిభిరలఙ్కృతాఖిలావయవో రాఘవః
పార్శ్వద్వయవిధృతమణిచామరాభ్యాం లక్ష్మణవిభీషణాభ్యాం సము
ద్ధృతశ్వేతాతపత్రేణ శత్రుఘ్నేన శాసనాక్షరనిరీక్షణపరైరక్షవిప
క్షాదిభిశ్చ పరితో నిషేవ్యమాణఏవ మణిమయం మహారథమలఙ్కు

ఆథేదానీం రామచన్ద్రస్య అయోధ్యానగరప్రవేశమాహ —

అథేతి ॥ అథ - జటాసంశోధనానన్తరమ్, వసిష్ఠాదేశాత్ - వసిష్ఠాజ్ఞయా, కేషుచిద్వానరయూథపేషు - ఆఞ్జనేయాదిషు, అభిషేకార్థం తీర్థాహరణాయ - పుణ్యతీర్థజలాహరణాయ, తాదర్థ్యే చతుర్థీ. శాతకుమ్భకుమ్భాన్ - సువర్ణకలశాన్, ఆదాయ - గృహీత్వా, ప్రయాతేషు - గతేషు సత్సు, చిరప్రవాసాత్ నవీకృతమ్ - ప్రత్యగ్రీకృతమ్, వాత్సల్యమ్ - ప్రీతిః యస్యాస్తథాభూతయా, కౌసల్యయా, మఙ్గళమజ్జనాత్ - మఙ్గళస్నానాత్, అనుపదమ్ - అనుక్షణమేవ, నవరత్నానామ్ - హీరాదీనామ్, భూషణాని - ఆభరణాని, గన్ధః - సురభిద్రవ్యమ్, మాల్యమ్ - మాలా, దుకూలమ్ - శ్వేతచీనామ్బరమ్, ఏతదాదిభిరలఙ్కారపరిచ్ఛదైః, అలఙ్కృతాఖిలావయవః రాఘవః - రామః, పార్శ్వద్వయే, విధృతమణిచామరాభ్యామ్, లక్ష్మణవిభీషణాభ్యామ్, సముద్ధృతశ్వేతాతపత్రేణ శత్రుఘ్నేన, శాసనాక్షరాణామ్ - ఆజ్ఞాక్షరాణామ్, నిరీక్షణే పరైః - వ్యగ్రైః, కదా కిం వా ఆజ్ఞాపయతీతి తదేకాగ్రచిత్తైరిత్యర్థః. అక్షవిపక్షాదిభిః - ఆఞ్జనేయప్రముఖైర్వానరైశ్చ, పరితః - సమన్తాత్, నిషేవ్యమాణః - పరిచర్యమాణఏవ, మణిమయమ్, మహారథం అలఙ్కుర్వన్ - అధిరూఢస్సన్నిత్యర్థః. సమన్తతః చలితా

ర్వ్రజ సమన్తతశ్చలితకరితురగరథాధిరూఢనరవానరనక్తఞ్చరభటపటలకృతసమ్మర్దేన మన్దాయమానస్యన్దనగతిస్సమ్మర్దాసహసౌవిదల్లకరపల్లవకలితవేత్రలతాసీమన్తితజనసఙ్ఘయా కుశలకుశీలవపరివారకరవ్యాపారితతాళమృదఙ్గవీణావేణువాద్యలయానువిద్ధగీతామృ

నామ్ - ప్రచలితానామ్, కరితురగరథాధిరూఢానాం నరవానరనక్తంచరభటానాం పటలైః - సమూహైః, కృతసంమర్దేన - రచితసఙ్ఘర్షణహేతునా, మన్దాయమానా - మన్దప్రకారమాచరన్తీ, వేగేన గన్తుమశక్యత్వాదితి భావః. మన్దఇవాచరతీత్యర్థే మన్దశబ్దాత్ ఆచారార్థే క్యజన్తాల్లటశ్శానచ్. స్యన్దనస్య - రథస్య, గతిః యస్య తథాభూతః, సంమర్దాసహానాం సౌవిదల్లానామ్ - కఞ్చుకినామ్, ॥ ని ॥ సౌవిదల్లాఃకఞ్చుకిన ఇత్యమరః. కరపల్లవకలితాభిః - హస్తతలవిధృతాభిః, వేత్రలతాభిః సీమన్తితః - శ్రేణీకృత ఇత్యర్థః, జనసఙ్ఘః యస్యాం తథోక్తయా. కుశలాః - గాననిపుణాః, కుశీలవాః - గాయకాః, ॥ ని ॥ గాయకాస్తు కుశీలవా ఇత్యమరః. తేషాం పరివారః - సమూహః, తస్య కరేణ - పాణినా, వ్యాపారితాని - ముఖరితాని, తాళః - కాలక్రియామానమ్, అత్ర తన్నిర్ణాయకవాద్యవిశేషో లక్ష్యతే. మృదఙ్గః - మద్దలః, వీణా - వల్లకీ, వేణుః - మురళీ, తాన్యేవ వాద్యాని తేషాం లయేన - సామ్యేన, ॥ ని ॥ తాళః కాలక్రియామానం లయస్సామ్యమథాస్త్రియామిత్యమరః. అనువిద్ధమ్ - వ్యామిశ్రమ్, యద్గీతామృతం తేన ద్రవీకృతమ్ - రఞ్జితమిత్యర్థః. శ్రోత్రాణామ్, చిత్తమ్ - మనః, యాభిస్తాభిః. యద్వా, వ్యాపారితతాళ ఇతి గీతస్య విశేషణం గీతాదిపరిమాణావచ్ఛేదకః కాలవిశేషస్తాళశ్చఞ్చత్పుటాదిః, తదుక్తమ్ " కాలోలఘ్వాదిమితయా క్రియయా సమ్మితో మితిమ్ । గీతాదేర్విదధత్తాళస్స చ ద్వేధా బుధైస్స్మృతః " ఇతి. లయస్తు " తాళాన్తరాళవర్తియఃకాలో౽

తద్రవీకృతశ్రోతృచిత్తాభిస్సాత్త్వికాఙ్గికప్రముఖచతుర్విధాభినయా
భివ్యఞ్జితవిభావానుభావవాచాలితశృఙ్గారపరిపాటీభిర్వారవధూటీ
భిరారభ్యమాణతౌర్యత్రికయా పదవ్యా సమాపాద్య విసృతజనైర

సాలయనాల్లయః" ఇత్యుక్తలక్షణః. సత్త్వాద్భవా భావాస్సాత్త్వి
కాః - స్తమ్భాదయః, సత్త్వలక్షణంతు పరగతసుఖదుఃఖభావనయా
భావితాన్తఃకరణత్వమ్, సాత్త్వికాభినయాః - అనిమేషనయనత్వా
దయః, అఙ్గైర్భవా ఆఙ్గికాః - పతాకాహస్తాద్యభినయాః, తత్ప్ర
ముఖైః - తదాదిభిః, ఆదిశబ్దేన వాచికాహార్యకాభినయయోర్గ్ర
హణమ్, చతుర్విధైః - చతుష్ప్రకారైః, అభినయత్యభివ్యనక్తి
పదార్థానిత్యభినయః, ॥ సూ ॥ పచాదిత్వాదచ్ ప్రత్యయః. తదు
క్తమ్ "అభిపూర్వస్తుణీఞ్ ధాతురాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే । యస్మా
త్పదార్థాన్నయతితస్మాదభినయస్స్మృతః" ఇతి. తైః అభివ్యఞ్జితైః-
ఆలమ్బనోద్దీపనరూపేణ ప్రకాశితైః, రత్యాదేరాలమ్బనోద్దీపనా
దీని నాయికా చన్ద్రోదయాదీని రసోత్పాదనకారణాని విభావయన్తీ
తి విభావాః, కార్యాణి కటాక్షరోమాఞ్చాదీని, తథావిధాన్యేవ
అను పశ్చాద్భవన్తీత్యనుభావాః, తైః వాచాలితా శృఙ్గారస్య -
శృఙ్గారాఖ్యరసస్య, పరిపాటీ - అనుక్రమః, యాభిస్తథోక్తాభిః,
॥ ని ॥ ఆనుపూర్వీస్త్రియాంవావృత్పరిపాటీ అనుక్రమఇత్యమరః.
వారవధూటీభిః - వారాఙ్గనాభిః, అభినయస్య విభావానుభావాద్య
భివ్యఞ్జకత్వం సఙ్గీతచూడామణౌ అభినయలక్షణప్రస్తావే ప్రదర్శిత
మ్ తథాహి "అభివ్యఞ్జన్విభావానుభావాదీన్నాటకాశ్రయాన్।
ఉత్పాదయన్ సహృదయరసజ్ఞానం నిరన్తరం ॥ అనుకర్తృస్థితోయో
ర్థోభినయస్సోఽభిధీయతే" ఇతి. "ఆఙ్గికోవాచికశ్చైవసాత్త్వికాహా
ర్యకావితి । సచతుర్ధాకృతస్తజ్జ్ఞైరాఙ్గికోఙ్గక్రియోచ్యతే ॥ రాగా
నుషఙ్గియద్వాక్యం నాట్యే తద్వాచికంస్మృతమ్ । సత్త్వక్రియాసాత్త్వి

బాధ్యామయోధ్యాం ప్రత్యఙ్గణనిబద్ధమణిమయతోరణమాలికాసు ప్రతిస్తమ్భసఙ్ఘటితకదళీకాణ్డమణ్డితాసు ఫలకుసుమాక్షతపాత్రపాణి ధరణీగీర్వాణశ్రేణీపరిష్కృతోపాన్తాసు అర్ధావసితమణ్డనాభిరస్థా

కిస్సస్యదాహార్యాభూషణాదికమ్" ఇత్యభినయభేదాః; తల్లక్షణాని చప్రసఙ్గాల్లిఖితాని. విభావానుభావలక్షణముక్తం విద్యానాథేన "విభావఃకథ్యతేతత్ర రసోత్పాదనకారణమ్। ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మాసద్విధాపరికీర్త్యతే॥ కార్యభూతోనుభావస్స్యాత్తత్కటాక్షాదిశ్శరీరజః" ఇతి. తద్వ్యాచాలితత్వం శృఙ్గారే రసత్వదృఢీకరణార్థమ్, తథాచోక్తం దశరూపకే "విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। ఆనీయమానఃస్వాదుత్వం స్థాయీభావోరసఃస్మృతః" ఇతి. ఆరభ్యమాణం తౌర్యత్రికం యస్యాం తథాభూతయా, ॥ ని ॥ తౌర్యత్రికంనృత్తగీతవాద్యంనాట్యమిదంత్రయమిత్యమరః. పదవ్యా-మార్గేణ, విమతజనైః - అరిభిః, అబాధ్యామ్ - బాధితుమశక్యామ్, దుర్గమదుర్గపరివృతత్వాదితిభావః. అయోధ్యామ్ ఆసాద్య - ప్రాప్య. అఙ్గణే అఙ్గణే ప్రత్యఙ్గణమ్ ॥ సూ ॥ అవ్యయమిత్యాదినావీప్సాయాం ప్రతిశబ్దేన సహసమాసః, నిబద్ధాః మణితోరణానాం మాలికాః - పరమ్పరాః, యాసుతథోక్తాసు, ప్రతిస్తమ్భమ్ - స్తమ్భేస్తమ్భే, సఙ్ఘటితైః, కదళీకాణ్డైర్మణ్డితాసు, ఫలమ్-నారికేళాది, కుసుమాని - పుష్పాణి, అక్షతాని-శోభనాక్షతాః, తేషాం పాత్రమ్ - భాజనమ్, పాణౌయేషాం తథాభూతానామ్, ధరణీగీర్వాణానామ్ - బ్రాహ్మణానామ్, శ్రేణీభిః, పరిష్కృతోపాన్తాసు - అలఙ్కృతోభయపార్శ్వాసు, అర్ధావసితాని - అర్ధేఏవ సమాపితాని, మణ్డనాని - కేశసంమార్జనాద్యలఙ్కారాః, యాభిస్తథోక్తాభిః. అస్థానే-అనుచితస్థానే, తత్తత్ స్థానవైపరీత్యేనేత్యర్థః. విధృతాని మణిభూషణాని యాభిస్తాదృశీభిః, రామదర్శనకౌతూహలాతిరేకాదితిభావః.

సవిధ[illegible]ణిభూషణాభిస్సమాశ్రితమణిహర్మ్యవాతాయనరన్ధ్రాభిః పౌరపురన్ధ్రీభిః కరపల్లవాభ్యాం సమమపాఙ్గైరవకీర్యమాణతయా సభ్రమరైరివ వృన్తచ్యుతైః ప్రసూనై రాచారలాజైస్తారకితామ్బరాసు పురవీథిషు పదేపదే సమ్భావ్యమానః పురవృద్ధైః పదేపదే నీరాజితశ్చ కన్యామణిభిః పరికలితసారథ్యచరితేన భరతేన సర్వతస్సున్దరం రాజమన్దిరమానిన్యే ॥ ౨౫౩ ॥ వ ॥ అథోపనీతేష్వభిషేక

సమాశ్రితాని మణిహర్మ్యాణాం వాతాయనస్య రన్ధ్రాణి యాభిస్తాభిః, పౌరపురన్ధ్రీభిః - నాగరికకుటుమ్బినీభిః, కరపల్లవాభ్యాం అపాఙ్గైః - కటాక్షైస్సమమ్ - అవకీర్యమాణతయా ప్రక్షిప్యమాణత్వేనహేతునా, సభ్రమరైః - భృఙ్గసహితైః, వృన్తేభ్యః - కుసుమబన్ధేభ్యః, చ్యుతైః - స్రస్తైః, ప్రసూనైరివస్థితైః. ఆచారార్థం లాజాః తైః, తారకా అస్యసఞ్జాతాస్తారకితమ్ ॥ సూ ॥ తదస్యసఞ్జాతం తారకాదిభ్య ఇతజితి ఇతచ్ ప్రత్యయః. అమ్బరమ్ - అన్తరిక్షమ్, యస్యాం తథాభూతాసు. పురస్యవీథీషు - రాజమార్గేషు, పదేపదే - ప్రతిపాదవిన్యాసమపి, పురవృద్ధైః సమ్భావ్యమానః - అనామయం పృచ్ఛ్యమానఇత్యర్థః. పదేపదే కన్యామణిభిః అనూఢైరిత్యర్థః. నీరాజితః - కృతారారాత్రికమఙ్గళః, పరికలితసారథ్యచరితేన - విరచితసూతకృత్యేన, దుర్జనవచనశ్రవణాత్పునరపివనంయాయాదితి భయాదితిభావః. భరతేన సర్వతః - సమన్తాత్, సున్దరమ్ - మనోహరమ్, రాజమన్దిరమ్ - రాజభవనమ్, ఆనిన్యే - ప్రాపితః. నయతేఃకర్మణిలిట్ ॥ ౨౫౩ ॥

అథేతి ॥ అథ, కపిప్రవీరైః, అభిషేకవారిపూర్ణేషు కుమ్భేషు - కలశేషు, ఉపనీతేషు - ఆనీతేషుసత్సు, ॥ సూ ॥ యస్యచభావేనేత్యాదినాసప్తమీ. గృహేగృహే ప్రతిగృహమపి, రామా

వారిపూర్ణేషు కుమ్భేషు కపిప్రవీరైః । రామాభిషేకోత్సవ ఇత్యు దస్థాద్గృహే గృహే కోపి జనప్రమోదః ॥ ౨౫౪ ॥ గ ॥ తదను ని ర్ధారితే దైవజ్ఞైర్మన్థరాబుద్ధిశక్తిశఫరకైవర్తే ముహూర్తే పరితః ప్రల మ్బమానముక్తాసరకదమ్బచుమ్బితవితానపరిశోభిని కల్యాణమణ్టపే సన్నిధాపితేషు సచివైస్సకలోపకరణేషు సమ్మిళితేషు మన్త్రివర్గ ముఖరముఖేషు ద్విజాతినికరేషు సన్నిదధతీషుచ సోపాయనపాణి

భిషేకోత్సవః - రామస్యాస్మిన్దినే పట్టాభిషేకోత్సవః, ఇతి, ఇతిశ బ్దో హేత్వర్థే. ఉత్సవహేతుక ఇత్యర్థః. కోపి - అనిర్వాచ్యః, జనానాం ప్రమోదః - హర్షః, ఉదస్థాత్ - ఆవిర్బభూవ, ఉపస్ఫూర్వా త్తిష్ఠతేస్లుఙ్ . ॥ ౨౫౪ ॥

తదన్వితి ॥ తదను - అభిషేకార్థతీర్థాహరణానన్తరమ్, దై వజ్ఞైః - జ్యౌతిషికైః, ॥ ని ॥ సాంవత్సరోజ్యౌతిషికో దైవజ్ఞగణకా వపీత్యమరః. మన్థరాయాః బుద్ధిశక్తిః - ధీచాతుర్యమ్, తదేవ శఫ రోమీన ఇతి రూపకమ్; తస్య కైవర్తే - ధీవరే, పురానిర్ణీతస్య ము హూర్తస్య తద్బుద్ధిశక్త్యా వ్యర్థీకృతత్వాత్ ఇదానీం తయాప్యప్ర ధృష్య ఇతిభావః. ముహూర్తే - రామపట్టాభిషేకలగ్నే, నిర్ధారి తే - నిశ్చితేసతి, పరితః - సమన్తాత్, ప్రలమ్బమానానాం ముక్తా సరాణామ్, కదమ్బేన చుమ్బితమ్ - వ్యాప్తమ్, వితానమ్ - ఉ ల్లోచః ॥ ని ॥ అస్త్రీవితానముల్లోచ ఇత్యమరః. తేన పరిశోభిని - ప్రకాశమానే, కల్యాణమణ్టపే, సచివైః - మన్త్రిభిః, సకలోపకర ణేషు - నిఖిలపట్టాభిషేకోపయుక్తద్రవ్యేషు, సన్నిధాపితేషు - సమీ పంప్రాపితేషు, మన్త్రివర్గముఖరముఖేషు ద్విజాతినికరేషు - బ్రా హ్మణసమూహేషు, సంమిళితేషు - సమాగతేషుసత్సు, ఉపాయ నమ్ - ఉపహారః, తేనసహవర్తన్త ఇతిసోపాయనాః పాణయోయా సాం తాసు రాజన్యశ్రేణీషు - క్షత్రియపఙ్క్తిషు, సన్నిదధతీషు -

షు రాజన్యశ్రేణిషు వికస్వరేషు ససమ్భ్రమవలమానపురన్ధ్రీజన చరణతలమఞ్జీరమఞ్జుళస్వరేషు కులగిరికన్దరాన్తరాళసన్దానితప్రతిని నదోన్మేషేషు మఙ్గళవాద్యఘోషేషు సజ్జీకృతేచ సర్వతోభద్రే భద్రాసనే ॥ ౨౫౫ ॥ ప ॥ వసిష్ఠో జాబాలిస్తదను విజయో గౌతమ మునిర్గతాస్తత్రార్త్విజ్యం కరకలితకల్యాణకలశాః । సమం సీతా

సమాగచ్ఛన్తీషుసతీషు, ససమ్భ్రమం యథాతథా, వలమానానాం పురన్ధ్రీణాం చరణతలయోః మఞ్జీరాణాం మఞ్జుళస్వరేషు వికస్వరేషు - వికసనశీలేషు, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమానేష్వితియావత్. ॥ ని ॥ వికాసీతువికస్వరఇత్యమరః. ॥ సూ ॥ స్థేశభాసపిసకసో వరజితివరచ్ప్రత్యయః. కులగిరీణామ్ - కులాచలానాం మహేన్ద్రాదిపారియాత్రాన్తానామ్, తథాచ త్రికాణ్డశేషః “ మహేన్ద్రోమలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షః గన్ధమాదనః । విన్ధ్యశ్చపారియాత్రశ్చసప్తైతేచకులాచలాః ” ఇతి. కన్దరాణామ్ - గుహానామ్, అన్తరాళే - మధ్యే, సన్దానితః-సంసక్తః, ప్రతినినదస్య - ప్రతిధ్వనేః, ఉన్మేషః - వికాసః, యేషాం తథోక్తేషు, మఙ్గళవాద్యఘోషేషు కన్దళితేషు - సంవర్ధితేషుసత్సు, సర్వతోభద్రే - సమన్తాన్మనోహరే, భద్రాసనే సజ్జీకృతేచ - ఆస్తరణపుష్పాదిభిరలఙ్కృతేసతీత్యర్థః. ॥ ౨౫౫ ॥

అథ రఘుకులపతేః శ్రీరామస్య పట్టాభిషేకమాహ — వసిష్ఠఇతి ॥ తదను, తత్ర - పట్టాభిషేకసంవిధానే, ఋత్విజఃకర్మ ఆర్త్విజ్యమ్ ॥ సూ ॥ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్. తద్ధితేష్వచామాదేరితివృద్ధౌ ఉరణ్రపరఇతిరపరత్వమ్. గతాః - ప్రాప్తాః, వసిష్ఠః, జాబాలిః, విజయః, గౌతమమునిశ్చ ఏతేచత్వారః కరకలితకల్యాణకలశాః - హస్తధృతసువర్ణకుమ్భాస్సన్తః, ॥ ని ॥ కల్యాణం మఙ్గళేస్వర్ణే ఇతి నానా. త్రిభువనవిభోః - జగత్త్రయాధిపతేః, శ్రీరఘుపతేః, సీతాదేవ్యాసమమ్, భూమేః తపసాం భూమ్నా - బా

దేవ్యా త్రిభువనవిభోశ్శ్రీరఘుపతేస్తస్య భూమ్నా భూమేర్విధివదభిషేకంవిదధిరే ॥ ౨౫౬ ॥ కృచ్ఛ్రాదూఢాం నిఖిలైరపిస్వైర్ధురం భువస్సాంప్రతమేకకేన । లీలాధృతాం రామభుజేన దృష్ట్వా హ్రీణా హరితుఙ్గరకూర్మశేషాః ॥ ౨౫౭ ॥ ౪ ॥ అథ యథాభిలషితదక్షిణాభిర్ద్విజానర్థోచితపారితోషికైర్బాహుజానితరానపిప

హుళ్యేన, తత్కృతసుకృతాతిశయేనేత్యర్థః. త్రిభువనప్రభోః శ్రీరామస్య వసుధామాత్రపట్టాభిషేకః తదీయసౌభాగ్యవైభవహేతుకఏవేతి భావః. భూమ్నేత్యత్ర బహోర్భావఃభూమా. పృథ్వాదిత్వాదిమనిచ్ప్రత్యయః. ॥ సూ॥ బహోర్లోపో భూ చ బహోరితి ప్రత్యయేకారస్య లోపః. ప్రకృతేర్భూ దేశశ్చ. విధిమర్హతీతివిధివత్ - యథాశాస్త్రమ్, ॥ సూ ॥ తదర్హతీతి వతిప్రత్యయః. అభిషేకమ్ - పట్టాభిషేకమ్, విదధిరె - చక్రుః, విపూర్వాద్ధాఞః కర్తరిలిట్ ॥ ౧౫౬ ॥

కృచ్ఛ్రేతి ॥ హరితుఙ్గరాః - దిగ్గజాః, కూర్మః - ఆదికచ్ఛపః, శేషః - అనన్తః, ఏతే భూభారవహననియోజితా ఇతి భావః. నిఖిలైః - సర్వైరపి, స్వైః - ఆత్మభిః, కృచ్ఛ్రాత్ - కష్టాత్, ఊఢామ్ - ధృతామ్, భువః ధురమ్ - భారమ్, సామ్ప్రతమ్ - ఇదానీమ్, ఏకఏవ ఏకః - ఏకాకీ, స్వార్థేకప్రత్యయః. తేన సహాయాన్తరానపేక్షిణేత్యర్థః. రామభుజేన - రాఘవబాహునా, లీలయా నతుకిఞ్చిదపాయాసేన ధృతాంసతీం దృష్ట్వా హ్రీణాః - లజ్జితాః ॥ సూ ॥ గత్యర్థేత్యాదినా కర్తరి క్తః. నుదవిదేత్యాదినా వైకల్పికంనిష్ఠానత్వమ్. అత్ర రామబాహుధృతభూభారనిరీక్షణేన హరితుఙ్గరకూర్మశేషాణాం లజ్జాఽసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్సమ్బన్ధాతిశయోక్తిః. వృత్తంతూపజాతిః ॥ ౨౫౭ ॥

అథేతి ॥ అథ, కోసలేశ్వరః - శ్రీరామః, యథాభిలషితమ్ - యథేప్సితమ్, తత్తదిచ్ఛానుగుణమిత్యర్థః. దక్షిణాభిః ద్విజాన్ -

రితోష్య సంమాన్య నవరత్నహారకేయూరకటకకుణ్డలకుసుమవసనా
ఙ్గరాగాదిభిరమూల్యవస్తుభిస్సపరివారౌ సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌ పరి
ష్వజ్య సౌహార్దపుళకితాభ్యాం బాహుభ్యామాభాష్య సూనృత
యాగిరా కోసలేశ్వరస్స్వసఖ్యోచితైరేవ విభవైస్సహ స్వంస్వంపు
రం ప్రస్థాపయామాస ॥ ౨౫౮ ॥ ప ॥ ఇక్ష్వాకుం సగరం భకీరథము
మజం వీరంకకుత్స్థంరఘుం స్వానేతాన్యశసాప్రసాధితదిశోవిస్తార

బ్రాహ్మణాన్, యథోచితమ్ - యథాయోగ్యమ్, పారితోషికైః - బ
హుమానైః, బాహుజాన్ - క్షత్రియాన్, ఇతరానపి - రాజపురుషా
నిత్యర్థః. పరితోష్య - సన్తోష్య, నవరత్నహారః, కేయూరమ్ - అఙ్గ
దమ్, కటకమ్ - వలయః, కుణ్డలమ్ - కర్ణభూషణమ్, కుసుమాని,
వసనాని - వస్త్రాణి, అఙ్గరాగః - అఙ్గలేపనమ్, ఏతదాదిభిః అమూ
ల్యవస్తుభిః - అనర్ఘద్రవ్యైః, సపరివారౌ సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌ,
సంమాన్య - సమ్పూజ్య, సుహృదోభావస్సౌహార్దమ్ - మైత్రీ, తే
న పుళకితాభ్యామ్ - రోమాఞ్చితాభ్యామ్, బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య-
అలిఙ్గ్య, సూనృతయా - ప్రియయా, గిరా - వాచా, ఆభాష్య,
స్వస్య - ఆత్మనః, సఖ్యుర్భావస్సఖ్యమ్ - మైత్రీ, ॥ సూ ॥ సఖ్యు
ర్య ఇతి యప్రత్యయః. తస్య ఉచితైః, విభవైః - గజతురగాదిభిస్స
హ, స్వంస్వం పురంప్రతి - నిజనిజనగరముద్దిశ్య, ప్రస్థాపయామా
స - ప్రేషితవాన్. ॥ ౨౫౮ ॥

అథేదానీం రామచన్ద్రస్య ప్రజాపాలనప్రక్రమం ప్రస్తౌతి ॥
ఇక్ష్వాకుమితి ॥ సరామః, ఇక్ష్వాకుమ్, సగరమ్, భగీరథమ్, అజ
మ్, వీరమ్ - శూరమ్, కకుత్స్థమ్, రఘుంచ, యశసా - కీర్త్యా,
ప్రసాధితదిశః - అలఙ్కృతహరితోపీత్యర్థః, ఏతాన్ స్వాన్ - ఆత్మీ
యాన్, రాజ్ఞః స్వైః - నిజైః, గుణైః - శౌర్యౌదార్యాదిభిః, వి
స్తారయన్ ప్రజా ఇత్యనేనాన్వయః. స్తారయతేర్ణ్యన్తత్వాద్ద్వికర్మక

యుక్తః స్వైర్గుణైః । ప్రహృష్టైర్భ్రాతృభిరన్వితస్సతిస్సృభిస్సాక్షాద్యథా
శక్తిభిర్నీత్యేవావనికన్యయా చ సుచిరం రామోఽరరక్ష ప్రజాః ॥ ౨౫౯ ॥

ఇతి శ్రీమదఖిలభువనభూషణ కర్ణాటకజనపదలక్ష్మీరఙ్గమహాభోగాత
మహీశూరపురవరపయోనిధి పూర్ణచన్ద్రాయమాణ శ్రీకృష్ణ
రాజమణ్డలేశ్వరతనుభువః శ్రీ చామరాజేన్ద్రభూపతేః
సంస్కృతభాషాప్రథమాధ్యయనకర్త్రా శ్రీమత్కాశ్యపకుల
జలధిపారిజాతస్య శ్రీమదణ్ణయ్యాశాస్త్రిణః పుత్రేణ
హోసళె, గరళపురీశశాస్త్రిణా విరచితః
చమ్పూరామాయణయుద్ధకాణ్డస్సమాప్తః.

త్వమ్. రామస్య సర్వాతిశాయిగుణశాలిత్వాత్ అనేన పరిపాలితాః ప్రజాః తాన్నస్మరన్త్యేవేతి భావః. ప్రహృష్టైః - సన్తుష్టైః, ఆజ్ఞానుసారిభిరిత్యర్థః. సాక్షాత్ - ప్రత్యక్షాభిః, తిసృభిశ్శక్తిభిర్యథా - ప్రభావోత్సాహమన్త్రజన్యశక్తిభిరివస్థితైః. భ్రాతృభిః - భరతాదిభిరన్వితైః, నీత్యేవ - రాజనీత్యేవస్థితయా, అవనికన్యయా - సీతయా చ, అన్వితః - యుక్తస్సన్, ప్రజాః, సుచిరమ్, ఏకాదశసహస్రవర్షకాలమిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్ “ దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ । భ్రాతృభిస్సహితశ్శ్రీమాన్ రామో రాజ్యమచీకరత్ ” ఇతి. రరక్ష - పరిపాలయామాస. ॥ ౨౫౯ ॥

శ్రీమచ్ఛ్రీవత్సకులకలశార్ణవకౌస్తుభస్య శ్రీమతః పెరిస్వామి
శ్రీనివాసగురోః పుత్రేణ సద్విద్యాశాలాధ్యక్షేణ
పెరిస్వామి, తిరుమలాచార్యేణ విరచితా
మధుమఞ్జర్యాఖ్యా వ్యాఖ్యా
సమాప్తా.

